

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҶОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РҶДАКӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (83.3)

НАЗАР БОХРУЛО

ҚОФИЯ ВА РАДИФ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ
ҶОМӢ

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси

10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ: номзади илми филология,
Муҳаммадиев А.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-9
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	10-15
БОБИ I. НАЗАРИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ОИД БА НАҚШ ВА ҚОЙГОҲИ ҚОФИЯ ВА РАДИФ ДАР ШЕЪР.....	16-43
1. 1. Андешаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф.....	16-22
1. 2. «Рисолаи қофия»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва аҳаммияти назарию амалии он.....	23-43
БОБИ II. ҚОФИЯ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҶАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ.....	44-116
2. 1. Хусусиятҳои хосси қофияандешии Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	44-62
2. 2. Сохти қофия ва унсурҳои шаклсозии он дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	63-109
2.3. Танаввуъи қофияи бадеӣ дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	110-116
БОБИ III. РАДИФ ВА ТАҲАВВУЛИ ОН ДАР ҶАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ.....	117-144
3.1. Назари донишмандон роҷеъ ба хостгоҳи радиф.....	117-120
3.2. Сохту таркиб ва ташаккулу таҳаввули радиф дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	121-122
3.2.1. Анвои радиф дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	122-123
3.2.1.1. Радифҳои феълӣ дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	123-125
3.2.1.2. Радифҳои исмӣ, масдарӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	125-128
3.2.1.3. Радифҳои маъмулӣ ва ғайриодӣ дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	128-130
3.2.2. Вижагиҳои бадеию ҳунарии радиф дар ҷазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	130-144
ХУЛОСА.....	145-149
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	150-151
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ.....	152-167
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	168

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Қофия ва радиф аз унсурҳои хосси сохтори шеъри форсии тоҷикӣ буда, аз дер боз мавриди таваҷҷуҳи шоирону донишмандони соҳа қарор гирифтааст. Вале дидгоҳҳо ба мавзуи қофия, моҳият ва ҳудуду робитаи он бо моҳияти шеър дар тури таърих гуногун будааст. Гурӯҳе қофияро унсурҳои муҳимми сохтори шеър донистаанд, гурӯҳи дигар онро монетае барои баёни озодонаи эҳсоси андеша таъбир кардаанд. Тарафдорони ин гуна назарҳои зиддиятнок дар байни шоирону донишмандони назарияи шеър дар гузашта ва имрӯз, чи дар Ғарб ва чи дар Шарқ, зиёд будаанд.

Тавре адабиётшинос Шафеии Кадканӣ иқтибос намудааст, Абуҳилоли Аскарӣ чунин фармуда, ки: «ҳар гоҳ бихоҳӣ шеър бигӯӣ, маониро дар зеҳни худ ҳозир кун, вазну қофияи муносибе пайдо кун, зеро баъзе маонӣ дар қавофии хоссе ҷой мегиранд ё беҳтар суруда мешаванд» [96, с. 170-171]. Шамсиддин Муҳаммад Қайси Розӣ низ ҳамин дастурро тарафдорӣ карда, «сухани беқофияро шеър» нашумурдааст, «агарчи мавзун афтад» [22, с. 196].

Нақди қофияандеширо аз назар гузаронида, ифроту тафритро дар ин боб яқсӯ гузошта, метавон беғаразона яқин кард, ки: «агарчи қофия дар ҷавҳари шеър нақше надорад, вале дар марҳалаи таъсирбахшӣ ва зебоии он нақшо дорад» [102, с. 165], ки арзёбии ҷомеи он муҳим ба назар мерасад. Ба ин тартиб, таҳқиқ ва арзёбии ҷараёни ташаккули таҳаввули қофия ва радиф дар шеъри тоҷикӣ ва ошкор кардани моҳияти рӯйкарди суҳанварону назарияпардозони шеър ба он пураҳаммият аст.

Суҳанварон ва аҳли таҳқиқ рӯйкард ба қофияву радифро муҳим шинохта, истифодаи ҳунармандона аз онҳоро мояи ифтихор ва тавонмандӣ ба шумор овардаанд. Бино бар ин, таҳқиқи бофт, сохт ва сурати матни шеър, ки: «ҳама ба кашфи мабонии ҷамолшиносии шеър нозиранд» [97, с. 19], бояд дар алоқамандӣ бо омилҳои ташаккул ва таҳаввулбахши дохили ҳавзаи матн ва беруни он анҷом дода шаванд. Ба ин далел, шинохти комил ва арзёбии

сахеҳи хусусиятҳои сохтори шеър дар мабной шароити таърихию фарҳангӣ ва зиндагию фаъолияти хунарии шоирон имконпазир буда, дар ин замина таҳқиқи назарӣ ва таърихию муқоисавии қофия ва радиф аз мушкилоти поэтикаи илмӣ ба ҳисоб меравад.

Усулан, дар замина биниши таърихӣ низ дар шинохт ва арзёбии осори адабӣ, аз ҷумла мундариҷа ва сурати шеър, муҳим буда, дарки таносуби комили аносири дигари шаклсоз, мисли қофияву радиф, ки паҳлуи дигари сохт ва робитаи аҷзoi он аст, низ арзишманд ба назар мерасад. Аз ин ҷиҳат, шинохти таносуби овоӣ дар шеър, ки сурате аз мусиқии он буда, қофия ва радиф шинохта шудааст ва омӯзиши назарӣ ва таърихию муқоисавии қофия ва радиф ҳамчун унсури муҳимми сохтори шеър аз масъалаҳои муҳим ва рӯзмарраи адабиётшиносӣ буда, дар ду равиш метавонад анҷом пазирад.

Равиши аввал, ки бунёдаш назарист, метавонад дар заминаи муқоиса ва татбиқи андешаву орои назарияпардозони қофия ва радиф ҳамроҳ бо мутолиа ва таҳқиқ дар осори фаннии марбут ба ин масъала муяссар шавад. Равиши таҳқиқи дувум, ки аз аввалӣ ҷудо нест, ба ошкор кардани таъсирпазирии шоирон аз назарияҳои мавҷуд оид ба қофияву радиф ва таҷрибаи хунарии онҳо вобаста буда, барои ҳалли бисёре аз мушкилоти назарӣ ва амалӣ дар ин замина ёрӣ хоҳад кард.

Равиши дувуми таҳқиқ зарурати омӯзиш ва арзёбии нақшу ҷойгоҳ ва таҳаввули қофия ва радифро дар эҷодиёти ин ё он шоир ба миён мегузорад. Дар ин росто, таҷрибаи назарӣ ва амалии Абдурраҳмони Ҷомӣ, нақшу ҷойгоҳи ӯ дар ҷараёни ташаккул ва таҳаввули қофияву радиф ва арзёбии ҷомеаи мушкилоти ин ду унсури муҳимми сохтори шеър дар заминаи таҷрибаи шоирии ӯ пураарзиш мебошад.

Таҷрибаи назарӣ ва амалии Ҷомӣ дар корбасти қофия ва радиф ӯро, пеш аз ҳама, ҳамчун шоири тавоно ва суҳаншиноси барҷаста ба назар намоён месозад. Истифодаи хунармандонаи қофия ва радиф на фақат имконоти хунарии шоирро маҳдуд накардааст, балки боиси он шудааст, ки ба ин васила, маҷмуаи афкор ва андешаҳои пешбининашуда ба сароҳат баён

гардад. Ба ин далел, метавон гуфт, ки қофия ва радиф дар шеъри Ҷомӣ василаи бавучудой ва истехкомёбии тавозуни зехнӣ, маънавӣ ва хунари буда, тахайюлотӣ шоиронаро камол ва тамомият мебахшад. Илова бар ин, чанбаи савтии қофия низ дар шеъри Ҷомӣ назаррас буда, маҳсули бо ҳадафи хунари ба кор гирифтани садоноку ҳамсадоҳои муштарак мебошад ва хусусияти куллии шаклу мундариҷаи шеъри ӯро муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат, омӯзиши ин масъала, пеш аз ҳама, мавқеи назарӣ ва амалии шоирро дар тавсифи илмӣ ва интиҳобу корбасти хунаромандонаи қофия ва радиф, аз ҷумла дар ғазалиёташ, равшан менамояд, ки таъкид бар аҳаммияти мавзӯи таҳқиқ дорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Фаъолияти адабӣ ва таҳқиқи Абдурраҳмони Ҷомӣ аз замони зиндагиаш диққати муосирони ӯ, аз ҷумла Алишери Навоӣ, Камолиддини Абдулвосеъ, Абдулғафури Лорӣ ва дигаронро ба худ ҷалб карда буд. Дар баъзе тадқиқот, бахусус «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ, «Равзат-ул-ҷаннат фӣ авсофи мадинат-ил-Ҳирот»-и Муинуддини Исфизорӣ, «Маҷолис-ул-ушшоқ»-и Ҳусайни Козургоҳӣ, «Беҳрӯзу Баҳром»-и Камолиддини Биноӣ доир ба хусусиятҳои умдаи эҷодиёти ӯ, аз ҷумла дар мавқеи хунарияш, ба таври мухтасар ё бо ишорае сухан рафтааст [53, с. 4].

Осор ва афкори Ҷомӣ дар тули замон мавриди тавачҷуҳи донишмандони Шарқу Ғарб қарор гирифтааст. Дар ин замина, метавон аз таълифоти А.Е. Кримский, Анри Моссе, Эдвард Браун, Е.Э. Бертелс, И.С. Брагинский, М.Р. Рачабов, А. Гулиев, Ш. Шомуҳаммедов ва дигарон ёд кард. Ҳамчунин, дар ин радиф таҳқиқоти муҳимме, аз қабили рисолаи Алиасғари Ҳикмат «Ҷомӣ: мутазаммини таҳқиқот дар таърихи аҳвол ва осори манзуму мансури Хотамушшуаро Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ» [179], Е.Э. Бертелс «Ҷомӣ» [68], С. Айнӣ «Алишери Навоӣ» [49], муқаддимаи Ҳошими Разӣ бар «Девони комили Ҷомӣ» [9], Аълоҳон Афсаҳзод «Рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ» [53], «Лирикаи Абдурраҳмони Ҷомӣ» [57] ва

ғайраҳо дар чомишиносӣ ҷойгоҳи хос дошта, дар ин осор ишоратҳое доир ба афкори адабии шоир, аз ҷумла қофия ва радиф, ба назар мерасанд.

Бахусус, қисматҳои «Авзoi илмӣ», «Чигунагии авзoi адабӣ», «Шеърӯ шоирӣ дар ин қарн», «Шаклҳои шеър» ва «Сабк ва шеърӯ шоирӣ Ҷомӣ» дар муқаддимаи ба «Девони комили Ҷомӣ» навиштаи Ҳошими Разӣ ба таври мухтасар нуктаҳои муҳиммеро дар шинохти афкори назарӣ ва ҳунарии шоир дар бар мегиранд.

Нахустин таълифе, ки дар он андешаҳои Ҷомӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ дар заминаи осори адабии ӯ ба таври мухтасар таҳлил ва тафсир шудааст, мақолаи Начмӣ Сайфиев «Ҷомӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ» [142] мебошад. Дар ин мақола, муаллиф мухтасаран назари Ҷомиро «доир ба санъати шеърӯ шоирӣ» дар заминаи маснавиёти таркиби «Ҳафт авранг», дафтари дуҷуми «Силсилат-уз-заҳаб», «Тухфат-ул-Аҳрор» ва «Баҳористон» таҳлил ва арзёбӣ карда, аз ҷумла, ба тариқи мухтасар назари шоирро дар бораи шеър, хусусиятҳои ҳунари ва таъсири маънавию зебоишиносии он шарҳ додааст.

Муҳаққиқ мавқеи назарӣ ва амалии Ҷомиро дар шинохти ҳадаф ва вазифаи каломи манзум, таносуби комили шаклу мундариҷа, содаву қобили фаҳм будани он ба тариқи мухтасар шарҳ дода, андешаҳои шоирро оид ба нақшу ҷойгоҳи вазну қофия ва радиф дар сохтори шеър ба таври мухтасар дар заминаи осори манзуми ӯ арзёбӣ менамояд, ки дар мавридаш ба шарҳу нақди он хоҳем пардохт [142].

Дигар аз мақолаҳое, ки назариёти Ҷомиро оид ба шеърӯ шоирӣ таҳлил карда, ҷо-ҷо андешаи шоирро дар боби хусни қофия ва радиф дар заминаи осори бадеии ӯ баён кардааст, мақолаи профессор Шарифҷон Ҳусейнзода «Шеър ва шоирӣ аз нуктаи назари Ҷомӣ» мебошад [183, с. 84-103]. Дар ин мақола, муаллиф андешаҳои шоирро доир ба шеър, равишҳои матлубу номатлуби чараёни инкишофи он, моҳияти иҷтимоии шеър ва мавқеи шоир дар ҷомеа таҳлил карда, назари Ҷомиро оид ба қофияву радиф дар заминаи маснавиҳои «Тухфат-ул-Аҳрор» ва «Субҳат-ул-аброр» нақд ва баррасӣ кардааст. Ин нақд бештар ҷанбаи таблиғию иҷтимоӣ дошта, назари ҷомеи

Ҷомиро дар бораи нақш ва ҷойгоҳи қофияву радиф дар сохтори шеър фаро намегирад.

Профессор Расул Ҳодизода низ дар мақолаҳои «Шеър ва шоирӣ аз назари Ҷомӣ» [181, с. 30-39] ва «Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣи Ҷомӣ» [180, с. 87-104] афкори назарӣ ва амалии шоирро дар бораи шеър ва шоирӣ таҳлил карда, дар заминаи осори бадеии шоир назари ӯро роҷеъ ба қофияву радиф ва нақшу ҷойгоҳи онҳо дар шеър ба тариқи мухтасар шарҳ додааст. Аз ҷумла, дар мақолаи «Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣи Ҷомӣ» андешаҳои ӯ доир ба шеър ва хунари шоирӣ муфассал таҳлил шуда, дар асоси мақолаи нуздаҳуми «Тухфат-ул-Ахрор» диди хоси шоир оид ба қофия ва нақши он дар шеъри шоир ба таври мухтасар арзёбӣ ва пораҳои шеърӣ аз ин асар дар боби қофия иқтибос шудааст [180, с. 102-103].

Роҳро барои нашру таҳқиқи ҳаматарафаи осори Ҷомӣ, аз ҷумла назариёти адабӣ ва маҳорати шоирӣ ӯ, ҷашнгирии 550-солагии шоир боз кард ва аз соли 1964 ба ин тараф, доир ба ин масъала як силсила таҳқиқот ба вуҷуд омад, ки дар баъзеи онҳо доир ба масъалаи мавриди назар ишораҳо ба назар мерасад. Дар ин радиф, бамаврид аст, ки аз таълифоте, монанди мақолаҳои А. Абдуллоев «Қасидаҳои Ҷомӣ ва баъзе хусусиятҳои онҳо» [46, с. 106-120], А.Н. Болдирев «К вопросу о литературно-критических взглядах Джами и его современников» [71, с. 149-151], С. Липкин «На путях земных (Поэтическое мастерство Джами)» [104, с. 122-128], В.И. Самохвалова «Литературно-эстетические взгляды Джами и их значение для развития поэзия» [146, с. 139-146], Б. Сирус «Оид ба рисолаи арузи Ҷомӣ» [159, с. 55-60], М. Ҳалимов «Муаммой шеър» [178] ва ғайра ёд кард.

Аз муҳаққиқони эронӣ фақат Ҳошими Разӣ дар муқаддимаи муфассалаш ба «Девони комили Ҷомӣ» оид ба афкори адабии Ҷомӣ сухан карда, аз ҷумла дар фасли «Ақоиде дар бораи шеър» баъзе паҳлуҳои ақоиди назарии шоирро мухтасаран шарҳ дода, аз тавачҷуҳи Ҷомӣ оид ба қофия ва нақши он дар шеър кӯтоҳ сухан кардааст [9, с. 238-250].

Назариёти адабии Абдуррахмони Қомӣ ба таври чудоғона аз ибтидои солҳои шастум аз тарафи А. Сатторзода мавриди таҳқиқ қарор гирифта, ӯ дар ин замина нахуст мақолаҳои «Абдуррахмони Қомӣ дар бораи мазмун ва шакли бадеӣ» [150, с. 55-62], «Аз таърихи омӯзиши андешаҳои адабии Қомӣ» [152, с. 190-200], «Қомӣ дар бораи шеър шоирӣ» [149], «Абдуррахмони Қомӣ оид ба мавқеъ ва роли шеър дар ҳаёт» [151], сипас рисолаи «Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдуррахмони Қомӣ» [153] ва шакли такмилёфтаи он «Назариёти адабии Абдуррахмони Қомӣ»-ро [155] чоп кард, ки дар рисолаи сонӣ назари Қомӣ дар боби шеър шоирӣ, аз ҷумла қофияву радиф дар фасли «Дар унсур ва навҳои шеърӣ» ба таври мухтасар арзёбӣ шудааст [155, с. 113-127]. Муҳаққиқ дар рисолаи зикршуда дар заминаи дафтари аввали «Силсилат-уз-заҳаб», баъзе фаслҳои «Тухфат-ул-Аҳрор» ва «Рисолаи қофия» назари қиёсии Қомиро оид ба унсур ва навҳои шеърӣ нақд карда, аз ҷумла, навиштааст, ки «Абдуррахмони Қомӣ дар шеър будани лафзу маънӣ, қофияю вазн, санъат, чошнии ишқ, ки онро «шӯри ишқ» (Шӯри ишқ аст намак хони сухан Қомиро, - Намак афзой, ки таъми суханат нест лазиз) ва «завқи ишқ» ҳам мегӯяд (Зи завқи ишқ чу холӣ бувад сухан, Қомӣ- Қӣ суд чавдати лафзу ғаробати маънӣ), ҳусни савт, ҳусни баён, байт, радиф ва сачъро зарур шуморида, тарзу шарт ва «ҳадди истифодаи чанде аз онҳоро маълум кардааст» [155, с. 115]. А. Сатторзода мухтасаран назариёти Қомиро оид ба «муносибати лафзу маънӣ, ягонагии онҳо, нуфуз ва аҳаммияти унсурҳои шеър ва вежагиҳои мухтавоӣ ва шакли навҳои он» [155, с. 12] арзёбӣ карда, дар зимн дар боби нақш ва чойгоҳи қофияву радиф аз назари Қомӣ дар шеър кӯтоҳ сухан мекунад ва концепсияи асосии назарӣ ва амалии шоирро дар шинохт ва арзёбии қофияву радиф ба таври мухтасар баён менамояд, ки дар мавридаш ба онҳо рӯчуъ хоҳем кард.

Муҳаққиқи дигаре, ки дар фасли «Поэтикаи ғазалиёти Абдуррахмони Қомӣ» дар рисолааш «Лирикаи Абдуррахмони Қомӣ» дар бораи баъзе хусусиятҳои поэтики қофияву радиф дар ғазалиёти Қомӣ сухан кардааст, Аълоҳон Афсаҳзод мебошад. Ин донишманд, бо таъя ба андешаҳои назарии

адабиётшиносони рус С. Наровчатов ва М. Исаковский дар боби нақш ва чойгоҳи қофияву радиф дар ғазалиёти се девони Ҷомӣ андешаҳояшро баён карда, оид ба нақши садонокҳои дароз, миқдори овозҳои қофиясоз, хусусиятҳои савтии онҳо ва ғайра баъзе мушоҳидаҳои ҷолиб баён кардааст, ки дар борааш дар диссертатсия нақду арзёбии зарурӣ чой дорад.

Тадқиқоти то имрӯз дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Абдуррахмони Ҷомӣ анҷомгирифтаро аз назар гузаронида мо ба ин хулоса омадем, ки мавзӯи мавриди баҳс, баҳусус нақш ва чойгоҳи қофияву радиф дар сохтори мундариҷавию шаклӣ ва савтии ғазалиёти шоир ҳанӯз ба таври ҷомеъ мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор нагирифтааст, ҳол он ки таҳқиқи назарӣ ва таърихию муқоисавии истифодаи қофияву радиф дар таҷрибаи шоирии Ҷомӣ ва равиши ташаккулу таҳаввули он дар шеърӣ форсии тоҷикӣ аз вазифаҳои поэтикаи илмӣ буда, барои шиноخت ва арзёбии ҳунари шоир ва фардияти эҷодии ӯ бевосита ёрӣ мерасонад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур ҷузъе аз дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ ба ҳисоб меравад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқ ошкор намудани моҳияти назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф ва арзёбии таҷрибаи шоирии ӯ дар корбурди ин ду унсури муҳимми сохтори шеъри тоҷикӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Дар меҳвари асосии таҳқиқот ҳалли вазифаҳои зерин қарор гирифтаанд:

- муайян намудани моҳияти назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ оид ба қофия ва радиф дар таъба осори манзум ва назари ӯ ва дар ин замина ошкор сохтани хусусиятҳои фарқкунандаи дидгоҳҳои ӯ оид ба ин масъала;
- ошкор сохтани моҳияти ҳунарии назариёти адабии Ҷомӣ оид ба нақш ва ҷойгоҳи қофияву радиф дар шеъри тоҷикӣ;
- шиноخت ва арзёбии мавқеи қофия ва радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ;
- ошкор ва мушаххас намудани заминаҳои ҳунарии ғаномандии қофия дар ғазалиёти шоир;
- ошкор сохтани ҳунари мазмунсозӣ ва маъниофаринии Ҷомӣ дар корбурди қофия ва радиф дар ғазалҳояш;
- мушаххас намудани тарзи корбурди унсурҳои қофиясоз дар ғазалиёти Ҷомӣ;
- арзёбӣ кардани радиф ва махсусиятҳои истифодаи он дар заминаи таҷрибаи ғазалсароии шоир;
- таҳлил ва арзёбии қофия ва радиф ҳамчун маҷмуи сохтори шаклию мундариҷавӣ ва зебоишинохтӣ дар ғазалиёти Ҷомӣ;
- таҳқиқ кардани хусусиятҳои тарзи радифандешии шоир дар заминаи ташаккул ва таҳаввули корбурди навъии он;
- муайян ва мушаххас намудани суннатгароӣҳо, суннатшиканиҳо ва тозақориҳои шоир дар ин замина;

– муайян намудани нақши мусиқоӣ, зебоишинохтӣ, таносуби шаклию мундариҷавӣ ва илқои мафҳум ба василаи оҳанги калимаҳои қофияшаванда дар таҷрибаи қофияандешии Ҷомӣ.

Объекти таҳқиқро масъалаҳои адабиёти классикии садаи XV, бавижа мероси илмию адабии Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, нақши қофияву радиф дар ғазалиёти ин шоири мубтакир ва таҳлилу баррасии афкори назарии Ҷомӣ ва решгузаштагони вай ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқро дар диссертатсияи ҳозир омӯзиш ва баррасии масъалаҳои назарӣ ва амалии адабиёт, мисли қофия ва радиф дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ мушаххас месозад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Диссертатсияи мазкур бар пояи дастурҳои назарии муҳаққиқони таърихи адабиёт ва назарияи он Б.М. Эйхенбаум, В.Б. Шкловский, Ю.Н. Тинянов, Б.В. Томашевский, В.М. Жирмунский, Ю.М. Лотман, В.Е. Холшевников, А. Азер, А. Таботабой, Ш. Кадканӣ, Т. Зеҳнӣ, А. Афсаҳзод, Б. Сирус, Х. Шарифов, А. Сагторзода, А. М. Хуросонӣ ва дигарон асос ёфтааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси усулҳои илмии таърихӣ-муқоисавӣ, шарҳи осори адабӣ, шинохти жанрҳои адабӣ, сохторшиносӣ ва таҳлили дохилиматнӣ таълиф ёфтааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар вақти таълифи диссертатсия нашрҳои гуногуни осори Абдурраҳмони Ҷомӣ, аз ҷумла Девони Ҷомӣ, адабиёти оид ба ҳаёт ва фаъолияти адабии ӯ, мавод оид ба тарҷумаи ҳол, давраи зиндагӣ, муҳити адабӣ, осори таҳқиқии доир ба эҷодиёташ анҷомгирифта, намунаҳои осори адабӣ ва назарии муосирони Ҷомӣ, ёддоштҳо, мактубҳо, қомусҳои соҳавӣ ва адабиёти илмӣ сарчашмаи асосӣ ва маводи таҳқиқот қарор дода шудаанд.

Навгони илми таҳқиқ. Дар таҳқиқи ҳозир бори аввал масъалаи назарии Ҷомӣ дар бораи қофия ва нақшу ҷойгоҳи он дар ғазалиёти шоир ба сурати монографӣ мавриди таҳқиқ ва арзёбии ҷомеъ қарор мегирад.

Дар мавриди моҳияти назариёти Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф ва нақшу мақоми онҳо дар ғазалиёти шоир то ҳол сухани дақиқу қолибу чамъбасткунанда гуфта нашудааст. Бинобар ин, кӯшиш кардем, ки масъалаи рози пайвастагии шеър ва қофияву радиф ва мақоми онро дар эҷоди зебоии шеър дар мисоли ғазалиёти Ҷомӣ таҳқиқ карда, равиши асосии эҷодӣ ва ҳунарии шоирро дар ин замина муайян ва мушаххас намоем.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Абдурраҳмони Ҷомӣ назариёти адабии худро оид ба қофия ва радиф дар осори адабӣ ва «Рисолаи қофия» баён кардааст. Қофия ва радиф аз нигоҳи Ҷомӣ, аз унсурҳои сохторӣ ва «воҷибу мустаҳсан»-и шеър буда, ташаккул ва таҳаввули он ба истеъдод, дониш ва ҳунари шоир вобаста мебошад. Назариёти Ҷомӣ дар ин боб аз андешаҳои пешгузаштагонаш маншаъ гирифта, қонунмандиҳо ва хусусиятҳои сохторӣ ва зебоишинохтии ин ду унсури муҳимми шеърро арзёбӣ мекунам.

2. Аз нигоҳи Ҷомӣ, қофия аз унсурҳои муҳимми шеър буда, масъалаи ҷустуҷӯҳои бадеии ӯ дар ғазалиёташ инъикос ёфтааст. Таҳқиқ ва муқоисаи назариёти адабӣ ва арзёбии таҷрибаи шоирӣ ӯ ҳадафҳои хоси ҳунарияшро дар эҷоди шеър, баҳусус ғазал, собит месозад.

3. Радиф дар шеъри форсии тоҷикӣ, аз ҷумла дар ғазалиёти Ҷомӣ, яке аз омилҳои муҳимми сохторӣ ва ваҳдати маъноӣ буда, дар афзоиши мусиқии шеър низ таъсиргузор аст. Ин унсури шеърро шоирони форсигӯ дар ҳамаи анвои шеър ба қадри ҳунар ва тавоноии хеш истифода кардаанд. Радиф аз воситаҳои муассири такмили сохтори забонӣ, маъноӣ, бавижа ҷанбаи мусиқии шеър буда, дар ғазалиёти Ҷомӣ нақш ва ҷойгоҳи хос дорад. Ин шоири тавоно дар эҷоди ғазал ба радиф аҳаммияти фаровон дода, 90 дар сади ғазалиёташро бо радиф гуфтааст.

4. Истифодаи ҳадафманди радифҳои ҷумлай, феълӣ, сифатӣ ва ҷонишинӣ дар ғазалиёти ӯ василаи таъмини ваҳдати маъноӣ, зебоӣҳои калом ва мазмунҳои тоза қарор гирифтаанд, ки ифодагари ҳунари шоирии ӯст.

5. Масъалаи робитаи қофия бо мусиқӣ дар таҷрибаи шоирии Ҷомӣ, баҳусус дар ғазалиёти ӯ, фақат ба қолаби арӯз ва баҳри шеър маҳдуд намешавад, балки алоқамандии калимаҳо бо якдигар тарзи дигари зухури мусиқии шеър мебошанд. Аз ин ҷиҳат, корбурди огоҳона ва ҳунармандонаи қофияву радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ омили аслии тавлид ва истехкоми мусиқии берунӣ ва дарунии шеър аст, ки бар асоси кашиши ҳиҷоҳо ва такаҳо, ҳамчунин, ба ваҷҳи ҳамоҳангию таркиби калимаҳо ва танини ҳарфҳо ба вуҷуд омада, камоли ҳунари пайдо кардааст.

6. Назари Ҷомӣ дар боби асрори пайвастагии шеър ва қофияву радиф мушаххас буда, мақоми ин ду унсури шеърро дар эҷоди зебоии шеър собит мекунад. Ин матлаб масъалаи таҷрибаи шоирии Ҷомиро дар истифодаи қофияву радиф дар ғазалиёташ матраҳ мекунад, ки ба нақшу ҷойгоҳи қофия марбут мешавад ва иборат аст аз ташҳиси қофия аз калимаҳои хос, зебоии маънаӣ, падида овардани фикру эҳсос, устувории сохтори ғазал ва таносуби комили мундариҷаву шакл, суратбандии қолаби ғазал, вусъатбахшии тасвирҳо ва ғайра.

7. Қофия ва радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ яке аз ҷиҳатҳои муҳимми каломии мавзун буда, ҳам дар мусиқии шеър нақши асосӣ дорад ва ҳам василаи таъкиди байт ва моҷи таваҷҷуҳи хонанда аст. Аз ин ҷиҳат, масъалаи муҳимми дигар дар таҷрибаи шоирии Ҷомӣ корбурди қофияву радиф дар мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ мебошад. Ҳатто такрори қофияву радиф дар ғазалиёти шоир на фақат зебоии шеърашро нақостааст, балки ба ҳаёлотии шоиронааш зарофат ва нозуки ато кардааст. Шоир бо истифода ва такрори қофия зеҳни нозукандешии ҳешро ошкор карда, ҳар қофияро ба унвони унсури ҷадид бо мазмун ва вожагони ҷадид пайванд медиҳад ва ба ин васила маънии тоза ва таъсиргузorro баён мекунад. Равиши кори Ҷомӣ дар

истифодаи қофия ва радиф тарзи хоси шоирии ўро дар мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ нишон медиҳад.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ дар асоснокӣ ва эътимоднокии илмӣ ва дарку таҳлил ва арзёбии хусусиятҳои хоси тафаккури бадеӣ ва ҳунари шоирии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар истифодаи қофияву радиф дар ғазалиёташ зоҳир мешавад. Ба ин сабаб, андешаҳои назарӣ ва ғазалиёти шоир муфассал таҳлил шуда, қонунмандии назарӣ ва амалии истифодаи мақсадноки қофияву радиф дар ғазалиёти шоир муайян ва мушаххас карда шуд. Кори дар ин замина анҷомгирифта донишҳои назарӣ ва таҷрибиро дар замина такмил мебахшад.

Аҳаммияти илмию амалии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки маводи диссертатсияро метавон зимни таълифи китобҳои дарсӣ, мақолаву монографияҳои илмӣ, таълифи таърихи адабиёти классикии тоҷик, таърихи назарии адабӣ, таърихи нақди адабӣ, адабиётшиносӣ, нигориши диссертатсияҳои докторӣ, номзадӣ, рисолаҳои магистрӣ ва корҳои дипломӣ истифода кард.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқ ба шиносномаи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки вай нақши қофия ва радифро дар ғазалиёти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бастагӣ бо афкори назарии ӯ ба риштаи таҳқиқ кашида, ҳунари қофияроӣ ва радифороии ин адибу олими тавоноро бармало кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳо ва дастовардҳои таҳқиқ, ки мазмуну мундариҷаи меҳвари диссертатсияро ташкил медиҳанд, дар шакли гузориши маъруза ва мақола интишор шуда, тавассути маҷмуаҳои дастаҷамъӣ, маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи донишгоҳӣ ба МД Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Китобхонаи Донишгоҳи давлатии

омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Китобхонаи илмӣ ба номи Индира Гандии АМИТ дастрас шуда, дар дарсҳои назариявӣ амалӣ ва корҳои мустақилонаи факултаҳои тахассусии суҳаншиносӣ аз ҷониби омӯзгорон ва алокамандони адабиёт истифода мешавад.

Нуктаҳои меҳварӣ ва калидии диссертатсия дар семинарҳо, конференсияҳои илмӣ амалии факултавӣ, донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла конференсияи ҷумҳуриявӣ «Илмат ба амал чу ёр гардад» (Душанбе, 2022) ва конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Мавлоно – муршиди ваҳдат ва гуфтугӯи тамаддунҳо» (Душанбе, 2022) ироа гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи шӯбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи №8, 05.11.2021с.) ва шурои олимони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи №6, 03.06.2022с.) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 6 мақолаи муаллиф, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ҳафт фасл, панҷ зерфасл, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии диссертатсия 168 саҳифаи чопи компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I

НАЗАРИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ОИД БА НАҚШ ВА ҶОЙГОҶИ ҚОФИЯ ВА РАДИФ ДАР ШЕЪР

Абдурраҳмони Ҷомӣ назариёти адабии хешро дар бораи шеъру шоирӣ, «муаммои моҳият, мавқеъ ва нақши шеъру шоирӣ дар зиндагӣ» [158, с. 44], аз ҷумла масъалаҳои назарию амалии унсурҳои сохтори шеър, қофия ва радиф ҳам дар осори бадеӣ ва ҳам дар рисолаҳои ҷудогонааш баён кардааст. Ҷомӣ дар баробари он ки дар осори манзумаш, аз ҷумла маснавии «Тухфат-ул-Аҳрор», «Субҳат-ул-аброр», «Силсилат-уз-заҳаб» ва баъзе осори дигараш оид ба қофия ва радиф ва нақшу ҷойгоҳи онҳо дар сохтори шеър мулоҳиза рондааст, дар ин боб бо номи «Рисолаи қофия» таълифоти ҷудогонаеро низ ба мерос гузоштааст. Бино бар ин, назариёти адабии Ҷомиро нахуст метавон дар заминаи осори манзумаш ва баъдан осори илмиаш, мисли «Рисолаи қофия» таҳлил ва арзёбӣ кард.

1.1. Андешаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф

Худуди баҳси Ҷомӣ дар бораи моҳият ва мақоми шеъру шоирӣ, таносуби шеър ва зиндагӣ, масъалаи рост ва дурӯғ дар шеър, муносибати лафзу маънӣ, унсур ва қисматҳои шеър [155, с. 82-127] танҳо ба «доираи бадеъ, арӯз ва қофия» [188, с. 106] маҳдуд нашуда, балки доираи васеътареро фаро мегирад. Ба ифодаи Худой Шарифов: «Онҳое, ки осори гаронбаҳои классикиро ба вучуд овардаанд, дар бораи шеъру пешаи шоирӣ нуқтаи назари саҳеҳтаре доранд». Аз ин ҷихат, чунин хулосаи Х. Шарифов, ки мегӯяд «назарияи адабии гузаштаре дар доираи васеътаре ҷустуҷӯ бояд кард ва дар ин кор осори худӣ эҷодкорон ҳам бояд дар канор намонад» [188, с. 107], дурусту воқеист.

Дар бораи назариёти адабии Ҷомӣ дар заминаи шеъри ӯ пажӯҳишҳое анҷом гирифта ва баъзе паҳлуҳои андешаҳои ӯ муайян карда шудаанд, ки

дар ин равиш хулосаҳои Алиасғари Ҳикмат [179, с. 111-126], Ҳошими Разӣ [9, с. 238-250], Н. Сайфиев [142], Ш. Ҳусейнзода [183, с. 84-103], А. Сатторзода [152, с. 26-32; 153, с. 55-62; 155], Р. Ҳодизода [180, с. 87-104], А. Афсаҳзод [55, с. 323-379], А. Зухуриддинов [35, с. 141-150] ва чанде дигар муҳим ба назар меоянд. Дар ин миён, шакли такмилёфтаи рисолаи А. Сатторзода «Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ» дар шиноخت ва арзёбии андешаҳои адабии шоир мавқеи хос дошта, бисёре аз пахлуҳои диди адабӣ ва зебоишиносии Ҷомиро муайян кардааст [155].

Таҳқиқ ва таҳлили қиёсӣ нишон дод, ки таҳқиқоти дар ин замина анҷомгирифта масъалаи назариёти Ҷомӣ дар бораи қофияву радиф ва дидгоҳҳои ӯро оид ба ин мавзӯ дар мисоли «Рисолаи қофия» ба таври бояду шояд фаро нагирифтаанд.

Чунонки Х. Шарифов низ таъкид варзидааст, «яке аз воситаҳои асосии баёни назарияҳои шеърӣ худи эҷодиёти шоирон» [188, с. 108] буда, «қисми зиёди шоирон дар муқаддимаи дostonҳо, дар қасидаҳо ва ашъори мутафарриқа дар тавсифи суҳан ва пояи он изҳори ақида кардаанд» [188, с. 108], ки мавқеияти онҳоро дар шинохти шеър ва ҷанбаҳои ҳунарии он ифода мекунад. Ин гуна андешаҳо фақат ҷанбаи тавсифӣ нашошта, хусусияти завқӣ ва фаннӣ низ доранд. Дар ин раванд Абдурраҳмони Ҷомӣ нақш ва ҷойгоҳи хос дошта, андешаҳои ӯ дар бораи ҳақиқати шеър, ҷанбаҳои ҳунари ва унсурҳои сохторию сабкии он қобили диққати махсус мебошад.

Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф ва нақши онҳо дар ташаккул ва таҳаввули мундариҷавию сохторӣ ва моҳияти шеър дар заминаи андешаҳои назарӣ ва равишҳои амалии шоирон ва донишмандони пешинаи соҳа шакл гирифта, ташаккул ва таҳаввул ёфтааст. Ҷомӣ дар осораш оид ба кутуби адабиётшиносии гузашта, аз ҷумла «Тарҷумон-ул-балоға»-и Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, «Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақоиқ-иш-шеър»-и Рашиди Ватвот, «Ал-муъҷам фӣ маъойири-л-ашъор-ил-Аҷам»-и Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ ва ғайра чизе нагуфтааст. Вале як нигоҳи қиёсии таърихӣ кофист хулоса кунем, ки ӯ дар таҷрибаи назарӣ ва амалияш

аз осори таърихию назарии пешгузаштагон ва муосиронаш огоҳона истифода бурдааст.

Дар ин замина, А. Зухуриддинов дуруст навиштааст, ки «Рисолаи қофия» бо хошишу дархости «асҳобу аҳбоб», яъне ҳамсуҳбатону дӯстон, асосан дар пайравии «Қофия»-и Шамсиддин Қайси Розӣ ба тарзи мухтасар тасниф шудааст» [35, с. 136].

Дар таърифи шеър ва моҳияти хунарии он назариёти Қомӣ дар шеърарш ба пешгузаштагон, аз ҷумла Шамси Қайси Розӣ, албатта, монандӣ дорад. Вале, чунонки Абдулҳусайни Зарринқӯб гумон кардааст, андешаҳои Қомӣ дар бораи шеър ва аносири он билкул такрори назари гузаштагон намебошад. Назари зайли ин муҳаққиқ низ то ҷое муболиғаомез буда, пазируфтани нест. Ӯ навиштааст: «...дар сухани Қомӣ, хосса «Силсилат-уз-заҳаб» нуфузи «Чаҳор мақола» маҳсустар аст ва мундариҷоти ин китобро Қомӣ дар дафтари севуми китоби мазбур бидуни зикри маъхаз тақрибан батамом нақл кардааст» [92, с. 233].

Таъсирпазирии Қомӣ аз «Ал-муъҷам» ва дигар осори назарии гузаштагон, аз ҷумла «Чаҳор мақола», ҳақ аст, вале Қомӣ дар ҳама ҳол ҳадафи тозақорӣ ва ислоҳу тазҳиби сухани хешро дошта, ҳатто дар шиноҳти назариёти Давлатшоҳ зери таъсири тамоюли шаклпарастии ӯ намондааст [155, с. 30].

Фарқи андешаи шоир нисбат ба бисёре аз гузаштагон дар он зоҳир мешавад, ки вай на мисли пешгузаштагонаш ба ҷанбаи нафсонии шеър, балки бештар ба моҳияту мазмуни шеър ва ҳам ба сурати он таваҷҷуҳ доштааст. Ин тамоюли хунари равиши хоси дидгоҳҳои назарии ӯро дар тазҳибу ислоҳи шеър шакл додааст, ки бештар ҷанбаи амалӣ дорад. Аз ин ҷиҳат, назариёти ӯ дар бораи ду унсури шеър, қофия ва радиф дар шеърарш ҷолиб ба назар мерасанд.

Абдурраҳмони Қомӣ дар осори манзумаш борҳо қофия ва радифро ҳамчун унсури муҳимми шеър ба шумор оварда, таъкид кардааст, ки агар вазн дар сохтори шеър «хилъати ноз» бошад, қофия нақшу нигори он буда, радиф «халхол»-и он аст [155, с. 114-115]. Дар маҷмуъ, Қомӣ аз ҷонибдорони

таносуби комили сохтории шеър, шаклу мундарича ва тасвир буда, ба ифодаи А. Сатторзода: «Аз назари Ҷомӣ шеър дар он сурат мақбули табъҳо ва матбуи гӯшҳо меафтад, ки он ба чуз лафзи ҷаҳонгаштаву маънии ғариб дорои қофияи камёб, вазни сабуксанг, санъат ва чошнии ишқ буда, аз «рақами килки такаллуф» озод бошад» [155, с. 113]. Ин андеша назари таҳлилии сохтории Ҷомиро ба осори бадеӣ, аз ҷумла шеър ифода мекунад. Матни шеър аз назари таҳлилии ӯ, ба ифодаи Ю.М. Лотман, «мачмуи механикии баҳаморандаи унсурҳо»-и шеърӣ набуда, ҳар кадоми онҳо дар алоқамандӣ ба якдигар ва сохтори ягонаи матн амалӣ карда мешаванд [106, с. 11]. Пораи зер аз маснавии «Ҳафт авранг» ҳамин гуна назари хунарии Ҷомиро оид ба таносуби сохтории шеър, ки қофияву радиф ҷузъи он мебошанд, ифода мекунад:

Назм, ки нисбат ба гуҳар бошадаш,
 Бех зи гуҳар бошад, агар бошадаш.
 Лафз ҷаҳонгаштаву маънӣ ғариб,
 Лек на бегона зи фаҳми лабиб.
 Қофия камёб чу дебои Чин,
 Вазни сабуксанг чу мой маин.
 Не рақами килки такаллуф дар ӯ,
 Не калафи доғи тасаллуф дар ӯ.
 Ёфта аз санъату диққат камол,
 Лек на берун зи ҳади эътидол.
 Ин ҳама гуфтем, вале з-ин шумор
 Чошнии ишқ бувад асли кор [30, с. 88].

Андешаи Ҷомиро дар бораи таносуби комили сохтории шеър суханони зери ӯ дар «Силсилат-уз-заҳаб» низ тақвият мебахшад:

Назмро ҳусни савт мебояд,
 То аз он ҳусни ӯ бияфзояд.
 Дар сухан вочиб аст ҳусни баён,
 Ҳақ аз он гуфт: Раттил-ал-Қуръон [30, с. 346].

Чомӣ дар қатори дигар унсурҳои шеър қофияву радиф ва вазро низ аз ҷузъҳои асосии шеър доништа, назари куллияшро оид ба қофия ва радиф дар «Тухфат-ул-Аҳрор» ба тариқи зер баён намудааст:

Қофиясанҷон чу дари дил зананд,
Дар ба руҳи тирадилон гил зананд.
Рӯй чу дар қофиясанҷӣ кунанд,
Пушт бар ин дайри сипанҷӣ кунанд [30, с. 26].

Вобаста ба ин масъала шоир дар «Силсилат-уз-заҳаб» мефармояд:

Чун ту аз назми маонӣ дурӣ,
З-ин қибал ҳар чӣ кунӣ, маъзурӣ.
Ҳаргиз аз дил начакондӣ хуне
Баҳри мавзунии номавзуне.
Мурғи ту қофияоҳанг нашуд,
Хотират қофиясон танг нашуд.
Паси зону нанишастӣ як шаб,
Дида аз хоб набастӣ як шаб.
То кашӣ гавҳаре аз маҳзани ғайб,
Сари фикрат накашидӣ дар чайб,
То диҳад маънии борикат рӯй,
Нашудӣ з-оташи дил ҳалқа чу мӯй.
Ранҷи ин кор надонӣ ҳаргиз,
Фаҳми он ҳам натавонӣ ҳаргиз...[30, с. 128-129].

Шоир дар маснавии «Субҳат-ул-аброр» дар «Иқди сию нухум дар насихати нафси худ» низ дар бораи «қадру қимати суҳан ва душвориҳои шоирӣ» [185, с. 100] суҳан ронда, нақш ва ҷойгоҳи қофия ва ранҷи шоирро дар эҷод ва интиҳобу қорбасти он ба равшанӣ баён карда, аз ҷумла таъкид меварзад, ки:

Чомӣ, ин пардасароӣ то чанд,
Чун ҷарас ҳарзадироӣ то чанд!
Чанд беҳуда кунӣ хушнафасӣ,
Ҳеҷ нагрифт дилат аз ҷарасӣ?

Соз бишкаст, чӣ афғон аст ин?
Тор бигсаст, чӣ дастон аст ин?
Номаи умр ба тавқеъ расид,
Назми аҳвол ба тақтеъ кашид.
Танг шуд қофияи умри шариф,
Дам ба дам мешавадаш марг радиф.
Сар ба чайбӣ ҳама шаб қофияҷӯй,
Танат аз маънии борик чу мӯй [30, с. 123].

Қомӣ дар ҳамин маснавӣ дар хитоб ба ҳосидоне, ки «ранчи ин корро (қофияандешиву радифсозиро) надониста, ба осори шоирон боғбонҳои гулҳои латифи рангорангу дарахтони пурмеваю лазиз қачназарӣ ва айбҷӯӣ мекунанд [185, с. 100], ранчу ҳунари шоирро дар интиҳоб ва эҷоди қофия сарфи назар менамоянд, рафтору муносибаташонро дар ин хусус «хурдагирӣ зи таассуб» [30, с. 129] медонад ва чунин меафзояд:

Айбҷӯӣ ҳунари х(в)ад кардӣ,
Айб нодида, яке сад кардӣ.
Гоҳ бар рост кашӣ хатти газоф,
Гоҳ бар вазн занӣ таъни зиҳоф.
Гоҳ бар қофия, к-он маълул аст,
Гоҳ бар лафз, ки номақбул аст.
Гоҳ нобурда суйи маънӣ пай,
Хурда гирӣ зи таассуб бар вай [30, с. 128].

Шоир дар ҷои дигар мегӯяд:

Тан бигузоранду ҳама ҷон шаванд,
Кӯҳ бибурранду пайи кон шаванд.
Ҷонканию конканӣ ойинашон,
Сайрафии чарх гуҳарчинашон.
Эй ки дар ин кон чигаре х(в)ардаӣ,
Гавҳари рангин ба каф овардаӣ.
Гавҳари ин кон ҳама якранг нест,
Луълӯи Уммон ҳама ҳамсанг нест.

Гавҳару лаъл аз дили кон металаб,
Ҳар чӣ биёбӣ, беҳ аз он металаб [30, с. 129].

Ҳамчунон ки профессор А. Сатторзода таъкид кардааст, шоир «қофияю вазро аз ҷузъҳои аслии шеър» доништа, «ба чигунагӣ ва тарзу шароити истифодаи онҳо бештар диққат додааст. Ў тарафдори истеъмоли қофияҳои камёбу хуб ва радифҳои раво аст:

Чун ном барӣ чунайдиёнро,
Кун қофияшон убайдиёнро.
Дар шеър чу з-он сухан барояд,
З-ин қофия хубтар нашояд» [155, с. 115-116]

Шоир истифодаи сахҳ ва ҳадафноки қофия ва радифро дар шеър моёи ифтихор доништа аз он болидааст. Аз ишораҳое, ки дар осори манзуми Абдурахмони Қомӣ ҳаст, маълум мешавад, ки қофияи зебову хушоҳанг ва «халҳои радиф», ки «бар ҷабин холи хаёл афзояд» [155, с. 114-115], дар шеър муроди ӯ будааст.

Он чи Абдурахмони Қомӣ дар шеъраш дар бораи қофияву радиф гуфтааст, пеш аз ҳама, ифодагари зовияи тавачҷуҳ ва назари зебоишиносии ӯ дар бораи нақши қофияву радиф ва мизони аҳаммияти онҳо дар сохтори шеъри форсии тоҷикӣ. Қомӣ дар шеъраш бештар мутаваҷҷеҳи ҳамоҳангӣ, тавозун ва мушобихати савтии қофия ва радиф буда, онҳоро василаи ангезандаи хаёли шоирона доништааст, ки дар таъкиди ҷанбаи ҳунарии қофияву радиф дар шеър аст.

Аз ин мурури кӯтоҳ метавон хулоса кард, ки Қомӣ дар шеъраш даставвал мутаваҷҷеҳи таъсири маънавӣ, ҳунарий ва зебоишинохтии қофияву радиф будааст, ки то ҷое дар таъкид ва таъйиди вазифаҳо ва нақши зебоишиносии қофияву радиф дар сохтори шеър мебошад.

1.2. «Рисолаи қофия»-и Абдуррахмони Қомӣ ва аҳаммияти назарию амалии он

Назариёти Абдуррахмони Қомӣ доир ба қофияву радиф ва аҳаммияту мақоми онҳо дар шеър танҳо дар осори манзуми мавсуф, ба хусус маснавиҳои ӯ, маҳдуд намешавад. Вай дар боби рози пайвастагии шеърӯ қофия ва нақши он дар сохтори маъноиву шаклии шеър «Рисолаи қофия»-ро таълиф карда, андешаҳояшро дар замина ташаккул ва таҳаввул бахшидааст. Ин рисола, чунонки баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Б. Сирӯс, А. Зухуриддинов ва В. Капранов гумон кардаанд, танҳо дар пайравии «Қофия»-и Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ навишта нашуда, хусусиятҳои фарқкунандаи худро низ дорад [159, с. 8;35, с. 136;98, с. 377]. Ин рисола, пеш аз ҳама, «мухтасарест вофӣ ба қавоиди қавофӣ, ки ба мучиби ишорати баъзе аз ачиллаи асҳоб ва аиззаи аҳбоб сурати таҳрир ва симати тақрир» [35, с. 141] ёфта, ба ифодаи А. Зухуриддинов ба он «ба сифати таҳқиқи назариявии ашъори форсӣ бояд муроҷиат намуд ва аҳаммияти онро барои ташаккули афкори илмӣ нисбат ба жанри назм махсус таъкид кард» [35, с. 139].

«Рисолаи қофия»-ро ба таъйиди Аълоҳон Афсаҳзод, «Қомӣ бо илтимоси баъзе аз асҳоб ва аҳбоби худ ба риштаи таҳрир кашида..., дар ҳудуди соли 869/1465 ё каме пештар аз он таълиф» [57, с. 160-161] кардааст. Рисола аз панҷ фасл ва муқаддимаву хотима иборат буда, Қомӣ дар он «қавоиди қавофӣ»-ро ба тарзи мухтасар ва мафҳум шарҳу тафсир кардааст. ӯ дар муқаддима дар бораи илми қофия, моҳияти он ва радиф маълумот дода, нахуст таъриф ва ташреҳи ин ду унсури муҳимми шеърро зикр кардааст. Сипас, дар фасли аввал, дар бораи ҳуруфи қофия (равӣ, ридф, кайд, таъсис, даҳил, васл, хуруҷ, мазид ва ноира), дар фасли дувум, ҳаракоти қофия (рас, ишбоъ, ҳазв, тавҷех, маҷро ва нафоз), дар фасли сеум, навъҳои қофия (мутародиф, мутавотир, мутадорик, мутарокиб ва мутаковис), дар фасли чаҳорум, анвои қофия вобаста ба ҳарфи равӣ (муқайяд, мутлақ ва мучаррад), дар фасли панҷум, уюби қофия (икво, икфо, синод ва ито) ва дар

хотима қофияҳои маъмул ва ғайримаъмул андешаҳои назарӣ ва амалияшро баён медорад.

Баҳром Сирус «Рисолаи қофия»-и Ҷомиро «бисёр сода ва мафҳум» шинохта, баъд меафзояд, ки «Абдурраҳмони Ҷомӣ ба Шамсиддин Муҳаммад танҳо пайравӣ карда, дар рисолаи худ оид ба қофия ягон масъалаи тадқиқотиро дар пеши худ намондааст. Ҷомӣ барои нисбат ба китобҳои то замони ӯ оид ба қофия навишташуда аз назари танқидӣ наздик шудан кӯшиш намекунад, ки дар хусуси имконияти дар қофияҳои пурбаҳо ва камбаҳои классикҳо дохил кардани ягон дигаргунӣ чизе намегӯяд. Дар хусуси баъзе масъалаҳои баҳснок ва ҳалнашудагии қофия тамоман фикр намеронад. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ин рисолаи худ фақат бо он қаноат кардааст, ки дар шакли бисёр мухтасар ва равшан барои донишмандони қофия ба хонандагон маълумот диҳад ва ин вазифаи пешгузошташро ба хубӣ адо намудааст» [158, с. 8].

Аввалан, доир ба ин андешаи Баҳром Сирус ҳаминро метавон гуфт, ки рисолаи Ҷомӣ комилан дар тобеияти дидгоҳҳои Шамси Қайси Розӣ қарор надошта, сониян истиқлоли андешаҳои ӯ дар шарҳу тафсири қофияву радиф ва масъалаҳои ба он вобаста назаррас аст. Ҷамчунин метавон афзуд, ки Ҷомӣ дар оғози рисола ҳадафашро аз таълифи он ба равшанӣ ба тариқи зер баён кардааст: «Ин мухтасарест вофӣ ба қавоиди қавофӣ, ки ба муҷибӣ ишорати баъзе аз ачиллаи асҳоб ва аиззай аҳбоб сурати таҳрир ва симати тақрир меёбад, умедворӣ ба инояти беғояти ҳазрати борӣ чунон аст, ки ба саодати исғо (гӯш кардан) маҳзуз (баҳраманд, лаззатманд) ва ба айни ризо манзур ва малҳуз (мулоҳизакардашуда) гардад» [35, с. 141].

Вақте ки мазмун ва мундариҷаи рисолаҳо аз назар мегузаронем, маълум мешавад, ки Ҷомӣ онро ба сифати дастури таълимӣ эҷод карда будааст. Яке аз тафовутҳои дидгоҳҳои ӯ аз назариёти муаллифи «Ал-муъҷам...» низ дар мухтасарбаёнӣ ва ҳадафгир будани андешаҳоиаш мебошад. Ҷомӣ дар эҷоди «Рисолаи қофия» равиш ва усули хоси назарӣ ва амалиро ихтиёр кардааст. Ҷамчунонки А. Зухуриддинов дуруст пай бурдааст, «...услуби «Ал-муъҷам» бо он ҳама истифодаи иборату истилоҳоти

арабӣ хусусиятҳои хосе дошт ва барои толибилмон то дараҷае мушкилфаҳм буд. Ҷомӣ дар таснифи асари худ «Рисолаи қофия» хусусан, ҳамин ҷиҳатро ба назар гирифт ва барои ҳамзамононаш дастури басте осонтару фаҳмотарро пешкаш кард. Аз ин ҷиҳат, Ҷомӣ ба мақсади худ ноил гашт ва асари ӯ ҳавохоҳони бештаре пайдо кард» [35, с. 136].

Пеш аз он ки андешаҳои назарии Ҷомиро дар заминаи ин рисола оид ба қофия ва радиф бо ақидаву орои муҳаққиқони пеш аз ӯ муқоиса ва нақду арзёбӣ кунем, нахуст мундариҷа ва сохтори ин асарро тавсиф хоҳем кард.

Ҷомӣ нахуст ҳадафи аслияшро аз таълифи «Рисолаи қофия» баён карда, сипас дар муқаддима мафҳуми қофияро ба тариқи мухтасар шарҳ медиҳад ва «дар бораи аҳаммият ва навъҳои қофияи шеър дар панҷ фасл маълумот медиҳад» [35, с. 136].

Фасли аввали рисола ба арзёбии ҳуруфи қофия бахшида шудааст, ки нисбат ба дигар осори ӯ дар ин риштаи илм таълиф ёфта сода, равшану мафҳум ва хеле мухтасар аст. Ҷомӣ дар шарҳу тавзеҳи ҳуруфи қофия танҳо ба нақши сохтории он дар шеър таваҷҷуҳ карда, аз ин дидгоҳ бо мисолҳо ҳар кадоми онро зикр мекунад.

Равиро Ҷомӣ «охирин ҳарфи асли»-и қофия доништа, сипас байти /Дар азал нақши ту бар тахтаи гул дидаи дил-Диду пой дили бечора фурӯ рафт ба гил/-ро мисол меоварад ва дар вожаҳои «дилу гил» ҳарфи «лом»-ро рави мешиносад [35, с. 142]. Албатта, ин тавзеҳи Ҷомӣ «маънии шеъру қофия ва ҳадду ҳақиқати он»-ро, ҳамчунонки дар «...Ал-муъҷам...» омада, ба таври ҷомеъ фаро намегирад [37, с. 161]. Дар тавзеҳоти Насируддини Тӯсӣ «ҳадди қофия ва ақсоми ӯ» [18, с. 108-110] дақиқ ва муфассал шарҳу баст ёфтааст. Рисолаи Ҷомӣ, ки ҳадафи таълимӣ доштааст, муаллиф оид ба ҳуруфи қофия маълумоти муъҷазро ироа кардааст.

Тавзеҳоти Шамси Қайси Розӣ хеле муфассал буда, паҳлуҳои гуногуни масъала, аз ҷумла шарҳи маънии луғавии калимаи қофияшаванда, асл будани калима, шартҳои рави интиҳоб кардани баъзе ҳарфҳо ва ғайраро низ муфассал шарҳ додааст, ки то ҷое хусусиятҳои балоғии ҳар ҳарфро дар сурати баргузидан ба рави мушаххас месозад. Ин равиши пешгирифтаи

муаллифи «Ал-муъчам...» бартариҳои дигар низ дорад, ки таҳқиқоти чудоғонаро тақозо менамояд.

Қомӣ дар шарҳи ридф танҳо зикр мекунад, ки «ридф «алиф», «вов» ва «ё»-ро гӯянд, ба шарти он ки пеш аз равӣ воқеъ бошад, бе воситаи мутаҳаррике ва ҳаракоти моқабли эшон аз чинси эшон бошад» [35, с. 142]. Чунонки дида мешавад, Қомӣ бештар мутаваҷҷеҳи нақши сохтори ҳарфи ридф буда, Шамси Қайси Розӣ хусусиятҳои маъноии онҳо, аз ҷумла фоилият, сифат, нидо ва дуо, таъзим ва таачҷуб, нисбат, таҳсис (махсус гардонидан), робитаву исбот ва ғайраро низ муқаррар кардааст [22, с. 252-253].

Бартарии тавзеҳоти Қомӣ дар он аст, ки ба таври мухтасар моҳият ва мавқеи ридфро дар қофия забт карда, бештар ба моҳияти таълимӣ ва осон ёд гирифтани он эътибор додааст. Дар ин замина, ӯ анвои ридф, ридфи муфрад ва ридфи зоидро бо мисолҳо зикр карда, тарзи зоҳиршавии ридфи маъруф ва маҷхулро низ мушаххас баён мекунад, ки сода ва мафҳум мебошад.

Аз нигоҳи Қомӣ «ҳар қофияе, ки муштамил бошад бар ридф, онро мурдаф хонанд ба сукуни «ро» ва фатҳи «дол» [35, с. 142]. Қомӣ навъҳои ридфро вобаста ба ҷойгиршавии сокин «дар миёни равӣ ва ридф» ва восита шудани он муайян карда, худуди ридфи муфрад ва ридфи зоидро бармало нишон додааст [35, с. 142]. Дар ин равиш, ба назари ӯ, агар «алиф», «вов» ва «ё» пеш аз равӣ оянд, он ридфи асли буда, «қофияро мурдаф ба ридфи мураккаб» [35, с. 142-143] донанд.

Шамси Қайси Розӣ, Насируддини Тӯсӣ ва Қомӣ ридфи зоидро аз шаш ҳарф иборат дониста, дар зикри номҳои он низ ҳамназаранд. Тавсифоти дуи аввал оид ба ин ҳарфҳо муфассал ва фарогири ҷузъиёти овозиву сохторӣ буда, Қомӣ назарашро дар байте хеле муъҷаз ифода карда, бо мисолҳо тавзеҳ медиҳад. Ӯ мегӯяд:

Ридфи зоид шаш бувад, эй зүфунун,

«Хо»-ву «ро»-ву «син»-у «шин»-у «фо»-ву «нун» [35, с. 143].

Абдурраҳмони Қомӣ хусусияти сохтори ридфро вобаста ба ҷойгиршавии ҳарфҳои садонок ва ҳамсадо муайян карда, онро, ки аз садоноки дароз (о, ӯ, й, э, е, ё, я) таркиб ёфтааст, ридфи муфрад ва ридфи аз

ҳамсадоҳо (х, р, с, ш, ф, н) сохташударо ридфи зоид меномад. Ин усули тасниф дар заминаи шинохти мавқеъ ва таъсири садонокҳо ва ҳамсадоҳо пеш аз раӣ дар қофия воқеъ шудааст, ки таносуби овозҳо ва вазнро низ замонат додааст.

Дар шарҳу тавсифи ридфи зоид ва ҳарфҳои он низ назариёти Қомӣ мухтасар ва маҳдуд аст. Ҳол он ки Шамси Қайси Розӣ ҳар як ҳарфи ридфи зоидро ба таври алоҳида ва батафсил шарҳ дода, навъҳояшро низ муайян ва мушаххас намудааст, ки он аз бисёр чихатҳо таҷрибаи ҷолиб арзёбӣ мешавад.

Муқоисаи андешаҳои Қомӣ ва Шамси Қайси Розӣ дар боби ҳуруфи қофия низ нишон медиҳад, ки ҳар ду дар ин боб назари мустақил доштаанд. Ҳатто мисолҳои, ки онҳо овардаанд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Бино бар ин, чунонки Зарринқӯб гумон кардааст, рисолаи Қомӣ нусхаи андешаҳои муаллифи «Ал-муъҷам» дар бораи қофия набуда, тафовутҳои назаррас дорад. Аз ҷумла, Қомӣ миқдори ҳарфи қайдро даҳ зикр карда, дар байти зер онҳоро ном мебарад, ки барои хонанда хотирмон аст:

Гар ҳуруфи қайдро гиранд ёд,

Нест дар лафзи Аҷам аз даҳ зиёд.

«Бо»-у «хо»-у «ро»-ву «зо»-ву «син»-у «шин»,

«Ғайн»-у «фо»-ву «нун»-у «ҳо» бошад яқин [35, с. 144].

Чунонки ишора шуд, Қомӣ барои ҳуруфи қайд мисолҳои зикр кардааст, ки бо он чи дар «Ал-муъҷам» омадааст, монанд нестанд. Дар баёни хусусиятҳо ва усули мавриди истифода қарор додани ҳарфи қайд низ назариёти Қомиву Шамси Қайс яқсон нестанд. Масалан, Қомӣ мегӯяд, ки, «агар бинои қофия бар арабӣ ниҳанд, риояти қайд дар ҷамеи ҳуруф лозим аст: чун «ваъд» ва «раъд» ва «бикр» ва «фикр» ва «чайб» ва «ғайб» ва амсоли он» [35, 144]. Тавзеҳи Шамси Қайс дар мавриди бар калимоти арабӣ ниҳодани бинои қофия муфассал буда, паҳлуҳои дигари сохтори ин масъала, аз ҷумла мавқеи «вов»-и мафтӯҳи моқабл ва «ё»-и мафтӯҳи моқабл равири низ фаро мегирад, ки Қомӣ аз он сарфи назар кардааст. Аз ҷумла, Шамси Қайс дар ин боб навиштааст: «Пеш аз ин гуфтаем, ки ҳар ҳарфи

сокин, ғайри ҳуруфи мадду лайн, ки моқабли равӣ бошад, онро ҳарфи қайд хонанд. Ва ҳуруфи қайд даҳ аст: «б», чунон ки «абр»-у «габр», «х», чунон ки «бахт»-у «рахт», «р», чунон ки «сард»-у «зард», «з», чунон ки «дузд»-у «музд», «с» (син), чунон ки «маст»-у «даст», «ш» (шин), чунон ки «дашт»-у «ташт», «ғ», чунон ки «нағз»-у «мағз», «ф», чунон ки «руфт»-у «гуфт», «н», чунон ки «банд»-у «каманд», «ҳ» (ҳои ҳавваз), чунон ки «мехр»-у «чехр». Ва агар бинои қофия бар калимоти арабӣ ниҳанд ва пеш аз равӣ «вов»-е мафтӯхи моқабл афтад, чунон ки «авс»-у «қавс»-у «фирдавс» ва чунон ки «Қайс»-у «Увайс», он «вов»-у «ё» ҳам ҳарфи қайд бошад. Ва «вов»-и мафтӯхи моқабл дар порсӣ ҷуз «нӯғ» наёфтад, ки он тезии сари синон ва сари қалам бошад. Ва «ё»-и мафтӯхи моқабл ҷуз «пайк» надидам. Ва ба ҳеҷ ҳол ҳарфи ридфро бо ҳарфи қайд нашоҷд омехт, чунон ки шоир гуфтааст:

Ҳар вазиру муфтию шоир, ки ӯ Тӯсӣ бувад,

Чун Низомулмулку Ғаззолию Фирдавсӣ бувад» [22, с. 256-257].

Ҳамчунин, Шамси Қайси Розӣ ҳар ҳарфи сокинро, «ғайри ҳуруфи мадду лайн, ки моқабли равӣ бошад» [22, с. 256], ҳарфи қайд номидаст. Вале Қомӣ дар ин бора чизе намегӯяд. Ҳам Қомӣ ва ҳам Шамси Қайси Розӣ бар хилофи араб риояти таъсисро барои шуарои Аҷам вочиб намедонанд. Таҷрибаи шоирии Қомӣ низ нишон медиҳад, ки вай на ҳама вақт қофияи муассасаро, ки риояи «алиф»-ро дар ҷамеи абёт зарур медонад, вочиб донистааст. Чунон ки дар ин байт:

Набот арчанд додӣ шишаро дил,

Намешуд бо лаби лаълат муқобил.

Баҳром Сирус ин байтро аз Қомӣ иқтибос карда, меафзояд, ки, «дар сатри дуҷуми байт дар калимаи «муқобил» «о» таъсис аст, вале вай дар қофияи сатри якуми байт такрор нашудааст» [158, с. 33-34].

Чун рӯйи сухани Қомӣ ба шогирдони навомӯз аст, дар бораи унсурҳои қофиясоз, аз ҷумла ҳарфҳои қофия муҷаз сухан гуфта, танҳо бо зикри ҷойи ҳарф дар калимаи қофияшаванда қаноат мекунад. Масалан, дар мавриди

харфи васл чунин менависад: «Васл ҳарфери гӯянд, ки ба равӣ илҳок кунанд, чун «мим» дар ин байт:

Шеър:

Ман ба бӯи ту ҳавохои насими сахарам,
К-ӯ зи бӯи ту хабар дораду ман беҳабарам» [35, с. 145].

Аммо Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ илова ба тавзеҳи маънӣ ва нақши сохтори ин ҳарф, ҳарфҳоро ном бурда, ба хусусиятҳои забонии онҳо низ ишора мекунад. Чунончи: «Ва аммо ҳарфи васл он аст, ки равӣ ба вай пайвандад ва он дар шеъри порсӣ «алиф» асту «дол»-у «гоф»-у «ҳо»-ю «ё» ва ҳуруфи изофату ҳуруфи чамъу ҳуруфи масдару ҳуруфи тасғиру ҳуруфи робита...» [22, с. 263]. Сипас, вай «аз ҳар як мисоле» меоварад, «то маърифати он бар мубтадӣ (навомӯз) осон бошад» [22, с. 263].

Чомӣ дар фасли аввали «Рисолаи қофия» дар бораи ҳуруҷ, мазид ва ноира низ маълумоти муҳтасар оварда, тарз ва мавқеи корбурди онҳоро мушаххас месозад ва ба ҳар кадоме мисолҳо низ меоварад. Аз ҷумла, ӯ нигоштааст, ки: «Ҳуруҷ ҳарфери гӯянд, ки ба васл пайвандад, чун «мим» дар ин байт:

Шеър:

Мо ҳечқасони кӯи ёрем,
Мо сӯхтағони хомкорем.

Мазид ҳарфери гӯянд, ки ба ҳуруҷ пайвандад, чун «шин» дар ин байт.

Шеър:

Ало айнаиҳи айнуллах, чӣ чашмони сиёҳасташ,
Чӣ миҷғони синоносо, чӣ мардафкан нигоҳасташ.

Ноира як ҳарф ё бештар, ки ба мазид мулҳақ шавад, чун «мим» ва «шин» дар ин байт:

Он маҳ, ки ба чашми меҳр дидастемаш,
Аз ҷумлаи некувон гузидастемаш» [35, с. 145].

Чомӣ дар боби ҳарфҳои ҳуруҷу мазиду ноира фақат бо зикри мавқеи ҷойгиршавии онҳо қонеъ шуда, дигар тафсилеро лозим намедонад. Вале дар баъзе аз осори дигари назарӣ, аз ҷумла «Ал-муъҷам» навъҳо ва тарзи

корбурди он дар қофия муфассал шарҳ ёфтааст. Қомӣ бо зикри хусусияти асосии ин се ҳарф нақши онҳоро дар сохтори қофия нишон дода, бар зарурати истифодаи он таъкид меварзад.

Дар фасли дувуми рисолаи худ Қомӣ дар бораи ҳаракоти қофия маълумоти мушаххас ва муҷаз оварда, чун дар фасли аввал байтеро забт кардааст, ки дар он ҳаракоти ҳуруфи қофия номбар шудааст:

Рассу ишбоъу ҳазву тавҷеҳ аст,

Боз маҷрову баъд аз ўст нафоз [35, с. 146].

Сипас, хусусияти сохтори ҳар кадоме аз ин ҳаракатҳо ба таври мухтасар ва равшан бо зикри намунаҳои шеърӣ баён гардидааст, ки бо муҷазӣ ва мушаххасӣ аз осори ҳамсони пешгузаштагони Қомӣ фарқ мекунад. Чунончи, Қомӣ расро «ҳаракати моқабли таъсис» дониста, таъкид мекунад, ки «ғайр аз фатҳа натавонад буд» [35, с. 146] ва ҳаракати дахилро ишбоъ номида, «бештар касра» будани онро таъкид меварзад ва бо фатҳаву замма омадани онро низ таъкид менамояд [35, с. 146].

Шамси Қайси Розӣ ба чуз шарҳи маъноию истилоҳӣ ба моҳияти сабкию маънавӣ, ба ифодаи дигар нақши морфологии **ишбоъ** дар сохтори қофия низ таъкид карда, «бар ҳуруфи сокин мазияте» [22, с. 209] доштани онро ёдрас мекунад.

Моҳияти ҳаракати **ҳазв** дар шарҳи Қомию Шамси Қайси Розӣ як буда, онҳо ҷойгоҳи ин ҳаракатро пеш аз ридфи асли дониста, ҳамчунин пеш аз қайд омадани онро низ ёдрас кардаанд.

Баҳром Сирус андешаҳои Шамси Қайси Розӣ ва Қомиро нақд карда, менависад, ки: «қисми якуми таърифи Шамсиддин Муҳаммад ва инчунин таърифи Қомӣ кӯҳна шудааст ва дар назми имрӯзаи тоҷик татбиқ кардани он имконият надорад» [158, с. 43]. Ин тавзеҳи Б. Сирус чунин маънӣ дорад, ки мо бояд ҳаракатеро, ки пеш аз **ридф** меояд, ба эътибор нагирифта, «фақат ҳарфи садоноки кӯтоҳи (а, у, и) бевосита пеш аз қайд омадаро» [158, 43] ҳазв номем.

Чунин фосилагирии Баҳром Сирус ба масъалаи тағйири алифбо бармегардад, ки ба назари мо, заминаҳои таърихии инкишофи морфологии қофия, навъҳо ва ҳаракатҳои онро сарфи назар кардан аст.

Ҷомӣ моҳияти ин ё он ҳаракатро шарҳ дода, ҳадду ҳақиқати онро низ баён медорад. Аз ҷумла, вай ҳаракати пеш аз **равӣ** омадаро **тавҷех** мешиносад. Илова бар ин, тақрор шудани тавҷехро дар қофияи муқайяд (қофияе, ки дар он **равӣ** ва васл начаспида бошанд) лозим медонад. Дар қофияи мутлақ (қофияе, ки дар он ҳарфи васл ба **равӣ** пайваस्ताаст) бошад, тақрор шудани **тавҷехро** шарт намедонад [35, с. 146-147].

Назари Ҷомӣ дар бораи тақрор кардани **тавҷех** дар қофияи муқайяд заминаҳои таҳаввулоти таърихии морфологиро дар сохтори қофияи шеъри форсии тоҷикӣ ёдрас мекунад, ки то ҷое аз тасаввуроти қолабӣ фосила гирифта буда, озодии иродати шоирро дар эҷоди қофия ва тақмили сохтори шеър ифода мекунад.

Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ ва Ҷомӣ маҷроро «**ҳаракати равӣ**» доништаанд, вале Ҷомӣ «ихтилофи он»-ро ҷоиз намедонад. Муаллифи «Ал-муъҷам...» дар ин бора чизе нагуфтааст. Назари Ҷомӣ дар мавриди маҷро ба ин маънист, ки ҳарфи садонокӣ кӯтоҳӣ баъд аз **равӣ** омада, ба воситаи он ҳарфи васли аз овози ҳамсадо ва ё садонокӣ дароз ташкилёфта ба **равӣ** мепайвандад. Баҳром Сирус «ин навъи таъриф»-и маҷроро «ба графикаи имрӯза»-и алифбои кириллии тоҷикӣ мувофиқ намедонад, ки бармегардад ба ҷойгоҳи **фатҳаву заммаву касра** дар сохтори овозии забони тоҷикӣ.

Аз назари Абдурраҳмони Ҷомӣ: «нафоз ҳаракати васл аст, вақте ки хуруҷ бад-ӯ пайвандад, чун ҳаракати «ё» дар ин байт:

Мо ошиқи рӯи некувонем,
Девонаи шакли ҳар ҷавонем».

Сипас, меафзояд, ки «ва ҳаракати хуруҷ ва мазидро низ **нафоз** гӯянд, чун ҳаракати «мим» ва «шин» дар ин байт:

То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон» [35, с. 147].

Назари Ҷомӣ ва Шамси Қайси Розӣ дар шинохти ҳаракати **нафоз** ҳамранг аст. Фақат Шамсиддин Муҳаммад бо таъкиди «нуфузи савт дар ҳарфи хуруч» ба хусусияти морфологии ин ҳаракат ишора мекунад, ки ҳаҷми гунҷоиши овози садонок ва таъсири онро ба оҳангнокии шеър дар назар дорад [22, с. 271].

Зимнан, як нуктаро бояд ёдовар шуд, ки тағйири алифбои арабиасоси тоҷикӣ, ҳамчунонки Баҳром Сирус низ таъкид кардааст, ҳаракатҳои зикршударо барои хонанда номафҳум сохта [158, с. 42], дар мавридҳои ба оҳанг ва мусиқии калом низ таъсири манфӣ расонидааст, ки ин паҳлуи масъала мавзӯи баҳси ҷудоғона мебошад.

Дар фасли сеवуми рисола Ҷомӣ «худуди қавофӣ»-ро, ки Шамси Қайси Розӣ бо ҳамин ном ёд мекунад [22, с. 273], «**синоат**» унвон карда, байти зерро, ки «ҷамеъи ин алқоб» дар он зикр шудааст, меоварад ва ҳар кадомро ба тариқи мухтасар шарҳ медиҳад:

Мутародиф, мутавотир, мутадорик мехон,

Мутарокиб, мутаковис лақаби қофия дон [35, с.147].

Ҷомӣ дар шарҳи моҳияти сохтори ба истилоҳи ҳадаш «**лақаби қофия**» ҷойгоҳи сокин ва мутаҳаррикро зикр карда, унсурҳои сохтори онро ном мебарад ва шарҳ медиҳад, ки дар шинохти ғанои сохтори қофия бисёр муҳим мебошад. Ё монанди Шамси Қайс оид ба маънии луғавӣ, истилоҳӣ ва моҳияту худуди сохтори забоншиносии он чизе намегӯяд. Маълумоти Ҷомӣ дар бораи «**аснофи қавофӣ**» (Шамси Қайси Розӣ) низ хеле мухтасар буда, танҳо бо зикри моҳият, нақш ва ҷойгоҳи сохтори он қаноат кардааст бас. Ҳол он ки Шамси Қайси Розӣ оид ба навъҳо ва хусусиятҳои сохтори «**аснофи қавофӣ**» маълумоти муфассал оварда, мавқеи онро дар калимаи қофияшаванда дақиқ муайян намудааст [22, с. 276].

Дар фасли чаҳоруми рисола Ҷомӣ ҷойгоҳи **равиро** дар сохтори қофия муайян карда, вобаста ба ҳолати ҳарфи **равӣ** (сокин будан ё набудан ва ё пайваст будан), надоштани ҳарфи лозим ва қайду ридф, хуруч, ноира ва мазид «худуди қавофӣ ва аснофи он», яъне, типҳои қофияро муайян ва мушаххас менамояд. Аз ҷумла, ӯ навиштааст, «агар ҳарфи **васл** бад-ӯ

пайваста бошад, онро «мутлак» гӯянд. Ва равии муқайяд агар аз хуруфи қофия ҳеч ҳарфе дигар нашошта бошад, онро «муқайяди мучаррад» гӯянд чун «сарвар» ва «дилбар». Агар дошта бошад, ба он ҳарфаш нисбат кунанд, мисли муқайяд ба **ридф** ё ба ҳарфи **қайд** гӯянд» [35, с. 148].

Ҷомӣ қофияро вобаста ба унсурҳои сохторияш, пеш аз ҳама, **равӣ** ба навъҳо ҷудо карда, дар ин замина қофияи мутлақро озод мешиносад. Дар тавзеҳи **ӯ**, васл дар ин навъи қофия аз ҳарфи садоноки дарози «-о» таркиб меёбад. Шамси Қайси Розӣ ин навъи қофияро «қофияи мутлақ ба ҳарфи васл» ва ё «қофияи мутлақи мучаррад» унвон кардааст. Баҳром Сирус дар ин замина, бар ин назар аст, ки ин тип қофия, ки Шамси Қайси Розӣ онро «қофияи мутлақ ба ҳарфи васл» номидааст, аз дигар қофияе, ки **ӯ** нишон додааст, ҳеч фарқе надорад [158, с. 47]. Ҷомӣ дар ин масъала бо Шамси Қайси Розӣ ҳамназар буда, қофияи аз **таъсис** ва **ридф** холиро «мучаррад» номида, меафзояд: «Ва равии мутлақ, агар аз хуруфи қофия ҳарфи **васл** дошта бошад, чун «сарварӣ» ва «дилбарӣ» онро «мутлақи мучаррад» гӯянд ва агар ҳарфи дигар аз хуруфи қофия дошта бошад, ба он ҳарфаш нисбат кунанд, чунонки мутлақ ба **қайд** ва **ридф** ва **хуруҷ** ва **мазид** ва **ноира** гӯянд» [35, с. 148].

Ҷомӣ **алифи итлоқро** аз дигар алифҳое, ки ба ҷои пасванд меоянд, таҳлил дода, тафовутро дар маъноӣ онҳо мебинад, зеро ҳар алифе, ки аз пасванд таркиб ёфта, васл мешавад, «ба ғайр аз вазифаи зоҳирии худ (ки қофияи муқайядро ба қофияи мутлақ табдил менамоянд) боз як аҳаммияти маъноӣ ҳам доранд. Аммо **алифи** суффикси **итлоқ** танҳо вазифаи формалии қофиягиро дораду ҳалос ва ҳеч гуна маъноӣ мустақилро дар бар намегирад. Шоир ба воситаи **алифи итлоқ** қофияи дар охири худ **алиф** нашоштаро ба қофияи алиф доштагӣ, масалан, **тобон**-ро ба **тобон** табдил медиҳад» [158, с. 47-48].

Ба ин тартиб, назари Ҷомӣ оид ба навъҳои қофия мучаз буда, ба сохтори савтии қофия марбут мешавад ва маҳаки шинохти навъҳои қофия қарор мегирад, ки хеле сода ва ҳамафаҳм аст.

Ҷомӣ дар фасли панҷуми рисола уюби қофия ва навъҳои онро ба таври мухтасару мушаххас шарҳ дода, андешаашро бо мисолҳо собит месозад. Дар шинохт ва арзёбии «уюби қофия», миқдор ва ҳақиқати он Ҷомӣ бо Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ ҳамназар аст. Вале аз ҷиҳати миқдор ва таснифоту гурӯҳбандӣ дидгоҳҳои ҳар се аз ҳам фарқи ҷиддӣ доранд, ки ин таҳлил ва арзёбии ҷудогоноро тақозо дорад.

Ҷомӣ миқдори уюби қофияро чаҳор шинохта, **икво**, **икфо**, **синод** ва **ито** номгузорӣ карда ҳар кадомро ба таври алоҳида шарҳ додааст. Ҷомӣ «ихтилофи ҳазф ва тавҷех»-ро «икво» номида, сипас зайли намуна калимаҳои «дур» ва «давр» ва «част» ва «чуст» ва «пур» ва «бар»-ро мисол меоварад [35, с. 148]. Шоир дар калимаҳои «дур» ва «давр», «част» ва «чуст» ихтилофи ҳазвро, ки аз ҷумлаи уюби иқвост, зикр карда, «пур», «дур» ва «давр»-ро ихтилофи тавҷех медонад.

Ҷомӣ дар шарҳи икфо менависад: «**Икфо** табдили ҳарфи **равӣ** аст ба ҳуруфе, ки дар махраҷ бо $\bar{u}$ наздик бошад, монанди «эҳтиёт» ва «эътимод». Ва «чамъ кардан миёни ҳарфҳои аҷамӣ ва арабӣ»-ро низ аз ин гуна айб доништа, меафзояд, ки «чунонки «раг» ва «саг»-ро бо «шак» ва «ҳак» чамъ кунанд ва «чап»-ро бо «тараб» ва «каж»-ро бо «газ» ва «поча» бо «хоҷа» ва амсоли он. Ва ин бағоят нописандида аст» [35, с. 148]. Шинохти Ҷомӣ аз **уюби икфо** бар хусусияти фонетикии ҳарф, ки табдил кардани ҳарфиро бар ҳарфи дигар дар назар дорад, асос ёфта, дар таҷрибаи шеърӣ равиши таърихии ташаккул ва таҳаввули як навъ қофияро бозгӯ мекунад. Ҳарчанд дар ин таҷриба ҳарфҳо дар махраҷ ба ҳам наздик буда (мисли х, ш, п, б, ж, з, ч, ҷ...), бо хусусияти фонетикии худ ба ҳам қаринанд, Ҷомӣ ин таҷрибаро нописандида, «бағоят нописандида» таъбир кардааст [35, с. 148].

Синод, аз нигоҳи Ҷомӣ «ихтилофи ридф» дар қофия буда, шоирон «замон» ва «замин»-ро дар қофия чамъ кунанд. Ин тавзеҳи Ҷомӣ марбут мешавад ҳам ба **ридфи муфрад**, ҳам ба **ридфи зоид** ва дар сурати якҷо омадани ин ду ба ҳардуяш [35, с. 148].

Ҷомӣ уюби дигари итҳои қофияро «**чалӣ** ва **хафӣ**» медонад ва дар тавзеҳи **чалӣ** бар ин назар аст, ки «такрораш зоҳир бошад, чунонки

«некӯтар» ва «зеботар» ва «фусунгар» ва «ситамгар». Ва аз ин қабил аст «нун»-и масдар, чун «гуфтан» ва «шунидан» ва ҳарфи ҷамъ чун «алиф» ва «нун» дар «ёрон» ва «дӯстон» ва «алиф»-у «то» дар «сифот» ва «қоинот». Ва «алиф»-у «ҳо» дар «лолаҳо» ва «ғунҷаҳо». Ва «алиф»-у «нун»-и сифат чун «хандон»-у «гирён»-у «гардон». Ва «ё»-и танкир (ё-и номуайяни) чун «дасте» ва «марде». Ва «дол»-и истиқбол (ҳарфи «дол» дар охири феълҳои замони оянда) чун «диҳад» ва «барад». Ва «нун»-и таҳсис (ҳарфи «н»-е, ки дар таркиби суффикси «-ин» бошад, чунончи «заррин», «панҷумин», «порин») чун абёт сарехан ба як маънӣ муқаррар шавад, ҳоҳ як ҳарф бошад, ҳоҳ бештар аз қабилҳои итҳои ҷалист [35, с.149].

Ҷомӣ дар мисоли «об»-у «гулоб» **итҳои ҳафиро** ҷоиз медонад ва байти зеро намуна меорад:

Эй гули рухсори ту, бурда зи рӯи гул об,
Сухбати гулзорҳо карда ба бӯят гулоб [35, с.149].

Аз шарҳу тафсиле, ки дар боби уюби қофия дар «Рисолаи қофия»-и Ҷомӣ омадааст, метавон ду нуқтаро ба тариқи алоҳида қайд кард:

1. Ҷомӣ он айбҳои қофияро, ки хилофи таносуби сохторӣ ва мундариҷавии шеър нест, ҷоиз донистааст;

2. Вале ӯ уюбе, ки дар қофия аз таъдиди **ҳарфи равӣ**, калимоти аҷамӣ арабӣ ба мазмун ва сохтори шеър таъсири манфӣ мерасонад нарасонда, қорбурди онҳоро ба шоирон маслиҳат намедихад.

Дар хотимаи асар Ҷомӣ дар боби «ду қисм»-и қофия, яъне қофияи маъмул ва ғайримаъмул сухан ронда, моҳият ва аломатҳои ин ду навъро шарҳ додааст: «қофияи ғайримаъмул он аст, ки бе он ки дар ӯ тасарруфе кунанд, шоистаи он аст, ки қофия воқеъ шавад. Ва маъмул он аст, ки ба воситаи тасарруфе шоистаи он гардад, ки қофия воқеъ шавад. Он тасарруфҳо ба таркиби ду лафз бошад, чунонки лафзи «аст», масалан, ба воситаи таркиб бо лафзи «пайдо» ва амсоли он пайдо кунанд, ки бо лафзи «хост» ва «рост» дар як қофия ҷамъ шавад, чунонки дар ин байт:

Дар оинаи рӯи ту, гар гӯям рост,

Анвори таҷаллии илоҳӣ пайдост [35, с. 149-150].

Ҷомӣ аз ҳамин мавқеъ дар бораи қофияву радиф ва нақши онҳо дар сохтори бадеии шеър сухан ронда, дар муқаддимаи рисола қофия ва радифро ба тариқи зер таъриф кардааст: «Бидон, ки қофия дар урфи шуарои Аҷам иборат аст аз тамоми он чи тақрори он дар охири ҷамеъи абёт воҷиб бошад ё мустаҳсан, ба шарти он ки мустақил набошад дар талаффуз, балки ҷузви калима бошад ё ба манзилаи ҷузв. Баъзе тамоми калимаи охирро қофия гуфтаанд ва баъзе ҳарфи равиро.

Радиф калимаеро гӯянд ё бештар, ки бар сабили истиқлол дар охири ҳама абёт биайниҳи муқаррар шавад. Ва шеъри муштамил бар радифро «мурдаф» хонанд ва ин хосаи шуарои Аҷам аст» [35, с. 141-142].

Ҷомӣ дар рисолааш аз Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ ва дигар муаллифоне, ки то ӯ дар ин боб сухан кардаанд, ёд накардааст, аммо таъсири назариёти муаллифи «Ал-муъҷам» дар шаклгирии андешаву орои ӯ назаррас аст. Аз ин ҷиҳат, усули низоми қофияи Ҷомӣ намуде дигар ва мушаххастару мухтасар аз ҳамон низоми Шамси Қайси Розӣ мебошад.

Ба ҷуз Ҷомӣ донишмандони дигаре, мисли Ваҳиди Табрезӣ, Воизи Кошифӣ ва Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ низ аз Шамси Қайс пайравӣ кардаанд. Мактаби Шамси Қайси Розӣ ва Абдуррахмони Ҷомӣ, пеш аз ҳама, барои баррасии ташаккул ва таҳаввули таъриҳии фанни қофия ва радиф аҳаммияти хос дошта, миёни онҳо тафовут низ ҳаст, ки ҳам дар таърифи қофия ва ҳам зикри тағйироти таъриҳии он назаррас мебошад.

Барои муқоиса назариёти Шамси Қайси Розиро, ки дар боби аввали «Ал-муъҷам», «Дар зикри маънии шеърро қофия ва ҳадду ҳақиқати он» ду бор аз ин унсуре муҳимми шеър таъриф кардааст, иқтибос мекунем. Нахуст, ин донишманд маъною вазифаи қофияро ҳамчун ҷузъи шаклии шеър дар қолаби таърифи умумӣ баён карда, аз ҷумла нигоштааст: «Бидон, ки шеър дар асли луғат дониш аст ва идроки маъонӣ ба ҳадси соиб ва андеша ва истидлол рост ва аз рӯйи истилоҳ суханест андешаида, мурағбаи маънавӣ, мавзунӣ мутақаррар, мутасовии ҳуруфи охиринаи он ба якдигар монанда ва

дар ин ҳад гуфтаанд: сухани мураттаби маънавӣ, то фарқ бошад миёни шеър ҳазён ва каломии номурааттаби бемаънӣ. Ва гуфтаанд мавзун, то фарқ бошад миёни назму насри мураттаби маънавӣ. Ва гуфтаанд мутакаррар, то фарқ бошад миёни байте ду мисраъайн ва миёни ним байт, ки ақалли шеър байте тамом бошад, чунонки пеш аз ин гуфтаем. Ва гуфтаанд мутасовӣ, то фарқ бошад миёни байте тамом ва миёни масореъи мухталифи ҳар як бар вази дигар. Ва гуфтаанд ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда, то фарқ бувад миёни муқаффо ва ғайри муқаффо, ки сухани бекофиятро шеър нашмаранд, агарчи мавзун афтад» [22, с. 196].

Дар поинтари ҳамин боб, Шамси Қайси Розӣ ба таърифи боло афзуда менависад: «Ва аммо қофия, бидон, ки баъзе аз калимаҳои охирини байт бошад, ба шарти он ки он калима биайнҳо ва маъноҳо дар охири абёти дигар мутакаррар нашавад. Пас, агар мутакаррар шавад, онро радиф хонанд [22, с. 202].

Аз ин таърифи Шамси Қайси Розӣ бармеояд, ки ҳар чи қабл аз радиф бувад, қофия аст, хоҳ мушобихат дар баъзе аз ҳуруфи охир дар он бошад ва хоҳ набошад. Аз ин ҷихат, такрори қофияро бо ин ҳисоб метавон дар шумори радиф овард, чаро ки вай муқайяд нашудааст, ба ин ки агар такрор шавад, бояд ҳуруфи қабл аз он калимаи мукаррар бо якдигар шабоҳат дошта бошанд [97, с. 55]. Дар замина, агар ба гуфтаи Ҷомӣ таваҷҷуҳ кунем, мебинем, ки он дақиқ, мушаххас ва содаву мафҳум буда, назараш ба сохтори қофияву радиф дақиқ ва иборат аст аз такрори он дар охири байтҳо, зебоии он, мустақил набудан дар талаффуз ва ниҳоят ҷузъи калима буданаш.

Радиф низ аз нигоҳи Ҷомӣ дар охири байт истиқлол дошта, мукаррар мешавад. ӯ шеъреро, ки радиф дорад, «мураддаф» номида, онро хосси шеъри Аҷам медонад.

Абдурахмони Ҷомӣ таҳлил ва арзёбии қофияро аз ҳуруф шуруъ мекунад ва такрори онро дар калимаҳои гуногун муҳим ва воҷиб дониста, онро унсури зарурии шеър мешиносад. ӯ низ мисли Шамси Қайси Розӣ ҳуруфи қофияро аз нух иборат медонад. Вале Насируддини Тӯсӣ миқдори онро шаш донистааст [18, с. 10-11]. Номи ҳарфҳо низ дар баёни Шамси Қайсу

Ҷомӣ ягона буда [22, с. 204], ба ифодаи Ҷомӣ аз «равиву ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис, дахилу васлу хуручу мазиду ноира» [35, с. 142] иборат мебошанд.

Ҷомӣ қофияро дар шеър вочиб ва мустаҳсан медонад, ки таъкиди сахҳ ва мушаххас ба таъсир ва моҳияти равоншинохтӣ ва зебоишинохтии он аст. Дар тафсири ин, матлаб метавон афзуд, ки «ҳамоҳангӣ ва ҳамнавоии калимаҳои қофия аз як воситаи таъсири ҳиссӣ фаротар рафта, ба воситаи мақбулияти завқӣ, гӯё, табдил ба як далели ақлӣ мешавад ва табъи моро барои пазируфтани як воқеият омода месозад» [97, с. 120].

Назариёти зебоишинохтии Ҷомӣ дар арзёбии қофия ҳангоми шарҳи ридфи **маъруф** ва **мачҳул** низ ошкор аст. Ё нигоштааст, ки «маъруф он аст, ки замма ва касраи моқабли «вов» ва «ё»-ро ишбоъ тамом карда бошанд, чун «нур» ва «пир». Ва мачҳул он ки ишбоъ тамом накарда бошанд, чун «шӯр» ва «шер». Пас, аҳсан, балки вочиб аст, ки маъруф ва мачҳулро дар як шеър чамъ накунад» [35, с. 143]. Барои тасдиқи ин андеша шоир рубоии зеро аз Камоли Исмоил нақл кардааст:

Бо дил гуфтам, ту боре, эй дил, некӣ,
К-аз ман дурӣ, ба ёри ман наздикӣ.
Дил гуфт, ки бо даҳону зулфаш умрест,
То месозам ба тангию торикӣ [35, с. 143].

Камоли Исмоил дар ин рубоӣ дар мисоли вожаҳои ҳамқофияи **некӣ**, **наздикӣ** ва **торикӣ** маъруф ва мачҳулро бо ҳам овардааст, ки ба ҳамоҳангии қофия ҳалал ворид кардааст. Ин андеша ба хусусияти мусиқии қофия, ки дар ин шеър зиён дидааст, низ таъкид дорад.

Андешаҳои Ҷомӣ дар бораи зинаҳои ташаккул ва таҳаввули қофия назарию амалӣ буда инчунин таърихӣ мебошад. Мисоли дар боло зикршуда ва истемоли «ё»-и мачҳул бо калимаҳои арабӣ дар шакли имола (яъне, овозҳои «о» ва «а»-ро монанди «и» ва «э» талаффуз кардан, мисли **катаба-катиба**, **китоб-китеб**, **ҳисоб-ҳисеб**, **китоба-китеба** ва ғайраҳо) намунаи он аст. Ҷомӣ аз ҷиҳати назарӣ мухолифи ин тарзи қофиясозист, вале бо зикри

мисолҳои мушаххас аз осори шоирон, аз ҷумла Камоли Исмоил ва Анварӣ сайри таърихӣ ин навъи қофиясозиро ёдрас менамояд.

Дар шеъри форсии тоҷикӣ мавқеъ ёфтани ин тарзи қофиясозӣ ҳодисаи монандро дар шеъри русӣ ба ёд меоварад, ки Б.В. Томашевский бо номи «қофияи имлоӣ» («орфографический рифм») ва «қофия» барои чашм («рифм для глаза») зикр карда афзудааст, ки, «...барои назм на меъёрҳои умумии талаффуз, балки усули талаффузи ашъор муҳим аст» [166, с. 78]. Ин ҳолат, дар таҷрибаи шоирони мо низ ба назар мерасад, ки намунаашро Ҷомӣ дар рисолааш зикр карда, вале номақбул шумурдааст.

Тавсифоти Ҷомӣ дар бораи ҳуруфи қофия на фақат хусусиятҳо ва қонунмандии сохтори қофияро дар шеъри форсии тоҷикӣ баён медорад, балки равишҳои мақбул ва номақбули корбурди онро дар таҷрибаи шоирон ошкор месозад, ки арзиши назарӣ ва амалӣ дорад. Аз ҷумла, андешаи ӯ дар мавриди риояти ҳарфи қайд дар ҳоли «бинои қофия бар арабӣ» ва «риояти қайд дар ҷамеи ҳуруф» [35, с. 144], ҳамчунин бар хилофи шоирони араб таъсисро риоят кардани шоирони Аҷам ҳамин гуна ҳодиса аст. Чунин тафовути таърихӣ савтӣ ва имлоиро Ҷомӣ хангоми мутаҳаррик будани ҳарфи васл дар шеъри форсӣ ва дар ашъори Аҷам наёмадани қофияи мутаковисро низ ба мушоҳида гирифта будааст.

Ҷомӣ ҳам дар шеъраш ва ҳам дар «Рисолаи қофия» «қофияҳои маъюбу радифи нораво»-ро «алами бедаво» ва «сифати шеъри бад» [155, с. 116] доништа, ҷаҳор навъи уюби қофия, аз ҷумла **икво**, **икфо**, **синод** ва **иторо** зикр мекунад. Ӯ ба таври мушаххас ҳар кадоме аз ин иллатҳои қофияро зикр карда, тавзеҳ медиҳад ва онҳоро дар шеър «бағоят нописандида» [35, с. 148] таъбир мекунад.

Дар таҳлил ва тафсири иллатҳои қофия назарияти Шамси Қайси Розӣ ва Ҷомӣ дар баробари монандиҳо фарқҳо низ доранд. Масалан, агар Шамси Қайси Розӣ уюби қофияро ҳашт навъ доништа бошад, Ҷомӣ, чунонки зикр шуд, ҷаҳор навъ гуфтааст. Сониян, муаллифи «Ал-муъҷам» уюби қофияро бо зикр ва таҳлили мисолҳои мушаххас нишон додааст, вале Ҷомӣ фақат ба

вожаҳои алоҳида мисол мезанад ва таъкид ҳам мекунад, ки «нашояд, ки бинои қофия бар он ниҳанд» [35, с. 149].

Ҷомӣ иқворо аз уюби нописандаи қофия шинохта, омили онро «ихтилофи ҳазв ва тавҷех» [35, с. 148] медонад ва дар замина ба вожаҳои «дур» ва «давр», «част» ва «чуст», «пур» ва «бар» мисол мезанад. Ба ҳамин дастур, уюби қофияи **икфо**, **синод** ва **иторо** бо зикри мисолҳо нишон медиҳад, ки то ҷое инъикоскунандаи хатти сайри таърихии қофия дар шеъри форсии тоҷикӣ буда, дар шинохт ва арзёбии роҳи таърихии ташаккул ва таҳаввули қофия пураарзиш мебошад.

Назариёти Ҷомӣ дар боби уюби қофия ба ёди мо андешаи донишманди рус В. Жирмунскийро меоварад, ки баъди асрҳо ба чунин хулоса омада буд, ки «фарқи байни қофияи асил ва дигар воситаҳои лозим, пеш аз ҳама, дар зарурати қофия ҳамчун унсури сохтори вазнӣ мебошад, ки ба фарогирии табдили такрори овозҳо асос ёфтааст» [89, с. 19].

Дар хотимаи рисола Ҷомӣ андешаҳояшро дар бораи қофия ва радиф чамъбаст карда, ишораи равшане ба сайри таърихии оғоз ва ҳарфии қофия менамояд ва хусусиятҳои қофияи маъмул ва ғайримаъмулро мушаххас месозад. Қофияи ғайримаъмул аз назари Ҷомӣ он аст, ки «бе он ки дар он тасарруфе кунанд, шоистаи он аст, ки қофия воқеъ шавад» [35, с. 149]. Қофияи маъмул ба воситаи тасарруфе, ки шоистаи он гардад, воқеъ шавад.

Ҷомӣ «таҷзияи як лафз»-ро низ қофияи маъмул дониста, дар мисоли лафзи «корд» даст ёфтани шоири оғоҳ ва ҳунармандро ба қофияандешӣ ва қофиясозии маънидор ва ҳунармандона таъкид мекунад ва дар замина, байти зерини Камоли Исмоилро иқтибос меоварад:

Хасми шутур дилатро қурбон кунад ҳаме,
З-он рӯй Саъди Зобеҳ оҳиста корд аст [35, с. 150].

Агар дар матлаи қасидае, ки ин байт аз он иқтибос шудааст, таркиби «ёр даст» қофия ва радиф бошанд, дар мисраи дувуми байти боло таҷзияи лафзи «корд» ба радиф эътибор додааст, ки нек ва писандаи аст. Ин мушоҳидаи Ҷомӣ ҳам арзиши ҳунари ва ҳам таълимӣ дошта, имконоти забон ва ҳунарро менамоёнад.

Андешаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ ва моҳияти он танҳо бо арзёбии қофияву радиф маҳдуд нашуда, балки пахлуҳои дигари эҷоди бадеиро низ дар бар мегирад, ки зикри чанд нуктаро дар ин боб лозим медонем. Ҷамҷунонки А. Сатторзода низ таъкид кардаанд: «Ҷомӣ доир ба як қатор масъалаҳои назарӣ ва амалии адабиёт ва ҳунар чанд рисолаи ҷудоғонае» [155, с. 3] низ таълиф карда, ки дар онҳо мулоҳизаҳои оид ба шеър, ҳунари шоирӣ, шахсият ва осори аҳли ҳунар баён намудааст. Дар ин радиф, метавон аз рисолаҳои ӯ «Рисолаи аруз», «Рисолаи мусиқӣ», «Рисолаи муаммои мутавассит», «Рисолаи муаммои манзум», «Таҷниси хат» ва таълифоти дигари ӯ, монанди «Нафаҳот-ал-унс», «Шарҳи рубоӣ» ва «Номаҳо» ёд кард, ки дар мавридҳои андешаашро оид ба ин ё он масъалаи адабӣ ва ё мақоми ҳунари шоирӣ баён намудааст.

Назариёти адабӣ ва қиёсии таърихӣ фарҳангии ӯ дар яке аз асарҳои «гаронқадру боарзиши ин мутафаккири бузурги садаи XV» [122, с. 7] «Нафаҳот-ал-унс» низ ифода ёфтааст. Дар ин асар, на фақат дар бораи баъзе лаҳзаҳои ҳаёт ва эҷодиёти баъзе аз намояндагони адабиёти форсии тоҷикӣ маълумоти мушаххас омада, балки гоҳе мавқеияти ҳунарии онҳо низ арзёбӣ шудааст, ки аз бисёр ҷиҳатҳо диққатбарангез аст. Аз ҷумла, қазоватҳои ӯ дар бораи Робиаи Балхӣ, Санои Ғазнавӣ, Низомии Ганҷавӣ, Хоқонии Шервонӣ, Фаридуддини Аттор, Саъдии Шерозӣ, Ҷалолуддини Румӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва дахҳо донишманду пешвои тариқат арзиши тарҷумаҳои ва ҳунари дошта, ба ифодаи А. Муҳаммадиев, «барои омӯхтани баъзе лаҳзаҳои алоҳидаи ҳаёту сирри эҷодиёти як идда адибони форсу тоҷики то замони муаллиф эҷодкардаву дарҳаётбуда» [122, с. 9] арзишманд мебошад.

Ҷамин тариқ, дар заминаи он чи дар боло гуфта шуд, метавон ба ин натиҷа расид, ки назариёти Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф дар заминаи таҷрибаҳои назарӣ ва амалии воқеияти ҳунарии ҳаёти адабии замони зиндагии шоир ба зухур омада, моҳияти афкори адабии ӯро муайян мекунад. Назариёти адабии ӯ оид ба қофия ва радиф зери таъсири вазъи адабӣ ҳунари ва фарҳангии асри XV ба вучуд омада, бо андешаву орои

гузаштагон алоқамандии бевосита доштааст ва дар бисёр мавридҳо онро такмил ҳам бахшидааст.

- Назариёти Ҷомӣ оид ба қофия ва радиф мухтасар ва мушаххас буда, пеш аз ҳама, моҳияти ҳунарии масъала мавриди таваҷҷуҳи ӯ будааст. Албатта, шоири бузург дар он замон наметавонист, қофия ва радифро аз рӯйи аломатҳои гуногунашон, аз ҷумла нақш ва ҷойгоҳи овозии онҳо дар сохтори шеър, нақши мусиқӣ ва мавқеи овозии он таҳлил ва дастабандӣ кунад. Вале ӯ тавонистааст, муҳимтарин хусусиятҳои ин ду унсури шеърро ҳамчун омили шаклсозу маънисоз ба дурустӣ муайян ва мушаххас созад, ки имрӯз низ арзиши фаровони назариву амалӣ ва таълимӣ дорад.

- Ҷомӣ дар шеърш, пеш аз ҳама мутаваҷҷеҳи қофияест, ки ба каломи шоирона зебӣ бахшад, шеърро ботароват созад. Ба ин мақсад, интиҳоб ва дуруст ҷойгузин кардани қофияро ҳунар медонад. Вай интиҳоб ва истифодаи вожаҳо барои қофия ҳунар дониста, қофияи маъюбро омили вайронии вазн ва сифати шеъри бад таъбир мекунад. Ба ин тартиб, Ҷомӣ дар осори манзумаш қофия ва радифро унсури муҳимми сохтори шеър таъбир намуда, таъкид ҳам кардааст, ки агар вазн «хилъати ноз»-и шеър бошад, қофия нақшу нигори он ва радиф «халхол»-и он аст.

- Назари Ҷомӣ дар бораи қофияву радиф ифодагари диди зебоишносии ӯ дар бораи нақши қофияву радиф ва ҷойгоҳи онҳо дар сохтори шеър аст. Аз ин назар ӯ бештар мутаваҷҷеҳи ҳамнавой, мавзунӣ ва таносуби савтии ин ду унсури шаклсоз буда, ба ин далел қофияву радифро василаи хаёлангез донистааст, ки ифодагари ҷанбаи ҳунари ва зебоишносии онҳо низ ҳаст. Дар маҷмӯъ, шоир дар шеърш ба таъсири маънавӣ ва зебоишносии қофияву радиф диққат додааст, ки нақш ва ҷойгоҳи онҳоро дар сохтори каломӣ манзум муайян мекунад.

- Назариёти Ҷомӣ дар бораи қофия ва радиф ва нақши онҳо дар сохтори шеър дар «Рисолаи қофия»-и ӯ ба таври мушаххас ва мухтасар баён шудааст. Андешаҳои шоир дар бораи ин ду унсури сохтори шеър ҳам назариву амалӣ ва ҳам таърихӣ буда, то ҷое назари гузаштагонро ҷамъбаст

ва фарзияҳои мавҷудро пеш мегузорад, ки ҳам сохтори ҳуруфи қофия ва ҳам ҳаракату уюби онро фаро мегирад. Назари Қомӣ оид ба сайри таърихии овоӣ ва ҳарфии қофия, хусусиятҳои қофияи маъмул ва ғайримаъмул ифодагари нақши мусбату манфии сохтори ҳиҷоии забон дар сайри таърихии қофия низ мебошад.

- Радиф аз назари Қомӣ, такмилбахши қофия буда, риояти эътидол дар он омили муҳкам шудани таркиби шеър аст. Ин равиш ҳам ҳунари шоирро менамоёнад ва ҳам аз ин роҳ, ба шеър инсичом бахшида, онро ҳаловатбахш месозад. Қомӣ ҳам дар назария ва ҳам дар таҷрибаи шоирияш мутаваҷҷеҳи радифҳои сода ва табиӣ будааст ва радифҳои бугранчу пуртакаллуфро наменвисандидааст.

БОБИ II

ҚОФИЯ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҒАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҚОМӢ

Маълум аст, ки шеъри тоҷикӣ аз унсурҳои мухталифу ба ҳам пайваста ташаккул ёфтааст, ки бешубҳа, яке аз онҳо қофия маҳсуб меёбад. Қофияро гузаштагонӣ мо аз ҳар ҷиҳат мавриди омӯзишу баррасӣ ва шиноخت қарор дода, онро мувофиқи истیعоду маърифати ҳунарии хеш дар каломӣ бадеияшон истифода карда, шаклу маънӣ ва муҳтавои осори худро зиннат бахшидаанд. Нақши қофия дар шеъри классикӣ ба ҳадде бориз аст, ки ҳеҷ як эҷодкори асил онро сарфи назар накардааст. Бавижа, эҷодкорони аршаде, чун Мавлоно Қомӣ қофияро на танҳо аз ҷиҳати назарӣ дастурӣ, балки аз ҷиҳати амалӣ низ дар каломӣ ҳунарии хеш ба кор бурда, маҳорати хосси қофияроии худро бармало сохтааст. Дар фаслҳои чудогонаи боби ҳозир перомунӣ қофия ва хусусиятҳои ҳунарию бадеии он дар ғазалиёти Қомӣ баҳс сурат хоҳад гирифт ва маҳорати қофияандешӣ ин суҳанвари мубтақир бармало хоҳад шуд.

2.1. Хусусиятҳои хосси қофияандешӣ Абдурраҳмони Қомӣ

Таҳқиқ ва арзёбии масъалаи «пайвастагии қофияҳо бо навъи шаклҳои шеъри форсӣ» [97, с. 205], аз ҷумла ғазал дар заминаи таҷрибаи шеърии Абдурраҳмони Қомӣ, пеш аз ҳама, хусусиятҳои ҳунарии шоирии ӯро дар истифодаи қофия ошкор сохта, назари баъзе аз муҳаққиқонро, ки «адами сароҳат ва шуҷоати адабӣ»-ро аз бузургтарин айбҳои шеъри ӯ, махсусан тарзи ғазалсароияш донистаанд [148, с. 83], ботил месозад. Ҳамчунонки Аълоҳон Афсаҳзод ёд кардааст, Маликушшуаро Баҳор низ андешаҳои «шеършиносон ва удабои муосир»-ро дар бораи шеъри Қомӣ, аз ҷумла ғазалиёташ нақд карда, ба чунин натиҷагирии бедалел мерасад: «Он тавр ки мо аз ғазалиёти Ҳоҷа ва Авҳадии Мароғай метавонем мақосиду ниёт ва

ақоиди фалсафӣ ё ирфонӣ, ё иҷтимоӣ ва сиёсии гӯяндаро ба даст биёварем ва ба аҳволи дарунӣ ва берунии ин гӯяндагон аз роҳи суханони эшон пай бурда ва бепарда дар бораи онон қазоват намоем, дар бораи Мавлоно Ҷомӣ наметавонем, чи Мавлоно дар суханони худ монанди устодони пешин пинҳон набуда ва ё тавре пинҳон шудааст, ки бе ҳеҷ заррабине дида намешавад» [64, с. 225].

Маликушшуаро Баҳор дар заминаи назариёти «шеършиносон ва удабои муосир» дар охир ба чунин хулосаи маҷхул мерасад, ки: «Аз ғазалиёти Ҷомӣ бо он ҳама тулу тафсил на ба ҳолати иҷтимоӣ ва сиёсии муосири ӯ метавон роҳ бурд, на ба ҳолати иҷтимоӣ ва муътақидоти фалсафию ирфонии шахсии ӯ, зеро тавре ашъори мазбур пойбанд ба тахайюлоту шеърӣ ва алоқаманд ба мазомини мутадовилаи шоирона аст, ки ҷои изҳори фикру ақида ва шучоати адабию сароҳати гуфтор барояш боқӣ намемонад ва ҳамин усул, яъне алоқаи шоир ба ёфтани мазмуни нав ва тадоруки қофия ва тавачҷуҳ ба санъату ҳунарнамоӣ мучиби пайдо шудани сабки печидаи ҳиндӣ гардид ва ин шева аз Ҳирот тавассути Ҷомӣ ва Фигонӣ ба Деҳлию Дакан ва Исфаҳон сироят намуд» [64, с. 227].

Аз шарҳу тафсили Баҳор маълум намешавад, ки ин андешаҳои «шеършиносон ва удабои муосир» аз кист, вале муҳаққиқ онро дуруст шумурда, меафзояд, ки: «набояд онро гуноҳи Ҷомӣ ва муосирони ӯ донист, балки ин шева тақсири муҳитест, ки Ҷомиро аз маҳди сабоват ба вучуд овардааст» [64, с. 227].

Ба таъбири А. Сатторзода, аз ин ва баъзе, «андешаҳои маҷхуле, ки гурӯҳе аз чомишиносон баён доштаанд, метавон хулоса кард, ки онон ба қавли шоири бузург «бӯйи дард»-и «ғазалҳои ошиқона»-и Ҷомӣ ба машомашон нарасидааст. Ҳол он ки на фақат дар ғазалиёт, балки дар матни осори дигари шоир низ андешаҳои «дар хусуси зиндагӣ, табиат, ҷамъият ва аҳли он ҳувайдост» [154, с. 84]. Ба ин далел, девони ғазалиёташро «девони аъмол» номидани шоир низ тасодуфӣ набуд. Тавачҷуҳи хосси шоир «ба ёфтани мазмуни нав ва тадоруки қофия ва тавачҷуҳ ба санъату ҳунарнамоӣ»-ро Баҳор ба тариқи номуайян аз номи «шеършиносон ва удабои муосир»

зикр карда бошад ҳам, ба кашф ва эътирофи дастовардҳои Қомӣ ҳимматаш нарасидааст [154, с. 84].

Аълоҳон Афсаҳзод ин гуна қазоватҳои ноҷоро дар боби шеъри Қомӣ нақд карда, гуфтаҳои Маликушшуаро Баҳорро, ки: «шоири Қомиро қариб инкор мекунад» ва З. Сафоро, ки, «Қомиро шоири дараҷаи миёна медонад», ғалат шинохта, аз ҷумла меафзояд: «Албатта, ин гуна гуфтор ҳанӯз дар замони Қомӣ ва асрҳои баъдина низ вучуд дошт, вале ҳамаи онҳо аз рӯи ғараз гуфта мешуданд» [53, с. 13].

Дар асл, чи дар замони зиндагӣ, чи баъд, муҳаққиқони ростин ва ҳақшинос мақоми Қомиро баланд шинохта, «фунуни насоеҳ» ва «ҳикам»-и ӯро, ки «мунбаис аз шууру доноист», меъёр ва маҳакки шинохт ва арзёбии осор ва ҳунари шоири ӯ қарор додаанд ва ӯро аз маъруфтарин шоирони садаи понздаҳ ва хотиматушшуаро эътироф кардаанд.

Абдурраҳмони Қомӣ осорашро дар жанрҳои гуногун эҷод карда бошад ҳам, ба таъкиди А. Афсаҳзод, «аз ҷиҳати миқдор ва ҳаҷм дар таркиби девонҳои Қомӣ ғазал ҷои аввалро мегирад» [56, с. 109], ки ин ба тавачҷуҳи бевоситаи шоир ба ин қолаби шеърӣ низ вобаста мебошад.

Абдулғанӣ Мирзоев дар бораи ғазал андешаронӣ карда, «қувват гирифтани муносибати маънавӣ-мантиқии байни байтҳои ғазал»-ро аз имтиёзоти ин навъи шеър дар асри понздаҳ, аз ҷумла дар эҷодиёти Қомӣ доништа, сипас назари Абдурраҳмони Қомиро аз «Ашият-ул-ламаъот» доир ба нақш ва ҷойгоҳи ғазал иқтибос намудааст: «Аз ҷинси ҷавоҳири фунуни шеър ҳеҷ гавҳаре латифтар ва ҷавҳаре шарифтар аз ғазал нест, ки ҳамаи самарайи аъмол ва мақомоту аҳвол ва натиҷаи ишқу муҳаббат бо маъшук ва маврусӣ асрори фироқу висол аст:

Аз фунуни шеър фанни беҳтарин омад ғазал,

Чун нақӯрӯён, ки дар сурат беҳанд аз ҷинну инс» [112, с. 46].

Ғазалиёти Қомӣ на фақат аз ҷиҳати миқдор, балки аз ҷиҳати мундариҷаву сохтори шеър низ тозагиҳо дошта, ин хусусият дар мазмунӣ ва ҷузъинигарӣ, дар тарзи ниғориш ва сохтори шеър, ки қофияву радиф ҷузъе аз он аст, равшан зоҳир мешавад. Дар ин равиш, ғазалиёти шоир

ҳамчун як навъи шеърӣ ғиноӣ (лирикӣ) сурат ва маънии мушаххас дошта, эҳсосоту авотиф ва зикри ҷамолу камоли маъшук ва шикоят аз бахту рӯзгор мавзуоти аслии он мебошад, ки худи Ҷомӣ низ ба он ишораи сарех дорад. Дар ин замина, А. Сатторзода навиштааст: «Мавзуи ғазал, ба ақидаи Абдуррахмони Ҷомӣ, аз васфи маъшук (Ғазал ба васфи бутон одат аст Ҷомиро, - Агарчи қоидаи мадхгустарӣ донад) ва ҳасби ҳоли ошиқ (На шеър аст, ин ки Ҷомӣ месарояд, - Гирифторони дилро ҳасби ҳолест) иборат аст. Агар кас девони сегонаи шоирро мутолиа намояд, бешубҳа, ба дурустии суҳанони ӯ бовар хоҳад кард, зеро тақрибан ҳамаи ғазалҳои Ҷомӣ, ки миқдори онҳо ба 1956-то мерасад, ғазалҳои ошиқона буда (Зи ҷоми ишқи ғизоле чу Ҷомиям шуда маст, - На бар абас ғазали ошиқона меғӯям) ба тавсифи маъшукаву зебоиҳои вай ва баёни ҳасби ҳоли ошиқ бахшида шудаанд. Аз ин ҷиҳат дар назари аввал шояд чунин намояд, ки мавзуи ғазалҳои Ҷомӣ бағоят маҳдуд буда, фақат аз баёни ишқ ва сӯзу гудози он иборат аст. Вале чун амиқтар мулоҳиза кунед, пай мебаред, ки ҳаргиз ин тавр нест, чунки доманаи мавзуи ишқ дар ғазалҳои Ҷомӣ бениҳоят фарох буда, ба тамоми рангорангиаш ҷилванамӯй мекунад. Шоир ба туфайли баёни мазмунҳои ишқия мазмунҳои фалсафӣ, ирфонӣ, пандуахлоқӣ ва иҷтимоиро ифода менамояд» [155, с. 84].

Дар заминаи ин андеша, бояд ёдоварӣ кунем, ки дар тарзи нигориши Ҷомӣ мавзуи ғазал, пеш аз ҳама, баёни эҳсосот ва авотиф дар иртибот бо қаҳрамони аслии ғазал, яъне маъшук буда, ҳар мавзуи дигаре дар ғазал аз қабилӣ тарҳи масоили сиёсӣ ахлоқӣ ва динию фалсафӣ ҳама ҷанбаи сонавӣ дошта, таҳтушшуои ҷанбаи ғиноӣ он қарор гирифтаанд. Ба ин далел, матолиберо Ҷомӣ дар ғазалиёташ «дар бофти ошиқона ва андӯҳгинона» [186, с. 307] матраҳ кардааст, ки ба сохтори ғазал, аз ҷумла ба қофияву радиф низ бетаъсир намондааст. Ба ифодаи дигар, дар ғазалиёти Ҷомӣ: «он таркиби мундариҷа, ки хусусияти хосси шеърро ташкил медиҳад, маҳз аз қофия ибтидо мегирад» [106, с. 61]. Ба ин тартиб, масъалаи қофия ва нақши он дар такмили мундариҷа, ғоя ва сохтору сабки нигориш дар ғазалиёти Ҷомӣ

усулӣ буда, зарурати омӯзиши он дар дараҷаи нисбатан баланди сохторӣ муҳим ба назар мерасад.

Шоирон ва назарияпардозони адабӣ ҳангоми таърифу тавсифи шеър ҳамвора аз қофия низ ҳамчун унсури муҳимми сохторӣ ва маънисоз ном бурдаанд. Чунин тамоюли фикрӣ, пеш аз ҳама, дар таъкиди аҳаммияти қофия мебошад. Агар Шамси Қайси Розӣ, «вазие хушу лафзе ширин ва иборате матину қавофие дуруст ва таркибе саҳлу маъоние латиф»-ро шартӣ «биноӣ шеър» [22, с. 196] доништа бошад, Насируддини Тӯсӣ онро, «каломи мухайяли мавзун ва дар урфи чумхур мавзунӣ муқоффо» [18, с. 14] шумурдааст.

Аз донишмандони муосир Хонларӣ қофияро ба тариқи зер таъриф кардааст: «Қофия иборат аст аз такрори ҳарфи воҳид дар маҳалли ҳосе аз охири шеър» [175, с. 588]. Аз нигоҳи Шафеии Кадканӣ, «қофия гӯшае аз мусикии шеър ва яке аз чилваҳои вазн» аст, зеро дар ҳар қисмат монанди нишонае поёни як қисмат ва шурӯъи қисмати дигарро нишон медиҳад [97, с. 52]. Бо вучуди тавсифҳои зиёд, ба ифодаи донишманди фақид Баҳром Сирус, «масъалаи моҳияти қофия дар шеър аз нуқтаи назари таърихӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ» [158, с. 18] то ба имрӯз муайян нашудааст. Ҳамчунин, масъалаи нақш ва ҷойгоҳи қофия дар эҷодиёти ин ё он шоир паҳлуи дигари ин мавзӯ буда, ҳалли он вижагиҳои муҳимми корбурди қофияро дар таҷриба ошкор хоҳад кард, ки нақши қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ аз ҷумлаи ҳамин гуна мушкилот аст.

Абдурахмони Ҷомӣ доир ба қофия дидгоҳҳои хос дорад. Ӯ ҳам дар ашъораш доир ба қофия ва мавқеи он дар шеър ишораҳои ҷолиб дошта, дар ин боб «Рисолаи қофия»-ро низ таълиф кардааст. А. Сатторзода тарафдори истеъмоли қофияҳои камёбу хуб будани шоири бузургро зикр карда, қитъаи зеро аз ӯ иқтибос меоварад:

Чун ном барӣ чунайдӣро,
Кун қофияшон убайдӣро.
Дар шеър чу з-он сухан барояд,
З-ин қофия хубтар нашояд [155, с. 116].

Шоир дар «Рисолаи қофия», ки дастури назарии содаи таълимист, хусну кубҳи қофияро бо диди муқоисавӣ нишон дода, «қофияҳои танғу радиқҳои ғариб»-ро меёри шинохт ва арзёбии ин унсури муҳимми шеърӣ мешуморад.

Вақте ки қофияҳои ғазалиёти Қомиро аз назар мегузаронем, садоқати ӯ ба гуфтаҳои назарияш дар боби қофияи асил ошкор мешавад. Таҷрибаи Қомӣ нишон медиҳад, ки шоир дар қорбурди қофия ҳадафҳои хосси хунари ва маънавӣ дорад.

Қофия дар таҷрибаи эҷодии ӯ, пеш аз ҳама, ҳадафҳои ғоявию мундариҷавӣ, ҳиссиву равонӣ, ваҳдати сохторӣ ва шаклсозӣ дошта, андешаҳои шоирро низом бахшидааст. Дар охири байтҳо омадани қофия дар ғазалҳои Қомӣ чунин маънӣ надорад, ки он дар сохтори қомеи ғазал вазифаи мушаххас надорад. Баръакс, қофия дар ғазалиёти шоир вазифаи машаххас дошта, аз ғоявию мундариҷавӣ, ҳиссиву равонӣ, савтиву муסיқӣ ва шаклсозӣ иборат мебошад. Дар замина, ба тариқи мухтасар доир ба вазифаҳои қофия дар матни ғазалҳои шоир баъзе мулоҳизаҳо баён мекорем.

Қофия дар тарзи нигориши Қомӣ барои баёни мазмун ва ғояи дилхоҳ ҳамеша мусоидат намудааст. Дар ин замина, метавон гуфт, ки дар чараёни тозақориҳо дар ғазали садаи понздаҳ, ки «маънии мустақил ҳосил кардани байтҳои ғазал» [112, с. 47] чузъе аз он аст, нақши қофия равшан мебошад. Масалан, барои намуна ғазали зерини Қомиро аз назар мегузаронем:

Дилам зи ҳаҷри Хуросон аз он ҳаросон аст,

Ки баҳри фақру муҳити фано Хуросон аст.

Нахустгавҳар аз он баҳр шоҳи Бастомист,

Ки қутби зиндадилону худошиносон аст.

Бикаш либоси руъунат, ки шайхи Харқонӣ

Ситода хирқа ба каф баҳри белибосон аст.

Бигӯ, сипоси меҳин орифе, ки дар Меҳна-ст,

Ки ишқ дар паи озори носипосон аст.

Ба гӯши чон бишунав нуктаҳои пири Ҳирот,
Ки мушкилоти тариқ аз баёнаш осон аст.
Чу коси хеш шикастӣ , биё, ки соқии Ҷом,
Ниҳода бода ба дасти шикастакосон аст.
Ғадоии дарашон пеша кардаӣ, Ҷомӣ,
Ба чуз ту кист ғадое, ки подшосон аст?! [28, с. 226].

Мавзуи ин ғазал, чунонки дида мешавад, аслан масоили ахлоқӣ ва иҷтимоӣ буда, решаи қофия дар чузви «осон» ва радифи «аст», мувофиқат ва ҳамоҳангии комили қофияву радиф омили тақвиятбахши руҳияи инсонпарварона дар ғазал шудааст. Дар ин ва бисёре аз ғазалҳои дигари Ҷомӣ қофия ҷиддият ва муҳимии андешаи шоирро равшан намуда, навъи равони сифатии он вусъат ва таъсирбахшии шеърро таъмин кардааст, ки таҷрибаи нодир мебошад.

Дар ғазали иқтибосшуда шоир калимаҳои қофияро барои поёнбандии мисраъҳо ва абёт интиҳоб накардааст, балки тавонистааст, калимотеро кор фармояд, ки дар ғазал ташхисе ва имтиёзе доранд ва маъниву мазмуни мушаххасро инъикос менамоянд. Қофияҳои зикршудаи ин ғазал «луғати барҷаста ва мушаххас» [111, с. 106] буда, воқеан, «лаззати бароварда шудани як интизорро» [97, с. 74] доранд. Беш аз ин, қофия дар ҳар байт василаи такмилкунанда ва тақвиятбахши маънию мазмунест, ки хонанда интизории дарёфти онро мекашад. Замоне ба калимаҳои қофияшудаи «**ҳаросон** ва **Хуросон**» дар байти аввал мерасем, воқеан гӯш ва замирамон як навъ эҳсоси лаззат мекунад. Лаззати рӯҳонии хонандаро қофияҳои баъдӣ «худошиносон, белибосон, носипосон, осон, шикастакосон, ва подшосон» таъмин мекунанд, ки фарогири навъе аз зебоии маънавӣ ва ҳунариянд.

Қофия дар ин ғазал ва ғазалҳои дигари Ҷомӣ, ки чузви муассири «-от, -о, -об, -ёд, -омат, -он, -ок, -ор, -ол, -онае» ва ғайраро доранд, ба шоир ёрӣ кардаанд, ки эҳсос ва андешаашро ба сурати муназзам ва мураттаб ифода намояд.

Дар ғазали ёдшуда калимаҳое, ки дар таркиби онҳо решаи қофия чой гирифтааст, мисли **харосон**, **Хуросон**, **худошиносон**, **белибосон**, **носипосон**, **осон**, **шикастакосон** ва **подшосон** пайванди маънавию мантиқии байни байтхоро таъмин карда, мавзуи ғазалро низ мушаххас сохтаанд. Дар замина, Шафеии Кадканӣ пораи зерро аз Андрей Мур иқтибос кардааст, ки дархури масъалаи мавриди назар аст: «Шахсе, ки таслими авотифи худ гаштааст, агар тобеи ҳеч қайде нашавад, мустақиман ба қониби девонагӣ кашида мешавад. Ин талабест, ки авлиёи калисо худ дарёфтаанд. Зани азодор ва мусибатзадае, ки омодаи нола кардан ва фарёд кашидан аст, оҳанги шикваву шикоятӣ худро аз қитъаи дуои майит мешунавад. Аммо ин оҳанг дар қолаби назми пуршукӯҳе чой гирифтааст. Ҳол ба маънои музоафи калимаи «мизон» тавачҷуҳ кунед, ҳамин ки нолаҳо ба сурати мусиқӣ даромаданд, мизонҳо ин авотифро дар таҳти назми хосе қарор медиҳанд» [97, с. 79]. Дар ҳақиқат, дар ғазали зикршудаи Қомӣ қофияҳои андешидашуда афкор ва андешаи шоирро аз парешонӣ ва беназмӣ боздошта, ба он ваҳдати мавзуию мундариҷавӣ ва сохторӣ бахшидаанд.

Дигар аз вазифаҳое, ки аз тарзи корбурди қофия дар таҷрибаи шеърӣ Қомӣ ба мушоҳида мерасад, танзими фикр ва эҳсос ба воситаи ин унсури сохторӣ шеър аст. Аз ин ҷиҳат, нақши қофияи шеър дар ҳифзи ваҳдати эҳсос ва ҳолати маънавию руҳонии шоир муҳим буда, хонандаи огоҳро низ ин таъсир ба таври табиӣ фаро мегирад. Дар ғазали иқтибосшуда ваҳдати зеҳнӣ ва ҳолати андешамандии шоир ба хонанда таъсир мегузорад. Ин гуна шароитро барои хонандаву соҳиби шеър маҳз қофия ба вучуд овардааст.

Нақши қофия дар ғазалиёти Қомӣ бо он чи гуфта шуд, маҳдуд намешавад: дар тарзи нигориши Қомӣ қофия таъсири мусиқоии шеърро афзоиш дода, фикр ва эҳсосро муназзам месозад. Ҳамчунин, сохтори шеърро қавӣ сохта, ба ваҳдати шаклии он ёрӣ мерасонад ва тасвирҳо ва маониро вусъат мебахшад. Таҷрибаи Қомӣ дар ин замина арзишманд буда, таҳаввули чараёни қофияандешаҳои ӯро ошкор месозад.

Тачрибаи Ҷомӣ нишон медиҳад, ки ӯ бо интихоби як вожа ба унвони қофия дар байт таъкид бар аҳаммияти он дорад. Дар воқеъ, чунонки поинтар хоҳем дид, дар тарзи интихоб ва корбурди Ҷомӣ калима дар қофия ба ҳадди аълои ҳунари ва маънавии худ мерасад. Яъне, дар заминаи тачрибаи ӯ метавон гуфт, ки қофия, пеш аз ҳама, тавозуни зеҳнӣ ва маънавиро дар шеър ба вуҷуд меоварад; зеро қофия ҳамчун унсури вазни шеър тахайюлоти шоирро камол мебахшад. Барои шоире, чун Ҷомӣ қофия дар аксари мавридҳо «занги матлаб» буда, бо ҳадафи шакливу маънавӣ ба кор гирифта мешавад. Ба ифодаи дигар, Ҷомӣ дар ин маврид хостааст, ба воситаи қофия ба шеър танаввуъ бахшад, ки ин ба лаззат ва таъсири шеър меафзояд.

Аз сӯи дигар, мо мушоҳида мекунем, ки вожагони қофия дар ғазалҳои Ҷомӣ матраҳкунандаи мазмун ва ғояи тозаанд, ки ба василаи қофия дар зеҳни ӯ пайдо шудаанд. Ҷомӣ дар ин ҳол, ба қавли Шафеии қадқанӣ барои баъзе маониро дар «қавофии хоссе ҷой» қардан, «қофияи муносибе пайдо» [97, 170] қарда тавонистааст. Дар ин маврид, ҷанбаи маъноӣ ва савтии қофия низ мавриди назари ӯ будааст. Ба ин тартиб, Ҷомӣ дар тачрибаи шоирӣ аввалан, ба василаи такрори сомитҳо ва мусаввитҳои муштарақ ҷанбаи савтии қофияро таъмин намудааст, сониян ҷанбаи маъноии онро дар сохтори куллии шеър фаро гирифтааст.

Дар ин замина, метавон яқин қард, ки барои Ҷомӣ аҳаммияти қофия ва зарурати интихоби вожаҳои қофияшаванда ва корбурди калимаҳои ҳамнишин бо он бисёр равшан ва боҳадаф аст. Аз ин назар, корбурди қофия ва такрори он дар ғазалиёти шоир аҳаммияти хос дошта, бозгӯи ҳунари шоирӣ ӯст.

Истифодаи қофия дар ғазалҳои Ҷомӣ, пеш аз ҳама, ҳадафи ғоявӣю мундариҷавӣ дошта, ба таносуб ва ваҳдати комили шаклу мундариҷа мусоидат намудааст. Бино бар ин, шоир дар ғазалиёташ бештар аз қофияҳои пуркорбурд, машҳур, ҳуруфи нарм ва равони маъмул истифода қарда, ба ин васила ҷанбаи маъноӣ ва савтии ғазалҳояшро тақвият бахшидааст. Истифодаи ин тарзи қофиясозӣ дар ғазалҳои Ҷомӣ фаровон буда, ду ғазали поин намунаи он аст:

Насими субҳдам, эй рухбахши рухафзой,
Ба кӯи дӯст гузар мушкбезу ғолиясой.
Зи гарди раҳ чу бар он хоки дар занӣ нафасе,
Пас аз иҷозати дарбон замин бибӯсу дарой.
Бибанд даст ба хидмат в-агар мучоз шавад,
Ба арзи ҳоли мани безабон забон бикшой.
Намудамат тани чун мӯи хеш, заъфи маро,
Ба он миёни чу мӯ ба мӯй боз намой.
Чу дар хиром ниҳад пой бар замин, бирасон,
Тазарруи рухи зардам ба хоки он кафи пой.
Зи нолаҳои манаш ёд деҳ ба базми тараб,
Чу мутрибони хушалхон шаванд нағмасарой.
Зи ҳоли Қомӣ агар пурсадат, бигӯ, инак,
Навишта номае аз оби чашми хунполой.
Зи баски кост, агар хонияш, тавонад сохт,
Даруни нома, миёни ҳуруф худро чой.
Паи дуои ту ҳар дам кашад ба риштаи назм,
Қавоҳири сухан аз баҳри табъи гавҳарзой [29, с. 433].

Ва ё:

Бар канори Дачла дур аз ёру маҳчур аз диёр
Дорам аз ашки чигаргун Дачлаи хун дар канор.
Чун саводи дидаам дарё кунад Бағдодро,
Сели чашми дачлаборам гар шавад бо Дачла ёр.
Гар набурдӣ орзуи Ясрибам аз каф зимом,
Кай фитодӣ бар харобободи Бағдодам гузор?!
Ин на боғи дод, хористони бедод аст, лек
Нест чуз арбоби дилро дил зи хори ӯ фиғор.
Вақти кӯч омад, бибанд, эй сорбон, бори сафар,
То ба кай бошад дил аз бағдодиёнам зери бор?
Ҳар дам аз шавқи сафар чун уштурони сурхмӯй

Мекашад бар рӯи зардам катраҳои хун қатор.

Пушт ҳам гардад чу гардан ноқаро дар бодия,

Гар шавад бо борҳои дил бар ӯ Қомӣ савор [28, с. 509].

Ба назари мо, ин тарзи қофиябандӣ, чунонки Шафеии Кадканӣ пиндоштааст, танҳо ҳадафи «садоро ба роҳатӣ имтидод» [97, с. 136] додан надошта, балки мучиби нармии калом ва таъкиди маънавии он низ мешавад. Дар ин равиш, албатта, Қомӣ аз истифодаи садонокҳои чарангдор монанди «г», «б», «к» ва ғайра тамоман парҳез накардааст, вале тарзи нигориши дар боло зикршуда дар таҷрибаи шоирии ӯ афзалият дорад.

Қомӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки дар асри худ ва баъди он низ дар муҳити шеъри форсии тоҷикӣ шуҳрат ва овозаи бисёре доштааст. Ин шуҳратро ба Қомӣ, пеш аз ҳама, ғазалиёташ овардааст, ки бештарин ҳиссаи девонашро ташкил медиҳад. Ӯ дар сурудани ғазал забардаст ва тавоно буда, суханаш устувор, бофасоҳат ва саршор аз мазмунҳои дақиқ, фикрҳои борик ва ҳаёлотӣ латиф аст.

Мо дар ғазалҳои Қомӣ навъҳои гуногуни такрор, аз ҷумла такрори мазмунро мушоҳида мекунем ва онро наметавон айб ва нақс ба шумор овард. Шоир дар ҳама ҳол такрорро барои тақвият ва таъкиди андешаҳои хеш ва мазмунҳои тоза ба қор бурдааст. Такрори мазмун барои Қомӣ василаи эҷоди тасвирҳои тоза, тақвияти ҳаёли шоирона ва баёни ҳунари буда, метавон онро ҳусни шеъри шоир қаламдод кард. Дигар ин ки Қомӣ дар мазмунбандиҳои худ аз ин равиш ҳунармандона истифода кардааст. Дар ҷои дигар, шоир мазмунҳои гуногунро бо як қофия баён намуда, аксар онҳоро бо фосилаи як байт баъд аз қофияи пешин меоварад. Ба ин васила, шоир тавонистааст, ки зарфияти вожаи қофияшударо низ ба хонанда намудор кунад.

Ба ин тартиб, истифода аз қудрати вожагон бо роҳи қорбурди такрории онҳо дар ғазалҳои Қомӣ бисёр дида мешавад. Шоир ба василаи

такрор мазмунҳои гуногунро ифода карда, аз ин тариқ дар байтҳои як ғазал ба вожаи қофияшуда руҳи дигар мебахшад.

Яке аз хусусиятҳои тарзи қофиясозии Ҷомӣ дар ғазалиёташ қорбурди қофияи такрор аст, ки маъноӣ мухталиф доранд. Масалан, шоир дар ғазале, ки байти зер аз он иқтибос шуд, қофияи «асир»-ро такроран ба қор бурдааст:

Шуд ба зулфаш дили шикаста **асир**,
Раббӣ, саҳҳил алайҳи кулла **асир** [28, с. 517].

Дар ин байт калимаҳои «асир» ба маъноҳои гуногун истифода шудаанд. Худи Ҷомӣ ин тарзи қорбурди калимоти такрор дар қофия ва «итои ҳафиро», ки такрор ёфтани пасванд дар қофия чандон маълум нест, ҷоиз донистааст [35, с. 149].

Аксари донишмандони илми аруз такрори қофияро нораво донистаанд. Ҳатто Шамси Қайси Розӣ «итои чалӣ»-ро «уюби фоҳиш дар шеър» [22, с. 287] донистааст. Аммо ҳаминро бояд дар назар дошт, ки ҳар вожа, ҳатто такрор бошад ҳам, дар ҳар байт бо муҳтавои худ тасвири махсусе меофарад, чунки он бо ҳаёли шоир меомезад ва бо калимаҳои дигар ҳамроҳ мегардад ва бо тарзи нав ба ҷилва меояд. Ба ифодаи саҳеҳтаре, агар такрори қофия бо баёни ҳунари ҳамроҳ бошад, айб ба ҳисоб намеравад, балки метавон онро хусн қаламдод кард, зеро «рисолати шеър он аст, ки вожагон бештарин маъноҳоро биёбанд, на камтарин маъниро. Мо бояд аз ин ҷанбаи ҷандовӣ нагзарем ва онро канор нагзорем, бал бо равиш кунем, далолатҳо ва қудраташро афзун кунем ва аз ин ҷо тамоми тавонҳои маъноӣ забонро ба он бозгардонем» [97, с. 157-158]. Аз ин мавқеъ, такрори қофия низ гоҳе қудрати вожагонро нишон дода, шоир аз ин роҳ ба зарфиятҳои тозаӣ вожа даст меёбад. Дар ин ҳол, на танҳо шоир дар фармони қофия нест, балки қофияро таҳти фармони худ қарор медиҳад, ки он омили ҷандовии мусиқии шеър низ мегардад.

Дар ин равиш, такрорҳои ҳунариро ҷоиз дониста, дар идома Шафеии Қадканӣ навиштааст, ки, «Манзури ман аз такрорҳои ҳунари такрорҳоест, ки дар соҳтмони шеър нақши халлоқ доранд ва бо ин ки лозимаи такрор

ибтизол аст ва ибтизол нафйи хунар, таъсири гунаҳое аз такрор дар таркиби як асари хунари гоҳ то бад-он поя аст, ки маркази халлоқияти хунарии гӯянда қарор мегирад. Аз сӯи дигар, гунаҳое аз такрор дар айни ин ки аз макулаи такроранд, номаръиянд ва хувияти худро дар пӯшиши авомиле дигар ниҳон медоранд, ба ҳадде ки бо ҳифзи ин ҳаммонӣ дигаргунӣ дар онҳо эҳсос мешавад ва баъзе такрорҳо такрорҳои маръиянд. Халлоқияти хунари, дар мавориде, чуз баҳраварӣ аз чилваҳои маръӣ ва номаръии такрор нест» [97, 408]. Қомӣ аз ҳамин хусусияти такрорҳои хунари огоҳона ва хунармандона истифода кардааст ва якеи он қофияест, ки ба ифодаи Қомӣ «такрораш зоҳир бошад» [35, с. 149].

Қомӣ низ чунин такрорро аз айбҳои қофия доништа, онро **итои чали** номидааст ва худ дар шеъраш ба қор набурдааст.

Абубакр Зухуриддинов дар шарҳи чунин андешаи Қомӣ мегӯяд: «**итои чали** он аст, ки такрораш зоҳир бошад, чунонки «некӯтар» ва «зеботар» ва «фусунгар» ва ситамгар» [35, с. 149], Баҳром Сирус бошад, дар ин шарҳ чунин мегӯяд: «Вақте ки тамоман ва ё қисман аз як навъ суффикс сохта шудани қофия (ва ё ба як маъно такрор шудани онҳо) бо андак диққат маълум мегардад, **ито чали** номида мешавад» [158, с. 67].

Қомӣ дар «Рисолаи қофия» ҳарфи чамъ чун «алиф» ва «нун»-ро дар «ёрон» ва «дӯстон» ва «алиф» ва «то»-ро дар «сифот» ва «қоинот» низ **итои чали** унвон карда, сипас афзудааст: «Нашояд, ки бинои қофия бар он ниҳанд ва агар зарурат афтад, дар қасидае беш аз ду ё се натавон овард, ба қадри он такрори қофия чоиз доштаанд ва ин навъи қофияро шойгон гӯянд» [35, с. 149]. Аз ин рӯ, дар ашъори худ Қомӣ мо бо ин навъи **ито** дучор намеоем.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар шеъри Қомӣ танҳо такрори лафз, маънӣ ва радиф низ ба назар мерасад, ки баҳси муфасссалтаре мехоҳад ва онро дар фасли дигари диссертатсияи ҳозир ба таври чудоғона баррасӣ хоҳем кард. Такрори қофия ба хунари мазмунпардозии шоир рабт мегирад, ки нишони нотавонӣ ва заъфи ӯ нест, зеро Қомӣ дар ҳама ҳол, дар ғазалҳои қофияро дармеёбад.

Шоир дар такрори қофия гоҳе аз калимаҳое, ки маъниҳои мухталиф доранд, кор мегирад, ки ин амалро соҳибназарон айб надонистанд. Ба ин далел, ки агар такрор шуда бошанд ҳам, ҳаммаънӣ набошанд. Масалан, вай дар ғазале, ки иқтибос мешавад, дар мисраи аввали матлаъ ва мисраи охири мактаъ «фароғаш» -ро такрор ба кор бурдааст:

Он лоларух, ки бошад аз доғи мо фароғаш,
Аз дида рафт, лекин аз дил нарафт доғаш.
Сарве ба тозагӣ буд аз боғи лутф руста,
Зад сели қаҳр мавҷе, канд аз ҳарими боғаш.
Хуррам гуле ба бўстон бишкуфт баъди умре,
Нодида сер булбул, тороч кард зоғаш.
Онро, ки ин шамома даврон рабояд аз каф,
Мушкил, ки ҳеҷ атре мушкин кунад димоғаш.
З-он гумшуда, надонам, боре нишон, кӣ гӯяд,
Қое нарафт, к-аз кас кардан тавон суроғаш.
Дилро раҳи буруншуд кай бошад аз шаби ғам,
К-аз боди бениёзӣ бенур шуд чароғаш.
Ин сон ки шуғли ҳичрон шуд ранҷбахши Қомӣ,
Кай хоби роҳат ояд бар бистари фароғаш [29, с. 18].

Шоир дар мисраи аввал аз «**фароғаш**» ба маънии озод будан аз қайди чизе ва дар мисраи сонӣ осудагӣ, роҳат ва оромишро дар назар доштааст. Ҳамчунин, дар байти зер қофияи «**рӯзам**»-ро такрор кардааст:

Навиди омаданат медиханд ҳар рӯзам,
Ту фориғиву ман аз интизор месӯзам.
Чароғи айши ман аз тундбоди ҳаҷри ту мурд,
Биё, биё, ки зи шамъи руҳат барафрӯзам.
Ба сӯзани мижа з-он ришта мекашам аз ашк,
Ки дида рӯзи мулоқот дар руҳат дӯзам.
Шабам зи васли ту чун рӯз агар нахоҳад шуд,
Зи ҳаҷри ту нашавад, кошкӣ, чу шаб рӯзам.
Чу бар саодати васлат намешавам фирӯз,

Чӣ суд толеъи масъуду бахти фирӯзам?
Ҳучуми ишқи ту мачнунсифат халосӣ дод
Зи ақли маслиҳатомӯзи донишандӯзам.
Мағӯ, ки назми ту, Ҷомӣ, латофате дорад,
Ки ман адои сухан аз лаби ту омӯзам [29, с. 121].

Чунонки ба мушоҳида расид, дар ҳар ду ғазал ҳам вожаҳои такрорӣ «**фароғам**» ва «**рӯзам**» дар мисраъҳое, ки такрор омадаанд, муҳтаво ва тасвири махсус дошта, бо ҳаёли шоир даромехтаанд. Ин вожаҳо дар тамоми сохтори шеър бо калимаҳои дигар, ки бо онҳо таносуби овоӣ ҳам доранд, ҳамроҳ гардида, муҳтаворо ба шеваи тоза ва муассир ифода кардаанд.

Дар ғазали иқтибосшуда ҳар ду калимаи такрор рӯкни қофия аст, ки бо вучуди такрор будан, муҳтаворо тақвият бахшида, тасвири қолиб офаридааст. Хонанда аз қироати ин такрор лаззати бештар гирифта, тавонмандӣ ва зарфияти вожаро дарк мекунад. Агар ба сохтори (комполитсия) ҳар мисраъ, байт ва дар мачмӯъ, ғазал диққат диҳем, калимаҳои қофияи «**рӯзам**», «**месӯзам**», «**барафрӯзам**», «**дӯзам**», «**фирӯзам**», «**донишандӯзам**» ва «**омӯзам**» мувозинаи овоӣ, мусиқоӣ ва муҳтавоӣ доранд. Ин мувозинаи вожаҳо ва ҳарфу ҳаракатҳо бо ёрии калимаи такрорӣ қофияшудаи «**рӯзам**» ба баёни ҳамовоии ғоявӣ, тасвирӣ ва забоншинохтӣ (бахусус, истифодаи ҳарфҳои чарангдор) мусоидати комил карда, калимаи такрорӣ зидмаъно ягонагии сохтори ғазалро таъмин кардааст.

Муҳаққиқони шеършинос, аз ҷумла Шафеии Кадканӣ дар шеъри форсӣ овардани калимаҳои бисёри арабиро аз ҷумлаи айбҳои қофия донистаанд. Шафеии Кадканӣ мегӯяд, ки, «агар ба хотири қофия набуд, забон ҳаргиз ба гирифтани онҳо ниёзе надошт ва ҳангоме ки шоирон қофияҳои пайдарпай лозим доштанд, ногузир мешуданд, ки як ришта аз калимаҳои арабии номаънус дар форсиро дар шеъри худ ба қор бибаранд ва аз ин раҳгузар ин калимот кам-кам дохили забони шеър ва баъд ҳам наср мешуд, бе он ки ниёзе ва зарурате вучуди онҳоро эҷоб кунад» [97, с. 193]. Ҳамин равиши истифодаи калимаҳои арабиро мо дар тарзи қофиясозии Ҷомӣ низ мушоҳида мекунем.

Масалан, дар ғазале, ки чанд байти он иқтибос мешавад, ҳамин ҳолат ба назар мерасад:

Биё, эй аҳли дилро қурратулайн,
Камони абрувонат қоба қавсайн.
Миёни мӯй то мӯи миёнат
Намебинад хирад як мӯй мобайн.
Лабатро гуфтам, эй чон, айна қалбӣ?
Даҳонат гуфт пинҳон:- Ҳайсу ло айн...[29, с. 260].

Дар ин ғазал, Қомӣ маҷбур шудааст, калимоте, монанди «**қурратулайн, қавсайн, мобайн, ло айн, би-р-раъси валайн**»-ро ба кор барад, ки пеш аз *ӯ* дар шеъри форсии тоҷикӣ серистифода набудаанд. Ин ҳодиса, дар шеъри Қомӣ, бахусус ғазалҳову қасидаҳояш, нақши хос дорад ва чун як асли устувор ба назар менамояд.

Ин ҳодиса чизи дигарро ба ёд меорад: дар ин навъ ашъор гузашта аз ин ки худ қофия калимаи арабист, илова ба он миқдори зиёде аз калимоти арабиро ҳам ба таносуби худ дар шеър ба дунбол кашидааст.

Аз таҷрибаи Қомӣ бармеояд, ки қофияҳои баъзе ғазалҳои *ӯ* на танҳо худ аз калимаҳои арабӣ сохта шудаанд, балки ба андозаи қобили мулоҳиза калимоти дигари арабиро низ ба дунболи худ кашондаанд, ки чун намуна ғазалеро аз Қомӣ иқтибос мекунем:

Ҳирзи чонҳост номи дилбари мо,
Мо ааззасмуҳу ва мо аъло.
Номи *ӯ* ганчи номаи лоҳут,
Ганчи пинҳони ғайб аз *ӯ* пайдо.
Ҳама асмо мазоҳири зотанд,
Ҳама ашё мазоҳири асмо.
Ло аро филвучудӣ илло ҳу,
Маҳв шуд номи ғайру нақши сиво.
Ҳастии мутлақ асту ваҳдати сирф,
Айнаҳу, айна анта айна ано.
Ману *ӯ*ву ту аз миён бархост,

Сирри ваҳдат шуд аз ҳама якто.

Ҷони Ҷомӣ зи нуктаи ваҳдат

Нашикебад, чу моҳӣ аз дарё [28, с. 90].

Дар ин ғазал калимаҳои арабии «**аъло, асмо, сиво, ано, пайдо ва дарё**» сохтори қофияи шеърро ташкил кардаанд ва аз паси худ калимаҳои «**ҳирс, ганҷ, лоҳут, ғайб, пайдо, мазохир, зот, ашё, асмо, маҳв, ғайр, нақш, сиво, мутлақ, ваҳдат, сирф, сир, чон, нукта ва дарё**»-ро шоир дар ғазал ҷойгузин кардааст, ки бештарини онҳо серистифода набудаанд. Ҷамчунин, корбурди фаровони мисраҳои сирф арабӣ низ дар асри Ҷомӣ ин мавзӯро ба сурати маҳсустаре ба назар менамоёнад ва дар ғазалиёти шоир бисёр дучор меояд.

Дар ин замина, метавон гуфт, ки Шафеи Кадканӣ сӯистифода аз калимоти арабӣ, корбурди мутародифот ва сиркатро дар қофияи шеъри форсӣ айб донистааст, ки эҷодиёти Ҷомӣ, аз ҷумла ғазалиёти ӯ низ аз ин ҳодиса эмин набудааст. Шарҳи бештари ин масъала аз доираи таҳқиқоти мо берун буда, алҳол ҳаминро гуфтанием, ки ин равиш дар эҷодиёти Ҷомӣ фарогир набошад ҳам, мутаассифона, таъсиргузор будааст.

Ба ин тартиб, интиҳоби калимаҳои қофияшаванда барои шоире, мисли Ҷомӣ ифодакунандаи як манзури сода нест, балки, пеш аз ҳама, арзиш ва аҳаммияти ҳунари дошта, шоир дар ин равиш ҳамеша мутаваҷҷеҳи хаёлангезӣ ва оҳангнокии он будааст. Таҷрибаи Ҷомӣ бар он далолат мекунад, ки вай беш аз ҳар чизе ба робитаи калимот бо ҳам, ҳаяҷонҳо ва хотираҳое, ки онҳо бармеангезанд, эътимод доштааст. Аз ин назар, интиҳоби қофия ба ҷихати яке аз унсурҳои асосии сохтори ғазал дар ғазалиёти Ҷомӣ қобили мулоҳиза мебошад.

Таҷрибаи Ҷомӣ гувоҳӣ медиҳад, ки калимаи қофия дар тамоми сохтмони ғазал нақши хос дошта, аз ин роҳ қофия ба таносуби комили шакливу мундариҷавии ғазал мусоидат кардааст. Ба ин далел, такрори қофияро дар ғазалҳои Ҷомӣ, ба ифодаи М. Тоҳирӣ Аминӣ А.Ф. ва М. Каримӣ метавон «ҷузви қофияи бадеӣ» [167, с. 74] ба шумор оварданро ҷунонки дар боло зикр шуд, дар фасли алоҳида баррасӣ хоҳем кард.

Аз он чи гуфта шуд метавон ба ин натиҷа расид, ки тарзи қофияандешии Қомӣ ба баёни маонӣ монеъ нашуда, балки вачду ҳол ва чӯшу илтиҳоби табиӣи шоир «чазабот ва ғалаботи» [93, с. 88] ғазалҳояшро ба василаи интиҳоби саҳеҳ ва корбурди ҳунармандона таъмин кардааст.

Агар ба ифодаи Зарринқӯб гӯем, нахуст Қомӣ «бо такрор ва тарчеҳи асвоти охири калима ҳолате ба калом мебахшад, ки дар ҳақиқат, мусиқии вазнашро такмил мекунад ва бад-ин гуна қудрат ва таъсири санъати эъҷозбарангези шоирро меафзояд, аз он ки гӯйӣ хонанда вақте мебинад шоир дар он тангнои вазн хешро ба такрори қисмате аз охирин калима ҳам муқайяд медорад, ба ҳайрат меафтад». Дигар ин ки шоир ба воситаи қофия «назм ва тартибе ба шеър медиҳад ва аҷзои онро мутаносиб мекунад. Забт ва рабти онҳоро осон менамояд, вазн ва оҳангро ҳам тақвият мекунад ва гӯйӣ, ба қавли баъзе, ғоидаи он сарусомон додан аст ба шеър» [93, с. 88-89].

Дар заминаи таҳлил ва арзёбиҳои анҷомгирифта чанд нуктаро ба тариқи хулоса метавон баён кард:

1. Ғазал дар эҷодиёти Қомӣ жанри имтиёзнок буда, аз ҷиҳати миқдор ва ҳаҷм низ ҳиссаи бузурги осори шоирро ташкил медиҳад.

2. Ғазалиёти шоир на фақат аз ҷиҳати миқдор, балки бо хусусиятҳои мундариҷавию сохторӣ, ки қофия ҷузъе аз он аст, тозагиҳои чашмасаб дошта, мазмунёбӣ ва ҷузъинигорӣ низ яке аз паҳлуҳои ҷустуҷӯҳои бадеии шоир аст, ки мавқеи ғазалро дар эҷодиёти ӯ муайян ва мушаххас менамояд.

3. Қомӣ дар ғазалҳояш тарзи хоси нигориши мавзӯро пеш гирифта, ба ин васила эҳсосот ва авотиғи инсониро тасвир кардааст. Қанбаи ғиноии (лирикии) ғазалиёти ӯ афзалият дошта, дар ин замина шоир андешаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ирфонияшро ба сароҳат баён кардааст.

4. Шоир дар таҷрибааш ба масъалаи қофия ва нақши он дар такмили мундариҷа, ғоя ва сохтору сабки эҷод эътибори хос дода, дар ин равиш тозакориҳоеро ба субут расонидааст, ки нақш ва ҷойгоҳи қофияро дар ғазалҳои ӯ мушаххас сохтааст.

5. Нақши қофияро дар ғазалҳои шоир таъсири мусиқоӣ, интиҳоби калимаҳои хос, лаззати овозӣ ва маъноӣ бахшидан, танзими фикру эҳсос,

тахкими сохтори ғазал ва ваҳдати мундариҷавию шаклии он, хусусияти мазмунсозӣ, вусъат бахшидан ба тасвир муайян мекунад.

6. Қофия дар корбурди Қомӣ, пеш аз ҳама, ҳадафи ғоявӣю мундариҷавӣ, ҳиссиву равонӣ, ваҳдати сохторӣ ва моҳияти ҳунари дорад.

7. Қофия дар истифодаи Қомӣ абзорест, ки абётро ба самти чараёни мазмунҳо савқ медиҳад. Шоири бузурге, чун Қомӣ аз ин абзор ба хубӣ истифода карда, дар такрори қофия аз зарфиятҳои забон ва вожаҳо ҳунармандона ва ҳадафманд истифода кардааст.

8. Қомӣ шоирест, ки илова ба далолатҳои ошкори вожаҳои қофияшаванда, ба маъниҳои зимнӣ ва маҷозии онҳо низ диққат дода, аз миёни калимаҳои гуногуни ба унвони қофия интихобкардааш вожагонеро пазируфтааст, ки мундариҷа, оҳангнокӣ ва сохтори зебоишносии ғазалҳояшро такмил бахшидаанд. Ин амалест, ки танҳо як шоири ҳунарманд метавонад, онро шоирона анҷом диҳад.

2. 2. Сохти қофия ва унсурҳои шаклсозии он дар ғазалиёти

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Сохт ва унсурҳои қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ сода ва суннатӣ буда, тобеъи низоми назарии забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ мебошад. Ба ин далел, қофия дар ғазалиёти шоир ба чуз нақши сохторсозӣ (композиция), ҳамчунин василаи эҷоди «ҳамоҳангӣ дар чузҳои шеър, ташхиси воҳидҳои шеър (байт ва банд), ваҳдати афкор, чазби маънӣ ва маъниофаринӣ, таносуб, ёрӣ дар ҳифзи шеър» [97, с. 120] низ мебошанд.

Таҷрибаи шеърӣ гузаштагонӣ мо, аз ҷумла Ҷомӣ гувоҳи он аст, ки қофия на фақат василаи ҳамоҳангӣ ва баҳамии овозхост, балки «ба манзилаи дастгоҳи муваллиди савт» низ ҳаст. Ба андешаи Шафеии Кадканӣ низ «агар ду ғазал ё ду қасидаро, ки дар як вазн ва як мавзӯ, аммо бо ду қофияи мухталиф суруда шудааст, бо якдигар бихонем, таъсири ин шеърҳо бо якдигар мутафовит хоҳад буд ва ин ихтилофи таъсир аз ихтилофи қофияҳост, ки аз назари мусиқӣ ҳар кадом оҳанги махсус ба худ дорад» [97, 64]. Масалан, дар ин замина метавон аз он ёд кард, ки ҳар забон аз миқдори муайяни овой ва савтӣ иборат мебошад ва ин унсурҳои овой ва савтӣ шояд бо якдигар тавозунҳои дошта бошанд. Аз рӯйи имконоти тавозунҳои маҷмуи овоиву савтӣ мусиқии шеър низ қобили тасаввур мешавад.

Маҷмуи овоиву савтӣ, ки дар таҷрибаи шеърӣ қанори ҳам қарор мегиранд, аз унсурҳои «ҳарфу ҳаракат» иборатанд, ки «ҳар яке аз онҳо вобаста ба он ҷое, ки дар қофия ишғол менамояд, номи махсуси шартиро қабул мекунад, масалан: **равӣ, қайд, ридф, таъсис, дахил, васл, хуруҷ, мазид ва ноира**. Барои ҳаракатҳо ин гуна номҳо дода шудаанд: **рас, ишбоъ, ҳазв, тавҷех, маҷро, нафоз**» [158, с. 22].

Баҳром Сирус дар заминаи андешаҳои назарии гузаштагон дар боби равиши сохтори қофия ва унсурҳои он меафзояд: «Ба чуз равиӣ, ки будани он дар ҳар як қофия зарур аст, як маротиба дар қофия иштирок кардани ҳамаи ин унсурҳо зарур нест. Чор унсур, аз нӯҳ унсурҳои қисми якум: **таъсис, дахил, ридф** ва **қайд** доимо пеш аз **равӣ** меоянд, вале чор унсурҳои дигар: **васл,**

хуруч, мазид ва **ноира** доим баъд аз рави воқеъ мешаванд. Аз шаш унсури қисми дуҷум: **рас, ишбоъ, ҳазв, тавҷех** пеш аз **равӣ, маҷро** ва **нафоз** баъд аз рави меомаданд» [158, с. 22].

Маҷмуаи овоии «ҳарфу ҳаракатҳо» дар шеъри форсии тоҷикӣ, аз ҷумла дар ғазалиёти Ҷомӣ, «гузашта аз вазн ба лиҳози иштироқи сомитҳо ва мусаввитаҳо дар мақотеъи хоссе васат ё охиру ҳатто аввали ҳар қисмат метавонанд таносуби дигаре ҳам дошта бошанд, ки худ сурати дигаре аз мусиқии шеър аст ва онро қофия (ба маънии омми калима, ки шомили қофияҳои миёни ҳам мешавад) мехонем» [98, с. 9].

Қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ, ба ифодаи В.Е. Холшевников, «унсури таркибии низоми оригиналии шеърӣ» [173, с. 93] мебошад, ки моҳияти ҳунарии онро шоир дар «Рисолаи қофия» ба равшанӣ нишон додааст. Шоир таъкид мекунад, ки «қофия дар урфи шуарои Аҷам иборат аст аз тамоми он чи такрори он дар охири ҷамеъи абёт воҷиб бошад ё мустаҳсан, ба шарти он ки мустақил набошад дар талаффуз, балки ҷузви калима бошад ё ба манзалаи ҷузв» [35, с. 141-142]. Ифодаи «дар охири ҷамеъи абёт воҷиб бошад ё мустаҳсан» ба моҳияти маънавӣ ва ҳунарии қофия ишораи сарех дорад. Муқоиса нишон медиҳад, ки интиҳоби қофия ё худ калимаи қофияшаванда дар охири мисраъ барои Ҷомӣ ҳодисаи тасодуфӣ набудааст. Ин усули интиҳоб ва эҷоди қофия ба шоир имкон додааст, ки ғазалҳояшро аз қофияҳои пурмаънӣ ва нотакрор ба ҳам оварад.

Ба ин далел, дар ғазалҳои Ҷомӣ калимаҳои муҳимми қофиясоз аз матни мавзуи мавриди тасвири шоир берун омадаанд, ки онҳоро метавон ҳам маънидор ва ҳам мавзӯӣ шинохт. Таҳлили қиёсии дар поин анҷомгирифта нишон медиҳад, ки қофия дар ғазалиёти шоир «омили муҳимми созандаи шеъри ӯст» [173, с. 93]. Эҷоди чунин қофия аз шоир тозақориро тақозо кардааст, ки, пеш аз ҳама, зарурати шеърӣ ва ҳунариву зебоишиносӣ мебошад.

Дар ғазалиёти Ҷомӣ вобаста ба талаботи жанр, хусусияти экспрессивии он ва тарзи адо моҳияти такрори овозҳо дигаргун мешавад. Ба андешаи В.Е. Холшевников: «дар шеърҳои, ки руҳияи лирикӣ доранд, шоирон аксаран аз

корбурди ҳарфи душворталаффуз иҷтиноб мекунад» [173, с. 87]. Дар бисёр ҳолатҳо барои шоире, чун Ҷомӣ ифоданокии калима бар оҳангнокии он имтиёз пайдо мекунад.

Ҷомӣ дар қофиясозихои зер асосан, ба теъдоди вожаҳои таъкидашуда, ки тавонистаанд бо ҳам қофия шаванд. Табиист, ки ин гуна вожаҳо дар забони форсии тоҷикӣ зиёданд. Дар ин равиш, ҳарфҳои решагии қофия дар ҷузъи «-ор» (ошкор, мадор, канор, бикор, бибор, кор, гузор, барор, диёр, канор, ёр, гузор, фигур, бор, қатор, савор, ёр, интизор, баҳор, кор, канор, ғубор, ҷӯйбор, сабзавор...), «-он» (зарринкамарон, баҳорон, вазон, дурдашон, саркашон, ишратандешон, нозукъузорон, синазанон, чонон, покдинон, ҷаҳон...), «-ок» (поктар, чоктар, чолоктар, ғамноктар, бебоктар, фитроктар, хоктар), «-ар» (дар, озар, лоғар, шаккар, муҳаққар, муанбар), «-о» (бадо, фидо, ҷудо, гадо, садо, ғамҷудо, Худо, ҳудо, мо аъло, пайдо, асмо, сиво, якто, дарё, пайдо, юнсо, гӯё, мо, ухро, Масеҳо, аъло, туро, лояҳфо, вафо, ангуштнамо, ҷудо, дуо, по, зулафо, сабо, бинамо, қабо, по, кучо, ҳаво, сафо, гиё, туро, шараҳо, кучо, ҷудо, бақо, дуто, даво, фаначо, чо, дучо, лано, сабо, подшо, маро, умрҳо, ҷудо, мо, қатъо, ҳалво, мафармо, чо, по, калло, хайро, Салмо, мо, шикобо, насъо, ошкоро, мудаво, по, шикво, маъво, шабосо, либосо, биосо, мусово, қиёсо, шинос, со, кайсо, чоно, доно, Мавлоно, коно, аҳёно, шоно), «-аб» (шабҳо, лабҳо, қолабҳо, ёрабҳо, табҳо, кавкабҳо, мазҳабҳо, шабҳо, кавкабҳо, лабҳо, қолабҳо, табҳо, мактабҳо, мазҳабҳо), «-ил» (дилҳо, мушкилҳо, манзилҳо, сохилҳо, маҳмилҳо, маҳфилҳо, нозилҳо) ва ғайра бештар буда, гувоҳи озодиҳои хунари Ҷомӣ дар интиҳоб ва корбурди қофия мебошад.

Ҷомӣ дар баъзе ҷузъҳои қофия теъдоди ками вожаҳо ва дар баъзеи дигар хеле ками онро истифода кардааст, ки ба ин ҳолат, мутобиқи ҳадафҳои эҷодияш будааст. Масалан, қофияи «-оғ» (боғ, чароғ, фароғ) аз он ҷумла аст. Дар ғазалиёти шоир, бо ҷузъҳои гуногуни қофия рӯ ба рӯ мешавем, ки онҳо аз як тараф, қисми таркибии сохтори ғазал ҳастанд, аз сӯе дигар ҳамчун унсури вазнии композитсия сатрҳоро ба ҳам мепайванданд [82, с. 22]. Аз қабилӣ: «-ам, -ед, -ан, -о, оҳ, -оз, -аб, -иб, -от, -ишт, -аш, -ят, -ор, -оч, -ох, -ид,

-ад, -яд, -ар, -ез, -ас, -ос, -аш, -ок, -шам, -ораш, -нам, -ан, -инам, -ат, -от, -астӣ, -ех, -оҳе, -ас, -аб, -анд, -ӯянд» ва ғайра.

Дар чадвалҳои зер мо қиёсан, ҷузви решагии қофияро, ки зиёд ё кам дар ғазалҳои шоир такрор шудаанд, фароҳам овардем:

Чадвали №1

Сох-ти қофия	-ар	-ор	-о	-ат	-яд	-аш	-ак	-ам	-он	-оҳ	-она
Адади такрор	12 бор ё мав-рид	3 мав-рид	45 мав-рид	11 мав-рид	12 мав-рид	16 мав-рид	4 мав-рид	30 мав-рид	16 мав-рид	14 мав-рид	24 мав-рид

Чадвали №2

Сох-ти қофия	-ом	-ан	-оре	-аб	-об	-иб	-оҷ	-от	-ой
Адади такрор	2 мав-рид	4 мав-рид	2 мав-рид	5 мав-рид	1 мав-рид	3 мав-рид	1 мав-рид	1 мав-рид	2 мав-рид

Таҳлили қиёсӣ нишон дод, ки қофия бо ҷузви решагии -о, -ам, -она, -аш, -ар, -яд дар ғазалиёти Ҷомӣ зиёд такрор шудаанд (Чадвали №1). Дар ҳоле ки ҷузвҳои решагии монанди «-оҷ, -от, -ой, -оре, -ом, -об, -иб» хеле кам такрор шудаанд (Чадвали №2)

Дар замина намунаи қофияи серистифодаи «-о» ва камистифодаи «-оҷ»-ро аз Қомӣ ин ҷо нақл мекунем:

1. Ғазали аввал, бо ҷузви -о:

Агар ҳар дам занӣ сад теғ бар мо,
Буридан аз ту натвонем қатъо.
Пазам бо оҳи дил з-он лаб хаёле,
Бале, бедуд натвон пухт ҳалво.
Ҷафоҳо хоҳамат фармуд, гуфтӣ,
Худоро, моҳи ман, инҳо мафармо.
Бувад ҷои хаёлат мардуми чашм,
Ба мардум гуфтаам ин нукта ҳар ҷо.
Ба гӯшат мебарад сар зулфи мушкин,
Дигар з-андоза берун мениҳад по.
Сари бемағзи зоҳидро тавон кард
Баробар бо каду? Ҳошову калло!
Ба қатли Қомӣ, эй қон, ранча гаштӣ,
Карам кардӣ, ҷазокаллоҳ хайро [28, с. 96].

Тавре ки мебинем қофияи тамоми ин ғазал навъи муқайяди мучаррад аст, зеро равӣ бо садоноки «-о» воқеъ гаштааст.

2. Ғазали дувум, бо ҷузви -оҷ:

Нест шаби васли ту махро ривоч,
Рӯз набошад ба чароғ эҳтиёҷ.
Хоки дару санги ҷафои туам
Дод фароғ аз ҳаваси тахту тоҷ.
З-ин тани лоғар ҷӣ барӣ нақди қон,
Аз деҳи вайрон кӣ ситонад хироч?
Дард мабинод табибе, ки гуфт:
«Доғи ҷудой напазирад илоҷ».
Ранча шудӣ з-оҳу фиғонам, кӣ дид
Сахтдиле ҳамчу ту нозукмизоҷ?
Чанд кунӣ бар сари як бўса баҳс,

Хуш нанамояд зи каримон лаҷоч.

Акси лабат аз дили Қомӣ намуд

Чун майи рангин, ки даруни зучоҷ [28, с. 325].

Дар ин ғазал аз ҷузви «-оҷ», ки решаи қофияро ташкил медиҳад ҳарфи «ҷ» равиӣ муқайяд ва садоноки «о» ридфи муфрад шудааст.

I. Намунаҳои дигар аз ғазалҳои, ки шоир дар онҳо қофияҳои серистифодаро корбаст кардааст.

1. Намунае бо ҷузви **-ар**:

Ҳалқай зар то ба гӯшат ҷой кард, эй симбар,

Қоматам чун ҳалқа шуд з-ин рашку рухсорам чу зар.

Баст заррин ҳалқаат роҳи ҳалос аз ҳар тараф

Бар дили ман, чун барад мискин аз он ҷо раҳ ба дар?

Назми Қомиро ба васфи ҳалқай худ гӯш кун,

Гарчи набвад дархури он ҳалқай заррингуҳар [28, с. 503].

Дар ин намуна, садоноки кӯтоҳи «а» тавҷеҳ ва ҳамсадои «р» равиӣ муқайяд аст.

2. Намунаҳои бо ҷузви **-ор**:

Шуд маҳи ид аз шафақ чун ҷоми зар боз ошкор,

Яъне аз оби шафақгун ҷоми зар холи мадор.

Чарх бо қадди нагун сола кашад доман ба хун,

То шабе орад чунин фархундамоҳе дар канор...

Сар фурӯ бурдан ба далки зухд, Қомӣ, то ба кай?

Ид шуд, пой хуме гиру ба ишрат сар барор [28, с. 508].

Инҷо садоноки дарози «о» ридфи муфрад ва ҳамсадои «р» равиӣ муқайяд мебошад.

3. Намунае бо ҷузви **-ашат**:

Чашм бикшодам пас аз ҳичрон ба абрӯи х(в)ашат,

Моҳи иди васл нав кардам ба рӯи маҳвашат.

Хат намудӣ, партаве нотофта з-он рух ҳанӯз,

Сӯхтам аз дуди ту, ногашта гарм аз оташат...

Ҳарчи гӯй, Қомӣ, аз дил гӯ, на аз васвоси табъ,

То шавад хушвақт аҳли дил зи анфоси х(в)ашат [28, с. 185].

Дар инҷо дар қузви «-ашат»: «а» -тавҷеҳ, «ш» -равии мутлақ; «а»-мачро ва «т» -васл шудааст.

4. Намунае бо қузви **-араш**:

Он сафаркарда, ки чон рафт маро бар асараш,

Ҳаст моҳе, ки наёвард ба ман кас хабараш.

Нозанине, ки кунун хоста аз маснади ноз,

Кай бувад тоқати ранҷи раҳу тоби сафараш?...
Шуд чунон зор зи ғамҳои ҷудой Қомӣ,

Ки надидаст касе ҳаргиз аз ӯ зортараш [29, с. 14].

Дар ин ғазал дар қузви «-араш» «а» -тавҷеҳ, «р» -равии мутлақ, «а»-мачро ва «ш» -васл мебошад.

5. Намунае бо қузви **-ак**:

Чун парӣ пинҳон машав, эй бе ту биной маҳол,

З-он, ки мардумро чу чашмӣ, чашмро чун мардумак.

Нақди ихлоси маро ҳар бор ёбӣ поктар,

Ғар занӣ сад навбат аз санги ҷафоям бар маҳак...

Аз фалак Қомӣ ҷаро нолад, ки бо ӯ ҳар чӣ кард,

Даври хуршеди ҷамолат кард, не даври фалак [29, с. 66].

Дар қузви «-ак» садоноки кӯтоҳи «а»-тавҷеҳ ва ҳарфи «к» ба ҳайси равии муқайяд воқеъ гаштааст.

6. Намунае бо қузви **-инам**:

Ба дидае, ки зи роҳи ту хору хас чинам,

Дареғам ояд, агар дар гулу суман бинам.

Агарчи дунйиву уқбо кунанд бар ман арз,

Ман остони ту бар ҳар ду кавн нағзинам...

Чӣ пурсиям: Чӣ касӣ? Ин ҳама тағофул чист?

Саги ту- Қомии шӯридаҳоли мискинам! [29, с. 232].

Дар ғазали мазкур, ҷузви «-инам» қофияи мутлақ шудааст: «и» -ридфи муфрад, «н» -равии мутлақ, «а» маҷро ва «м» васл аст.

7. Намунае бо ҷузви **-он**:

Ҳар кас, ки бинад он лаъли хандон,

Ангушти ҳайрат гирад ба дандон.

Бо сарви қаддат лофи баландӣ

Аз сар ниҳода болобаландон...

Ҷомӣ писандад сад ранҷ бо худ,

Ҷуз ранҷи суҳбат бо худписандон [29, с. 239].

Дар ин мисол ки ҷузви «-он» решаи хафиф аст: «о» -ридфи муфрад ва «н» -равии муқайяд мебошад.

8. Намунае бо ҷузви **-оҳ**:

Оби чашмам то ба моҳӣ рафт, оҳам то ба моҳ,

Ҳаст бар дарди дилам аз моҳ то моҳӣ гувоҳ.

Шуд муаллим пир дар таълими ҳақ, аммо чӣ суд

Чун надонад абҷади ишқат дуруст он тифли роҳ?

Нест Ҷомиро ҷазо бо ин ҳама даъвии меҳр,

З-ин руҳи некӯ ҷуз оҳе, аҳсаналлоҳу ҷазоҳ [29, с. 357].

Дар ҷузви мазкур садоноки дарози «о»-ридфи муфрад ва ҳамсадои «ҳ» -равии муқайяд мебошад.

9. Намунае бо ҷузви **-она**:

Муғанӣ ба овози чангу чағона

Чӣ хуш гуфт вақти сабӯҳ ин тарона,

Ки эй хоҷа, барҳез, к-анфоси умрат

Бувад мояи давлати ҷовидона...

Ба Каъба марав, Ҷомӣ, аз хонаи худ,

Ки холӣ набошад аз ӯ ҳеҷ хона [29, с. 383].

Дар ин намуна ҷузви «-она» -решаи қофия буда «о» -ридфи муфрад «н» -ридфи зоида «а» -равии муқайяд маҳсуб меёбад.

10. Намунае бо чузви -а:

Он ки болои туро афрохта,
Баҳри қони ман балое сохта
Дастӣ қудрат ҷумла асбоби ҷамол
Ҷамъ карда, шакли ту пардохта...
Кам шиносӣ қадри Ҷомиро зи ҳеч,
Қас беҳ аз ту қадри ӯ нашнохта [29, с. 367].

Дар чузви мазқури ин ғазал: «о» -ридфи муфрад, «н» -ридфи зоида, «т» --равии мутлақ ва «а» -васл мебошад.

11. Намунае бо чузви -онае:

Шабҳо ману хаёли туву кунҷи хонае,
Ё худ зи гуфтугӯи ту ҳар дам фасонае.
Қарданд ошиқон биҳилат, хунашон бирез,
Қар дам ҷӣ ҳоҷат аст, ки ҷӯйӣ баҳонае?...
Ҷомӣ, ҷӣ эътибор бар он остон зи ту?
Қамҷун ту сад гадост ба ҳар остонае [29, с. 426].

Дар ин чузв: «о» -ридфи муфрад «и»-ридфи зоида «а» -равии мутлақ ва «е» васл шудааст.

12. Намунае бо чузви -охтӣ:

Қамҷу маҳ толеъ шудӣ, дар дида манзил сохтӣ,
Хонаи дилро зи меҳри дигарон пардохтӣ.
Баргузаштӣ фориг аз ман, не салому не алек,
Менадонам қардиям нодида ё нашнохтӣ....
Ҷомӣ, аз дил шуълаи оҳат ба қардун сар қашид,
Бар сари бозори расвоӣ алам афрохтӣ [29, с. 441].

Дар намунаи мазқур, чузви «-охтӣ» асли қофияро ташкил дода, ки «о» -ридфи муфрад «х» -ридфи зоида, «т» -равии мутлақ ва «ӣ» -васл қардидааст.

13. Намунае бо чузви -адӣ:

Соқӣ, биё, ки беҳ зи худӣ ишқу беҳ(в)адӣ,
Дардеҳ шароби лаъл зи қоми забарҷадӣ.

Май деҳ ба рӯи шоҳиди маҳваш, ки ин бувад
Сармояи саодату иқболи сармадӣ...
Қомӣ, бисӯз далқи тааллуқ, ки дӯхтанд
Ба қадди ҳиммати ту қабои мучаррадӣ [29, с. 443].

Дар ҷузви мазкури қавофии ин ғазал «а» -тавҷеҳ, «д» -равии мутлақ ва «й» -васл мебошад.

14. Намунае бо сохти **-онаро**:

Раҳна кардӣ дил ба қасди ҷон мани девонаро,
Дузд, оре, баҳри коло мешикофад хонаро.
Тухми меҳри холи ӯ дар дил маяфкан, эй рақиб,
Беш аз ин зоеъ макун дар санги хоро доноро...
Қомӣ аз худ рафт, аз бут қисса кам гӯ, эй рафиқ,
Мустамеъ дар хоб шуд, кӯтоҳ кун афсонаро [28, с. 133].

Дар ғазали намуна ҷузви «-онаро» решаи қофияро ташкил кардааст, ки «о» -ридфи муфрад, «н» -ридфи зоида, «а» -равии мутлақ «р» -васл ва «о» – хуруҷ мебошад.

15. Намунае бо ҷузви **-ӯ**:

Шабе чун маҳ намудӣ рӯи некӯ,
Баромад наъра аз анҷум, ки «ёху».
Рамад оҳу зи мардум бо тақи тез,
Дар ин шева ту бигзаштӣ зи оҳу...
Танат дар хирқа гар гум гашт, Қомӣ,
Чӣ шуд, кам гир аз ин пашмина як мӯ [29, с. 317].

Ҷузви мавриди назар чун намунаҳои фавқ бо он ки дар садоноки дарози «ӯ» мушаххас гаштааст хафифи муқайяди мучаррад маҳсуб мешавад.

II. Намунаҳои қофияҳои камистифода:

1. Хафиф бо ҷузви **-ом**:

Сорист сирри ишқ дар аён аладдавом,
Ка-л-бадри фӣ-д-даҷийяти ва-ш-шамси фӣ-л-ғамом [29, с. 109].

Ва ё:

Зи лаълаш ком чустам, дод дашном,
Бихамдиллах, ки боре ёфтам ком.
Бирав, эй моҳи гардун, гӯшае гир,
Ки омад моҳи ман бар гӯшаи бом...
Сагатро кош Қомӣ ном будӣ,
Ки рафтӣ бар забонат гаҳ-гаҳ ин ном [29, с. 110].

Дар ин чо «о» -ридфи муфрад ва «м» -равии муқайяд гардидааст.

2. Хафиф бо чузви **-аб**:

Чанд, эй муаллим, ҳар рӯз то шаб
Бошад ғизолам маҳбуси мактаб?
Таълиму одоб ўро чӣ ҳоҷат?
Ў худ зи оғоз омад муаддаб...
Қомӣ аз он лаб ҳамчун суроҳӣ
Дорад даруне аз хун лаболаб [28, с. 167].

Дар ин чо «а» -тавҷеҳ ва «б» -равии муқайяд мебошад.

3. Хафиф бо чузви **-об**:

Ҳар кучо зад хайма чун моҳи сипеҳр он офтоб,
Бедилон аз риштаи қон сохтанд онро таноб.
Баски дар ҳар манзиле омад зи чашмам сели хун,
Хаймаҳо дар дидаи мардум намояд чун хубоб...
Қомӣ аз ғам мурд, чун таъхири қатлаш кард ёр,
Ох, к-аз бахти вай ин таъхир шуд айни шитоб [28, с. 169].

Дар ин чузв «о» -ридфи муфрад ва «б» -равии муқайяд аст.

4. Хафиф бо чузви **-иб**:

Чун насиби мо нашуд васли ҳабиб,
Мову дарди бенасибӣ, ё насиб.
Дарди дурӣ з-он дар аз ман пурсу бас,
Меҳнати ғурбат надонад чуз ғариб...
Нолаи Қомӣ зи ишқат дур нест,
З-он ки ту барги гулӣ, ў андалеб [28, с. 173].

Дар ин чо дар ҷузви мазкури решаи қофия «и» -ридфи муфрад ва «б» равии муқайяд мебошад.

5. Қофия бо ҷузви **-от**:

Эй сифоти ту ниҳон дар тутуқи ваҳдати зот,

Чилвагар зоти ту аз пардаи асмову сифот.

Мо гирифтори ҷихат, аз ту нишон чун ёбем,

Эй саропардаи иҷлоли ту берун зи ҷихот...

Мурд Қомӣ, ба сари турбати ӯ бинвисед:

Ҳозиҳи равзати ман ҳалла биҳи-л-ишқу фа мот [28, с. 177].

Дар ҷузви мазкури намунаи ҷадид: «о» -ридфи муфрад ва «т» -равии муқайяд шудааст.

6. Қофия бо ҷузви **-ой**:

Насими субҳдам, эй руҳбахши руҳафзой,

Ба кӯи дӯст гузар мушкбезу ғолиясой.

Зи гарди раҳ чу бар он хоки дар занӣ нафасе,

Пас аз иҷозати дарбон замин бибӯсу дарой...

Зи ҳоли Қомӣ агар пурсадат, бигӯ, инак,

Навишта номае аз оби чашми хунполой [29, с. 433].

Дар ин намуна дар ҷузви «ой» ҳарфи «о» равиии мутлақ ва «й» ҳарфи васл гардидааст.

7. Бо сохти **-оре**:

Киям ман? - Бедиле, безътиборе,

Ғарибе, бенасибе, хоксоре.

Чу барқ аз оҳи гарм оташфурӯзе,

Чу шамъ аз сӯзи дил шабзиндадоре...

Ба оҳи сард хуш мебош, Қомӣ,

К- аз ин дай бардамад рӯзе бахоре [29, с. 451].

Дар ҷузви мазкури ин намуна «о» -ридфи муфрад, «р» -равии мутлақ ва «ё» васл мебошад.

Бо таҳлили муқоисавии ҷузвҳои зикршудаи қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ метавон ба мизони суубат ва узубати қофия дар таҷрибаи шеърӣ таваҷҷуҳ кард. Ҷузвҳое, мисли «ола» (пиёла, нола, лола, чордаҳсола) «иле», «але», «уле» (диле, халале, ғазале, булбуле, холе.), «ил» (гил, сангдил, манзил, маҳмил, хичил.), «ол» (зарринхол, эътидол, лол, дол, мол) ҳамчунин қофияҳо, ки бо ҷузви «орем» сохта хатм мешаванд, (мисли нигорам, мазорам, дидорам, гирам, асирам), дар тарзи «ирам» ниғориши Ҷомӣ латофат ва равонии хос пайдо кардаанд, ки бозгӯии маҳорати шоир дар интиҳоб ва қорбасти қофия буда, ғасоҳат ва балоғати ғазалҳои ӯро нишон медиҳанд.

Шафеии Қадқанӣ барҳақ навиштааст, ки «яке аз муҳимтарин ҳунари қофия дар як шеър таъсирест, ки дар ҳифзи ваҳдати эҳсос ва ҳолати ҳунарманд дорад. Ҳангоме ки қофия меояд, хонанда ё шунаванда ба ёди қарина меафтад ва аз он қарина матолиберо, ки бо он пайвастагӣ доранд, тадоъӣ мекунад ва ин тадоъӣ боис мешавад, ки ваҳдати зеҳнӣ ва ҳолати куллии тааммулоти шоир ба хонанда мунтақил шавад» [97, с. 79]. Аз тарзи қофияандешии Ҷомӣ низ бармеояд, ки дар ин роҳ қофия ба шахси ӯ кӯмак карда, дар қофияҳо калимаҳое, мисли «**бараш, асараш, паргораш, дидораш, кабопӯшаш, фароғаш, ачалаш, дунболаш, номаш, тавсанаш, роҳаш**» ва ғайра танини хоссеро ба вучуд овардааст. Дар калимаҳое, ки аз ғазалиёти Ҷомӣ иқтибос шуд, рави пеш аз замири ғоиб (бандакҷонишини шахси сеюм) омада, вазифаи хоси зарбу оҳангсозиро бар уҳда гирифтааст, ки ғазали зер намунаи он аст:

Он сафаркарда, ки чон рафт маро бар асараш,
Ҳаст моҳе, ки наёвард ба ман кас хабараш.
Нозанине, ки кунун хоста аз маснади ноз,
Кай бувад тоқати ранчи раҳу тоби сафараш?
Гарчи аз рафтани ӯ мераводам сабру шикеб,
Ҳар кучо рафт, худоё, ба саломат бибараш.
Мабар, эй бод, бад-он сӯ нафаси сарди маро,
Ки мабодо расад осеб ба гулбарги тараш.
Монда вобастаи гул булбули ғофил дар боғ,

Орият кош тавонам ситадан болу параш.
Чун бимирам, ба сари роҳи ваям дафн кунед,
Ки чу ояд, ба сари хоки ман афтад гузараш.
Шуд чунон зор зи ғамҳои ҷудой Ҷомӣ,
Ки надидаст касе ҳаргиз аз ӯ зортараш [29, с. 14].

Таваччуҳ ва гароиши бештари Ҷомӣ ба корбурди **садоноки дароз** гувоҳи таъсирпазирии шоири бузург аз вижагиҳои равонии ин унсури сохтории шеър аст. Ин гуна ғазалҳое, ки қофияи онҳо бо садоноки дароз хатм мешаванд, саршор аз лаҳни таманно ва муаддабона буда, ба хонанда таъсири равонӣ ва зебоишинохтӣ мебахшад. Намунаи ин гуна қофияро, ки шоир ба василаи **садоноки дароз** сохтааст, дар ғазали зер мушоҳида мекунем:

Муаллим, гӯ, мадеҳ таълими бедод он парирӯро,
Ки чуз хӯи накӯ лоиқ набошад рӯйи некӯро.
Маро чашми накӯӣ буд аз он бадхӯ, чӣ донистам,
Ки хоҳад гӯш кардан дар ҳақи ман қавли бадгӯро.
Рақибо, чун ба раҳ мебиниям афтода, раҳме кун,
Яке з-ин сӯ хиромон бигзарон он сарви дилчӯро.
Агар пойи сагаш мебӯсам, эй носеҳ, мазан таъна,
Ки ман рӯзе ба кӯйи ошноӣ дидаам ӯро.
Ба чойи ҳар сари мӯ бар тани ман бод сад ништар,
Агар хоҳам зи дарди дӯст холӣ як сари мӯро.
Наяфтодӣ миёни хоку хун ҳар дам, агар будӣ
Ба роҳаш рӯйи афтодан сиришки берахурӯро.
Чунин ошуфтаву расво ба кӯйи ӯ марав, Ҷомӣ,
Мабодо аз ту ор ояд сағони он сари кӯро [28, с. 130].

Ҷомӣ дар ин ғазал калимаҳои барои қофия интихобшударо ба воситаи пасоянди **-ро** алоқаманд кардааст. Решаи қофия дар ҷузви «ӯро» шакл гирифтааст, ки «ӯ» равии мутлақ «р» васл ва «о» хуруҷ мебошад. Дар ҷузви мазкур якбора зикр шудани ду садонок: «ӯ» ва «о» хушоҳангӣ, тақвияти маънавӣ ва сохтории ғазалро таҳким бахшидаанд. Албатта, ба ин тарз ташкил додани ҷузвҳои қофия, ки ҳам ба маънӣ ва ҳам ба сохтори умумии

ғазал таъсири мусбат расонад ва ғановатии онро афзун созад дар коргоҳи эҷодии Қомӣ хеле зиёд аст ва таҷрибаи нодир низ мебошад

Моҳияти маъноӣ ва мушиқои садоники дароз ҳамчун ғазали боло дар ҳарфҳои «у» ва «о» вақте амиқ эҳсос мешавад, ки тамоми ғазал бо овози баланд қироат карда шавад. Дастгоҳи шунавоӣ фаровонии ҳамсадоҳо ва садоники дарозро, ки дар ғазал аз се ду ҳисса ро ташкил медиҳанд, ба қайд мегирад, ки дар ин миён баҳусус ҳамсадоҳои «м», «л», «н» ва «д» муассиртар ҳастанд. Қиҳати дигари муҳими ин таҷрибаи Қомиро дар ин ғазал қорбасти ҳунармандонаи пасоянди қофиясози **-ро** таъйид мекунад, ки ба ифодаи В.М. Жирмунский он хоси «услуби романтикӣ» [90, с. 85-86] мебошад.

Аз таҷрибаи шеърии Қомӣ дар қорбурди қофия маълум мешавад, ки истифодаи бештари ҳуруфи муштаракӣ қофия тамомияти қофияро афзуда, ба ин васила ба сохтори ғазал истехком ва устувории хос бахшидааст. Дар аксари ғазалҳои Қомӣ, ки мо қофияи онҳоро қиёсан, аз назар гузаронидем, қофияҳо ҳар кадом ба ҷойи худ қарор гирифта ва устувории сохтори ғазалро таъмин намудаанд, ки ғазали поин намунаи он аст:

Хуррам дили онҳо, ки ба майхона нишастанд
В-аз васвасаи хонақаҳу мадраса растанд.
Чун ҷомаи мо пардаи тақво бидариданд,
Чун тавбаи мо хомаи фатво бишикастанд.
Ғам ёру бало мӯнису андӯҳ надим аст,
Эй дил, ту кучоӣ, ки ҳарифон ҳама ҳастанд.
Бар бутқада бигзар гиреҳи зулф кушода,
То рӯйи ту бинанду дигар бут напарастанд.
Мастон, ҷӣ аҷаб, гар ба замин ҷуръа фишонанд,
Хуни дили мо ҷуръаву чашмони ту мастанд.
Пеши ту ҷӣ гӯям сухани сидраву тӯбӣ,
Бихром, ки бо қадди баландат ҳама пастанд.
Қомӣ, ҳарами Каъба мақоми ҳама кас нест,
Ин бас, ки дари дайр ба рӯйи ту набастанд [28, с. 353].

Ҷомӣ дар «Рисолаи қофия» ва назариёти адабияш, ки дар дигар осораш дарҷ шудаанд, ба муҳкамӣ ва устувори қофия дар шеър таъкид варзидааст. Қофия ба ифодаи В. Маяковский, ҳама чизи муҳимро дар охири мисраъ гузошта, онро қофия шинохтааст. Аз ин ҷиҳат, қофияандешиҳояш хусусияти хос дошта, аксаран то $\bar{u}$ кам истифода шудаанд.

Ин хусусият ба мушоҳидаи А. Афсаҳзод дар ғазалиёти шоир равшан зоҳир мешавад, ки «ба вожаҳои қофиядор ҳам аз ҷиҳати садодиҳии онҳо, ҳам шакли навишт аҳаммияти калон меод» [57, с. 363]. Ҷамин тамоюли ҳунари, чунонки ба мушоҳида расид, Ҷомиро дар интиҳоби ҳарфу ҳаракот барои сохтани қофия муваффақ кардааст. Ҷамчунонки А. Афсаҳзод низ мушоҳида кардааст, дар ғазалиёти $\bar{u}$ барои сохтани қофия ба ҷуз ҳарфҳои **з** (ظ), **ч** (چ), **з** (ذ) ва **ж** (ج) дигар ҳамаи ҳарфҳои алифбои форсии тоҷикӣ истифода шудаанд [57, с. 363]. Аз ҷумла, бештарини ҳуруфе, ки Ҷомӣ дар ғазалҳои барои сохтани **равӣ** истифода кардааст, дар ҷадвали зер мушаххас карда шудааст:

Ҳуру- фи равӣ	р	н	о	м	д	т	л	б	ҳ	ш	з
Теъ- доди так- рор	94 мав- рид	90 мав- рид	44 мав- рид	32 мав- рид	28 мав- рид	26 мав- рид	20 мав- рид	24 мав- рид	18 мав- рид	14 мав- рид	12 мав- рид

Дар ин равиш, чунонки муқоисаҳо нишон дод, Ҷомӣ беш аз ҳама ба ҳарфи решагии калима, ки **равист**, ба ҳарфи **-р** таваҷҷуҳ кардааст, ки пеш аз ҳама, заминаи ҳунари дорад. Дар зер намунаеро аз ғазалҳои Ҷомӣ интиҳобан, меоварем, ки дар он аз ҳарфи рави ҳунармандона истифода шудааст:

Ба ҳунам гар кашӣ теғ, эй ситамгар,

Наҳоҳад шуд таманнои ту аз сар [28, с. 505].

Ин байт аз ғазалест, ки аз ҳафт байт иборат буда, дар он калимаҳои «ситамгар, сар, магзар, бехтар, муанбар, дигар, зар» ва «баробар» бо ҳам шуда, дар ҷузви «-ар» решаи қофияро ташкил додаанд. Чунин шакли қофия

дар ғазалҳои Қомӣ имтиёз дошта, калимаи қофияшавандаро муассир сохтааст, ки намунаҳои зер ин нуктаро тасдиқ менамоянд:

- Рӯза чун медорӣ, эй ширинписар,
К-аз ду лаб бинам даҳонат пуршакар [28, с. 506].
- Руҳи зард дарам зи дурии он дар,
Зада доғу дардам даруни дил озар [28, с. 527]
- Зи рашки қаддат, эй сарви суманбар,
Ба сад пора диле дорад санавбар.
Ба боғи хулд агар шоҳи гуле ҳаст,
Ту он шоҳи гулӣ, эй шӯхдилбар!
Ниҳоли ҳуснию мо чашм дорем,
Ки оремат ба оби дида дар бар [28, с. 504].
- Ҳалқаи зар то ба гӯшат ҷой кард, эй симбар,
Қоматам чун ҳалқа шуд з-он рашку рухсорам чу зар [28, с. 503].

Ҳамсадои **-р**, ки аз ҳама зиёд бо ҷузвҳои гуногун дар ғазалҳои Абдурраҳмони Қомӣ ба сифати равӣ қор гирифта шудааст, дар ҳар маврид, ба андешаи А. Сатторзода ифодагари «ҳисси ҷисмонии дарди аз сар гузаронидаи шоир» [152, с. 101] мебошад.

Агар ҳуруфи равиро дар ғазалҳои шоир аз назари хусусияти овоӣ таҳлил кунем, дарк кардан душвор нест, ки овозҳо (равӣ) аз рӯи хусусияташон ҳам ифодагари ҳиссиёти нозук ва ҳам инфичориянд, ки аз воқеият маншаъ мегиранд. Дар ин замина, овозҳоеро, ки Қомӣ ба ҳайси равӣ истифода кардааст, метавон ба овозҳои нарм «-н, -м, -з, -л» ва инфичорӣ «-о, -р, -ш» тақсим кард.

Мо дар боло доир ба ҳарфи решагии калима **-р**, ки Қомӣ фаровон аз он равӣ сохтааст, мисол овардем. Дар ин ҷо лозим медонем, ки дар мавриди истифодаи овозҳои нарм ва инфичорӣ ба сифати равӣ намунаҳои иқтибос кунем, ки овози **-о** аз ин қабил буда, инфичорист:

- Резам зи мижа кавкаб бе моҳи рухат шабҳо,

Торикшабе дорам бо ин ҳама кавкабҳо [28, с. 101].

- Аз хор-хори ишқи ту дар сина дорам хорҳо,
Ҳар дам шукуфта бар рухам з-он хорҳо гулзорҳо [28, с. 102].

Чанд намуна аз равиҳои нарми **-н**, **-м**, **-з** ва **-л**:

- Ҳар кас, ки бинад он лаъли хандон,
Ангушти ҳайрат гирад ба дандон [29, с. 239].
- Ба дидае, ки зи роҳи ту хору хас чинам,
Дареғам ояд, агар дар гулу суман бинам [29, с. 232].
- Қатли ман хоҳад зи як сӯ ғам, зи дигар сӯ ачал,
Пешдастӣ кун, ки набвад дасти пешинро бадал [29, с. 83].
- Аз хазон барги разон резон шуд, эй гулчеҳра, хез,
Ёд кун аз баргрези умру май дар чом рез [28, с. 530].

Чанд мисол барои овозҳои инфичории **-р** ва **-ш**, ки аз онҳо **Ҷомӣ** дар ғазалҳои рави сохтааст:

- Ба хунам гар кашӣ теғ, эй ситамгар,
Нахоҳад шуд таманнои ту аз сар [28, с. 505].
- Фигон зи аблаҳии ин харони бедуму гӯш,
Ки ҷумла шайхтарош омаданду шайхфурӯш [29, с. 11].
- Ниҳодӣ лаъли рахшон бар баногӯш,
Сухайлу мохро кардӣ ҳамоғӯш [29, с. 12].

Баъзе муҳаққиқон истифодаи зиёди ҳуруфи равонро дар сохтани қофия «нишонаи руҳияи нарм ва латифи ҳуди шоир ҳам» донистаанд, ки «ағлаб қофияҳои нарм ва равонро бармегузинад» [165, с. 119]. **Ҷомӣ**, ки назариёти шеърро фаро гирифта буд ва дар ин замина, таълифоти қобили мулоҳиза низ дошт, ҳеч гоҳ ба қофия ба унвони як калимаи сода, ки барои поёнбандии мисраъҳо ва абёт ба хидмат гуморида мешавад, нигоҳ накардааст, балки ҳамвора кӯшидааст, ки калимотеро барои қофия интихоб кунад, ки дар шеър ташхисе ва имтиёзе дошта бошад. Он чи дар замина Владимир Маяковский гуфтааст, баёнгари таҷрибаи қофияандешии **Ҷомист**. В. Маяковский навиштааст, «Қофия шуморо ба мисраи пешин бармегардонад, вомедорад,

ки онро ба ёд биёред, вомедорад, ки ҳамаи мисраъҳои ҳовии як андеша ба ҳам бошанд» [111, с. 103-104].

Аксари вақт луғати аслии қофияшуда дар роҳи муайян кардани хусусияти сохтори ғазалиёти Қомӣ ёрии бевосита мерасонад. Дар ин ҳол, қофия ба унвони такмилбахши вазн дар барангехтани эҳсосоту ҳаяҷоноти хонанда низ муассир буда, такрори садоҳои ба ҳам монанд дар охири ҳар байт монанди такрори нотаҳои мушаххас дар қитъаи мусиқӣ мебошад. Аз ин назар, баъзе муҳаққиқон қисмате аз ихтилофи мусиқии шеърро «ба баҳрҳои арузии он бастагӣ додаанд». Шафеии Кадканӣ дар ин боб навиштааст, ки, «ҳаракатҳо ва сукунҳо масалан, дар мутафоъилун бештар аз мустафоъилун аст ва «тавил» аз назари афоъил дарозтар аз «мунсарех» аст ва ин ихтилоф аз назари мусиқии шеър дар гӯш хеле муассир аст.

Масъалаи дурушгӣ ва нармиро метавонем дар шеър бо ҳуруф ва калимоти он бисанҷем ва эҳсос кунем. Аз назари зерубамӣ ҳам метавон гуфт, ки баъзе шеърҳо ба навъе бояд хонд ва баъзеро ба навъе дигар. Масалан, «ҳамоса ва ғазалро ба як оҳанг наметавон хонд» [98, с. 64]. Шафеии Кадканӣ меафзояд, ки: «аз назари дигар, гоҳ дидаем, ки як нағмаро агар бо ду олати мухталифи мусиқӣ бинавозанд, ду нағма аз назари савтӣ бо якдигар ихтилоф хоҳанд дошт. Ин хусусиятро дар шеър қофия уҳдадор аст.

Қофия дар ҳақиқат, ба манзилаи дастгоҳи муваллиди савт аст, зеро агар ду ғазал ё ду қасидаро, ки дар як вазн ва як мавзӯ, аммо бо ду қофияи мухталиф суруда шудааст, бо якдигар бихонем, таъсири ин шеърҳо бо якдигар мутафовут хоҳад буд ва ин ихтилофи таъсир аз ихтилофи қофияҳост, ки аз назари мусиқӣ ҳар кадом оҳанги махсус ба худ дорад» [97, с. 64].

Аз ин дидгоҳ, яке аз нақшҳои мусиқии қофия дар ғазалиёти Қомӣ такмили маҳдудиятҳои вазнии он буда, шоир тавонистааст, ба воситаи қофия якнавохтии вазни шеърро аз байн барад ва ба он танаввуъи хос бахшад.

Аз муқоиса бармеояд, ки Қомӣ ба шеваҳои мухталиф, аз ҷумла зангу танини ҳуруфи қофия оҳанги шеърро тағйир дода, вазн ва мусиқии ғазалиёташро такмил бахшидааст. Аз ин ҷиҳат, ғазалиёти шоир дорои мусиқии мумтоз ва баргузида буда, дар он ҳар ҳичову калима бо ҳам

таносуби комили овоиву маъноӣ доранд. Ин тарзи нигориши Ҷомӣ ҳангоми муоинаи қофияҳои танг равшан ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар ғазали зер ҳамин усул хунармандона истифода шудааст:

Зад ба шаккарханда лаълат бар дили решаи намак,
Ё ғазолалхайю ё забҳалҳумо мо амлаҳак.
То шудӣ зоҳир бад-ин лутфу ҷамол, арбоби дин
Муттафиқ гаштанд дар тафзили имон бар малак.
Чун парӣ пинҳон машав, эй бе ту биноӣ маҳол,
З-он ки мардумро чу чашмӣ, чашмро чун мардумак.
Нақди ихлоси маро ҳар бор ёбӣ поктар,
Гар занӣ сад навбат аз санги ҷафоям бар маҳак.
Мӯчиби нанг аст номам номаи ишқи туро,
Кош номамро кунад теги аҷал з-ин нома ҳак.
Дил яке дорам ману дилбар яке, он бахт ку,
То бигӯям қиссаи дил пеши дилбар як ба як.
Аз фалак Ҷомӣ чаро нолад, ки бо ӯ ҳар чӣ кард,
Даври хуршеди ҷамолат кард, не даври фалак [29, с. 66].

Қофия дар ин ғазал василаи ба ҳам пайвастании сохтори шеър мебошад. «Қофияи танг»-и ғазал бо хунари шоир шакли барҷаста, хушоҳанг ва маънидор гирифта, ҳарчанд савт ногаҳон бурида мешавад, вале ботинан қатъ намешавад. Дар мачмуъ, калимаҳои дар ғазал қофияшуда, аз қабилӣ «намак, малак, мардумак, маҳак, ҳак» ва «як ба як» ва ғайра якнавохтии сохторӣ ва маънавии ғазалро аз байн бурдаанд, ки вазн ҷузъе аз он аст.

Чунонки Шафӣ Кадканӣ низ дар боби ҷанбаи мусиқии қофия ёдовар шудааст, ки мо «дар гуфтугӯи маъмулӣ ва наср ба оҳанги калимот тавачҷуҳ надорем; зехн фақат мутаваҷҷеҳи маонист, аммо дар шеър бо ин ки ҳаргиз аз маонӣ ғофил нестем, аз оҳанги калимот низ лаззат мебарем. Ва ин лаззат бештар дар асари баргашти қофияҳост ва дар ҳақиқат гӯш ба василаи қофияҳо таҳрик мешавад ва эҳсоси лаззат ва хушнудӣ мекунад» [97, с. 65].

Ҷомӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки мусиқии шеър ва робитаи ин ду бо ҳамро дарёфта риоя кардааст. Аксари ғазалҳояшро, ба ифодаи Аълоҳон

Афсаҳзод бо: «вазни сабук ва равон» [57, с. 350] эҷод кардани шоир низ нишон медиҳад, ки Ҷомӣ ба чӣ тарз ба мусиқии шеър дилбастагӣ доштааст. Ҳамин таваҷҷуҳи хоси ӯ ба мусиқии шеър боис шудааст, ки ба қофия низ аз назари тавозуни вазнӣ диққати бештар диҳад. Ҷомӣ дар ин равиш, мисли Мавлавӣ чунин итобе, «Қофияву тафъаларо гӯ ҳама селоб бибар» надоштааст, балки сарехан гуфтааст:

Хушо гул, к-омадаст аз нозанинони чаман бар сар,
Бисоти сабза зери пову чатри норван бар сар.
Зи беморӣ ба болин сар ниҳода наргиси раъно,
Паи беморпурсиш омада сарву суман бар сар.
Ҳамоно лола шамъи чамъи навхезони боғ омад,
Ки дорад шуълаи оташ миёни анҷуман бар сар.
Қавофисанҷ мурғон, гӯ, хамуш бошед дар бустон,
Ки Ҷомӣ омадаст аз ҷумла дар лутфи сухан бар сар [28, с. 524].

Порае аз ин ғазали иқтибосшуда ва бисёр мисолҳои дигар, далели онанд, ки Ҷомӣ ба нақши мусиқии қофия низ таваҷҷуҳи зиёд дошта, илова бар риояти қофияи аслӣ, баҳусус дар ғазалҳояш, ба қофияи дарунӣ (миёни мисраъҳо) низ таваҷҷуҳи зиёд кардааст. Дар ин замина, албатта ӯро наметавон бо Мавлавӣ баробар кард, вале дар ҳар сурат, ин тарзи нигориши ӯ имтиёз ҳам дорад, ки Аълоҳон Афсаҳзод ба он ишораи дақиқ кардааст: «Шоир ба мақсади баланд бардоштани воқеияти маъноӣ ва эҳсосоти байт метавонад аз дигар имкониятҳои бисёровозӣ: сачъ, қофияҳои дохилӣ, навҳои гуногуни таҷнис ва ба истилоҳу усули иштиқоқ (ғанигардонии байт бо вожаҳои ҳаммреша), ҳазфи рукнҳо, оҳанги такрорҳои овозӣ ва ғайра низ истифода кунад» [57, с. 360]. Ба ин далел, аз назари қофияҳои дарунӣ тарзи нигориши Ҷомӣ ҷолиб буда, чун намуна ғазали дигарро иқтибос мекунем:

Аҳинну шавқан ило диёрин, лақайту фиҳо чамола Салмо,
Ки мерасонад аз он навоҳӣ навиди лутфе ба ҷониби мо.
Ба водии ғам манам фитода, зимоми фикрат зи даст дода,
На бахт ёвар, на ақл раҳбар, на тан тавоно, на дил шикебо.
Зиҳӣ чамоли ту қиблаи ҷон, харими кӯи ту Каъбаи дил,

Фа ин сачадно, илайка насчуд ва ин саайно, илайка насъо.
Зи сирри ишқи ту буд сокин забони арбоби шавқ, лекин
Зи безабонӣ ғами ниҳонӣ, чунон ки донӣ, шуд ошкоро.
Бақат уюнӣ ало шуунӣ фасоа ҳолӣ ва лоуболӣ,
Ки донам охир табиби васлат маризи худро кунад мудово.
Агар ба ҷаврам бароварӣ ҷон в-агар ба теғам биафканӣ сар,
Қасам ба ҷонат, ки барнадорам сари иродат зи хоки он по.
Ба ноз гуфтӣ: «фалон, кучоӣ, чӣ буд ҳолат дар ин ҷудоӣ?»
Маризту шавқан, фа моту ҳаҷран фа кайфа ашку илайка шакво?
Бар остонат камина Ҷомӣ маҷоли будан надид, аз он рӯ,
Ба кунчи фурқат нишаст маҳзун, ба кӯи меҳнат гирифт маъво [28, с. 97].

Аз ин ғазали Ҷомӣ илова ба қофияи дарунӣ, ки сохтмони физикии онро муҷассам мекунад, мизони калимаҳои муштараки қофия эҳсоси мусиқии бештарро ба вучуд овардааст ва ин эҳсос омили лаззатбахшии бештари маънавии шеър гардидааст, ки далели «лутфи сухан» ва хунари қофияандешии шоири тавоност.

Шафеии Қадканӣ бо тақя ба андешаи баъзе муҳаққиқон шеърро гунае аз мусиқӣ ба шумор оварда, сипас меафзояд, «...қофия дар сохтмони як шеър ҳамон саҳмеро дорад, ки калидҳо (key) ва мояҳо (tonality) дар мусиқӣ» [97, с. 67]. Воқеан, дар заминаи ғазали иқтибосшудаи Ҷомӣ, ки қофияи саршори дарунӣ дорад, метавон гуфт, ки бозгашти сомитҳо ва мусаввитҳои мушобех лаззати мусиқиро дар ёди мо бештар карда, боиси шиддат пайдо кардани вазни ғазал гардидааст, ки онро Нимо Юшич вазни «музоъаф» (ритми динамикӣ) [97, с. 67] номидааст. Ғанои бештари қофия, ки Ҷомӣ дар ғазали иқтибосшуда ба кор бурдааст, вазни онро тақвият ва шиддат бахшидааст.

Таҳлили қиёсии сохти қофияҳои ғазалҳои Ҷомӣ, аз ҷумла ғазали иқтибосшуда нишон медиҳад, ки миёни мусиқӣ ва қофия чӣ робитаи қавие барқарор аст. Омили аслии ин муваффақият, калимоти муштараки қофия дар ғазали шоир аст, ки аз кашиши савтии бештаре бархурдор буда, муассир ҳам ҳаст. Ин усулро Ҷомӣ бо корбурди занг ва танини ҳуруфи қофия тақвият

бахшида, оҳанги шеърро тағйир медиҳад. Масалан, дар ду ғазале, ки иқтибос мешавад, тафовути лаҳн ба далели тафовути қофия аст.

Ғазали аввал:

Фигон зи аблаҳии ин харони бедуму гӯш,
Ки чумла шайхтарош омаданду шайхфурӯш.
Шаванд ҳар ду-се рӯзе муриди нодоне,
Тихӣ зи дину хирад, холӣ аз басирату ҳуш.
На дар буруни вай аз ламъаи ҳидоят нур,
На дар даруни вай аз шуълаи муҳаббат чӯш.
Ғаҳе ки дар сухан ояд, ҳавас кунад сомеъ,
Ки кош аз он ҳазаён зудтар шавад хомӯш.
В-агар хамӯш шавад, ҳосили муроқибааш
Зи бори сар набувад ғайри дарди гардану дӯш.
Нигоҳ дор, худоё, мудом Қомиро
Зи шарри зарқи риёпешағони азракпӯш.
Ба гӯши хуш расон аз ҳарими майкадааш
Садои наъраи мастону бонги нӯшонӯш [29, с. 11].

Ғазали дувум:

Бо ту онон, ки ҳадиси чу мане мегӯянд,
Пеши ҷон қиссаи фарсудатане мегӯянд.
Ман на онам, ки касе пеши ту гӯяд суханам,
Баҳри таскини дили худ сухане мегӯянд.
Андалебон зи сари сарв ба овози баланд
Зикри болои ту дар ҳар чамане мегӯянд.
Накашад хотири ман чуз ба ту, ҳар ҷо ки касон
Сухани ишвагаре, ғамзазане мегӯянд.
Кӯҳи ғамҳои туро меканам аз тешаи сабр,
Манам имрӯз, агар Кӯҳкане мегӯянд.
Бо ту нозукбадан онҳо, ки зи гул ёд кунанд,
Пеши Юсуф сухани пираҳане мегӯянд.
Сӯзи Қомӣ нашуд, эй шамъ, ҳанӯзат равшан,

Гарчи он қисса ба ҳар анҷумане мегӯянд [28, с. 464].

Ҳамон тавре ки мушоҳида мешавад, қофияҳои ғазали аввалро калимаҳои «**гӯш, шайхфурӯш, ҳуш, чӯш, хомӯш, дӯш, азрақпӯш** ва **нӯшонӯш**» ташкил медиҳанд, ки сомити соишии «**ш**»-ро ҳамроҳ доранд. Маълум аст, ки ин сомит кашиши савтии камтаре дошта бошад ҳам, дар иваз танини бештаре дорад. Муқоиса нишон медиҳад, ки занг ва танини тулонии «**ш**» бар дигар ҳуруф низ таъсир гузоштааст. Қомӣ аз танини ин сомити соишӣ ҳунармандона истифода карда, ба василаи занг ва танини ҳуруф ва овоҳо ба вазни шеър низ рангорангӣ (танаввуъ) бахшидааст.

Дар ғазали дувум, қофияҳои калимаҳои «**мане, фарсудатане, сухане, чамане, ғамзазане, кӯҳкане, пирахане** ва **анҷумане**» аз мусаввити «**е**», ки қувви мусаввити зер аст, сохта шуда ва аз кашиши савтии бештаре бархурдор аст.

Дар ин замина, Л. Тимофеев дуруст мегӯяд, ки қофия, «... ҳам ба ритм, ҳам ба овоз, ҳам ба калима, ҳам ба синтаксис таъсир расонида, мисраҳои шеърро ба ҳам пайваст карда, алоқаи доимии онҳоро тақвият мебахшад. Яқнавъии овозии қофия ё гуногуннавъии нисбии он (қофияи ғайридақиқ), хусусияти охири мисраъ (шумораи ҳичоҳо пас аз задаи охирин), такроршавандагии қофия, ки чорбайтҳои шеърро аз дубайтиҳо то чорбайтаи 14-мисрагии онегинӣ ташкил мекунад, ҳамаи ин навъҳои қофия ва омезиши мутақобилаи онҳо нақши онро дар ташкили ритмикии байт, дараҷаи озодии «метр»-и он муайян мекунад, ки ба байт имкон медиҳанд бо паҳлӯҳои гуногуни асари шеърӣ ба таври мутақобила мусоидат кунад» [163, с. 198]. Қофия дар ду ғазали дар боло иқтибосшудаи Қомӣ ва бисёре аз ғазалҳои дигараш ҳамин гуна нақшо иҷро кардааст.

Ҳамин тариқ, яке аз омилҳои муҳимме, ки дар эҷоди мундариҷаи ғазалҳои Қомӣ саҳм дошта, сохтори ғазалро ташаккул ва таҳаввул бахшидааст, калима дар якҷоягӣ бо овоз, вазн ва қофия мебошад. Чунонки дар ғазали яқум ва дувум ба мушоҳида расид, калимаҳои қофия ба дигар унсурҳои сохторӣ ва мундариҷавии ғазал таъсир гузошта, моҳияти ҳунари

ва маънавии худро низ такмил бахшидаанд. Аз ин назар, дар девони «Фотиҳат-уш-шабоб» ба сомити соишии «ш» ва мусаввити «е» бештар таваҷҷуҳ кардани Ҷомӣ, пеш аз ҳама, ҳадафи хунарӣ дошта, ба василаи сохтори овозӣ такмил бахшидани мундариҷаи ғазал аст.

Ба ин тартиб, хусусияти аслии сохтори ғазалҳои Ҷомиро «вазифаи ифодаорои нутқи шоирӣ дар маҷмуъ ва унсурҳои алоҳидаи таркибии он» [166, с. 69] муайян ва мушаххас мекунад, ки дар ин замина нақши сомитҳо ва мусаввитҳо калон аст. Агар ба ифодаи В. Кожинов гӯем, «Андеша ва ҳиссиёт, ки дар як калима ифода ёфтаанд ё ки аслан худӣ ҳамон чиз, калима, нутқа, ки фикру ҳиссиётро ифода мекунад ин маҳз ҳамон маводест, ки шоир аз он эҷод мекунад» [101, с. 191]. Аз ин ҷиҳат, моҳияти аслии ва арзиши хунарии ғазалҳои Ҷомиро, пеш аз ҳама, андешаи шоирона муайян мекунад, ки ба воситаи калимаҳои пурмаънӣ ва ҳисомез сохта шудаанд.

Он чи андешаи шоирона номида шудааст, пеш аз ҳама, дар сохтори овозии ғазалиёти Ҷомӣ бевосита таҷассуми ҳисшавандагии зехнии воқеӣ ёфтааст. Агар ба шеъри шоир бо диққат гӯш диҳем, метавон мушаххас кард, ки дар таркиби овоии он корбурди огоҳонаи ҳамсадо «-т, ш, қ, р, з» ва садоноку ёдбарсари «-и, -е» нақши хос доранд. Муҳим аст, ки таносуби овозҳои зикршуда асоси бисёре аз калимаҳои қофияшударо дар ғазалиёти шоир ташкил медиҳанд.

Дар ин замина, метавон гуфт, ки Ҷомӣ аз шоиронест, ки дар эҷоди қофия хурдтарин хусусият ва талаботи фонетикии калимаҳои қофияшавандаро ба назар гирифта, дар ин равиш аз понздаҳ унсури имконпазири қофия огоҳонаву хунармандона истифода кардааст. Инҳо нух унсури ҳамсадой (таъсис, дахил, ридф, қайд, равӣ, васл, хуруҷ, мазид, нойира) ва шаш унсури садонокӣ (расс, ишбоъ, ҳазв, тавҷеҳ, маҷро, нафоз) мебошанд, ки ҳар кадом дар сохтори қофия нақши асосӣ доранд.

Сохти қофияи ғазалҳои Ҷомӣ, ки комил аст, аввалан гармонияи шеърро афзоиш дода, сониян дар сохтори умумии шеър нақши структурӣ доранд, ки ба ин василаи он ягонагӣ ва ваҳдати шакливу мундариҷавии шеър таъмин

мегардад. Дар таҷрибаи Чомӣ, байтҳои ғазал ба воситаи силсилаи калимаҳои ҳамқофия ва он понздаҳ унсури қофиясоз шакл ва дарунмои воҳид мегиранд. Дар ин равиш, нақши вазну радифро наметавон кам гирифт, вале ҳақиқат он аст, ки дар ин масъала қофия мавқеи боз ҳам муҳимтарро ишғол мекунад, ки жанри ғазал равшантар тасаввур мешавад, чунки дар ҳар байти ғазал лаҳзаву пораҳои ҷудогонаи андеша ва эҳсоси ҷомеи шоир инъикос ёфта, мисраъҳо ба василаи сохти қофияи мисраъҳо бо ҳам таносуби комил пайдо мекунанд ва дар ҷомеият ягонагиву яклухтии ғазалро замонат медаханд.

Ҷамҷунин, дар таҷрибаи Чомӣ сохти қофия дар маҷмӯъ, барои баёни мундариҷаи ғоявии ғазал василаест. Шоир мафҳуми асосиро, ки ҳадафи ғоявияшро ифода мекунад, дар қофия унсури меҳварӣ қарор дода, ба ин васила ормони маънавияшро таҷассуми бадеӣ мебахшад ва ин дар бисёр ҳолатҳо ибратангез ҳам ҳаст. Барои мисол, зикри ғазали дигари ӯ кофӣ мебошад, чунончи:

Ман он наям, ки забонро ба ҳарза олоям,
Ба мадҳу замми ҳасон нӯки хома фарсоям.
Ҳадиси сифла хазаф, иқди гавҳар аст сухан,
Зиҳӣ сафаҳ, ки ман инро ба он биороям.
Ба жожҳои аз даст рафт моёи умр,
Кунун зи ҳасрати он пушти даст мехоям.
Зи шаъри шеър, к-аз ин пеш ёфтам, имрӯз
Ҷуз оби дидаву хуни ҷигар наполоям.
Фазои мулки сухан гарчи Қоф то Қоф аст,
Зи фикри қофия ҳар лаҳза танг меоям.
Сухан ҷу боду ман аз фоилоту мафъулот
Зироъ карда шабу рӯз бод паймоям.
Саҳар ба нотиқа гуфтам, ки эй ба рағми ҳасуд
Ба коргоҳи сухан гашта корфармоям,
Кашам зи таби сухансанҷ ранҷ, руҳсат дех,

Ки сар ба чайби хамӯшӣ кашам, биосоям.
Чавоб дод, ки, Қомӣ, ту ганчи асрорӣ,
Раво мадор, к-аз ин ганч қуфл накшоам [29, с. 143].

Мавзуи ин ғазал шарҳи ҳол буда, ҳадафи ғоявии шоир аз шеърӯ шоирӣ ва дар замина рисолати инсон дар зиндагӣ дар он мучассам гардидааст. Маънӣ, ки дар ғазал ҳушдордиҳанда аст, шоир барои баёни муассир ба ифодаи В. Маяковский аз калимаҳои муҳим дар охири калима кор гирифтааст [111, с. 105]. Дар байтҳои ғазал қофия аз ҷузви «-оям» таркиб ёфта, вожаҳои «**оляам, фарсоям, биороям, мехоям, наполоям, меоям, паймоям, -корфармоям, биосоям**» ва «**накшоам**»-ро дар бар мегирад. Вожаҳои қофияшуда дар ғазал «ҳомил»-и «дарди дил»-и шоир буда, ба андешаи шоир на ҳар кас тоби кашидани «ин бор»-ро [28, с. 114] дорад. Калимаҳои қофияшуда на фақат ормони шоирро равшан ифода кардаанд, балки ба он таъкид варзида, моҳияти ахлоқии масъаларо ба хонанда равшан намудор кардаанд, ки муассир аст.

Ҳамин тариқ, Қомӣ сомиту мусаввитаҳои устодона корбаст карда, бо истифода аз унсурҳои овозии қофия дар сохти қофия, аз ҷумла, қайд, ридф, таъсис, дахил, васл, мазид, ноира, расс, ишбоъ, ҳазв, тавзех, маҷро ва нафоз оҳангнокии тамоми ғазалро такмил карда, ҷаҳони хос ва бевосита ҳисшавандаи шеърӯро ба вучуд овардааст. Ғазали зер низ аз ҳамин гуна таълифоти шоир буда, маҳорати шоирро дар истифодаи унсурҳои овозии қофия собит месозад. Дар ин ғазал, нақши сомити «**ш**» дар сохтори овозии қофия ва такмили шаклу мундариҷаи он назаррас мебошад:

Сари ман кош будӣ хоки роҳаш,
Магар гаштӣ лагадкӯби сипоҳаш.
Ба ҷон додан, агар кардем тақсир,
Кунун ҳастем аз ҷон узроҳаш.
Манех, бар зоҳид, эй дил, тухмати ишқ,
Ки мебинам аз инҳо бегуноҳаш.
Ҳанӯз аз бодаи шаб саргарон аст,

В-агарна, чист хоби чоштгоҳаш?
Шабам шуд равшан аз рӯяш бад - он сон,
Ки рӯзам тира аз зулфи сиёҳаш.
Ба шакли ӯ ҳилоли хеш хоҳам,
Рақибо, баршикан, тарфи кулоҳаш.
Чӣ шуд, гар кард Қомӣ даъвии ишқ,
Ду чашми хунфишон, инак гувоҳаш [29, с. 24].

Таркиби овозӣ ва сохтори ин ғазал омили аслии такондихандаи ҷаҳони андеша ва орои шоирона аст, ки Қомӣ бунёд карда, фақат такрори овозҳо (сомити -ш) дар ин ҷараён нақш надоштаанд, балки ҳамовоии ҷомеъ ба сохтори ғазал ягонагӣ ва тамомият бахшидааст. Агар мо ба ин ғазал бо диққат гӯш надихем, фишори овозиро ҳис намекунем ва ҳеҷ чизи ғайриодиро мушоҳида намекунем. Қомӣ дар ин ғазал аслан, сохторгароӣ накардааст, балки эҷодкорӣ намудааст. Дар ин замина, бо бовар метавон гуфт, ки вай умуман, ба таври ҷудогона дар бораи овозҳо фикр накардааст, балки ҷаҳони шоиронаро шарҳ додааст, ки дар он нақши асосиро овозҳо бо таносуби комили сохторӣ иҷро кардаанд.

Қомӣ ба воситаи сомити «ш» сӣ ва ба воситаи мусаввити «е» ҳашт ғазалро қофия бастааст. Агар ба ин ғазалҳо бодиққат гӯш диҳем, метавон дарёфт, ки дар оҳанги он ин ду овоз мақоми хос дорад. Ба ин дастур, сомит ва мусаввити ёдшуда ва таносуби онҳо бо дигар унсурҳои сохтории ғазалҳои зикршуда, дар маҷмӯъ хусусияти овоии кулли ғазалро муайян карда, «ҷаҳони берунии гуногунранги шеъри бевосита эҳсосшавандаро ба вучуд овардаанд» [101, с. 191].

Ҳодисаҳои дарунӣ ва дараҷабандии низоми овоӣ гоҳе имкони табииро барои рушди қофия ва навъҳои гуногуни он ба вучуд меоварад. Қомӣ дар «Рисолаи қофия» зимни шарҳи навъҳои маъмул ва ғайримаъмули қофия дар «Хотима»-и рисола навиштааст: «Қофия бар ду қисм аст: маъмул ва ғайримаъмул. Маъмул он аст, ки бе он ки дар ӯ тасарруфе кунанд, шоистаи он аст, ки қофия воқеъ шавад. Ва ғайри маъмул он аст, ки ба воситаи тасарруфе шоистаи он гардад, ки қофия воқеъ шавад. Он тасарруф гоҳ ба

таркиби ду лафз бошад, чунонки лафзи «аст», масалан ба воситаи таркиб бо лафзи «пайдо» ва амсоли он пайдо кунад, ки бо лафзи «хост» ва «рост» дар як қофия чамъ шавад, чунонки дар ин байт:

Дар оинаи рӯи ту, гар гӯям рост,
Анвори таҷаллии илоҳӣ пайдост.

Ва гоҳ ба таҷзияи як лафз бошад, чунонки Камоли Исмоил лафзи «корд»-ро дар қасидае, ки матлааш ин аст:

Бартофтаст бахти маро рӯзгор даст,
З-онам намерасад ба сари зулфи ёр даст.

-қофия сохтааст бар ваҷҳе, ки ҳарфи «дол»-ро аз ҷониби радиф эътибор кардааст, чунон ки мегӯяд дар ин байт:

Хасми шутур дилатро қурбон кунад ҳаме,
З-он рӯй Саъди Зобеҳ оҳишта корд аст [35, с. 149-150].

Назари Ҷомӣ дар ин дастур нахуст ба озодии ҳунари дар интиҳоб ва корбасти ин ду навъи қофия асос ёфта бошад, сониян ба ҳичову калима ва овоз ҳамчун аломати адвор нигаристааст, ки бо ихому пурмаъноӣ воҳиди ягонаи оҳангу мусиқӣ ҳастанд. Дар ин равиш Ҷомӣ дар интиҳоби қофия ва пешниҳоди дастурҳои назарӣ ирода ва мавқеи хос дошта, бино бар ин, дар ғазалҳои ӯ на фақат оҳанг, балки маъно ҳам бо қофия ҳамнаво мебошад. Ҳоло чанд нуктаро дар мавриди қофияҳои калимаҳое, ки бо садоноки кӯтоҳи «а» ва ҳарфи нисбатан дурушти «қ» сохта шудаанд, баён карданием. Нахуст, матни ғазалро меоварем:

Ҳадисе мушкилу сиррест муғлақ,
Ки дар кавну макон кас нест ҷуз ҳақ.
Ҳақиқат воҳид асту ваҳдати ӯ
Бувад марди муҳаққиқро муҳаққақ.
Валекин з-ихтилофи эътиборот
Гаҳе бошад муқайяд, гоҳ мутлақ.
Мучаррад ёбияш з-итлоқи тақйид,
Агар чил боби ҳастиро кунӣ шак.
Чу бандӣ аз тасорифи шуун чашм,

Туро масдар намояд айни муштақ.
Кунад ҳар дам баён ин нуктаро ишқ,
Вале ақлаш намедорад мусаддақ.
Набахшид ҷони Ҷомиро халосӣ
Зи қайди ақл ҷуз ҷоми мураввақ [29, с. 57].

Дар ин ғазал, шоир қофияро тавре корбаст кардааст, ки ҳарфи дурушти «қ» ҳамроҳ бо ҳаракати «а» садои қотеият ва матонатро дар тамоми сохтори ғазал ҳифз кард, тақвият ҳам бахшидаанд. Муҳим он аст, ки ҳарфи «қ» дар ҳашт ғазали дигар низ қофия ва радифро ба ҳам овардааст, ки иборатанд аз калимаҳои муҳим ва таъсиргузор. Овози «қ» дар шаклҳо ва ҳаракатҳои гуногун оҳангнокии ғазалро таъмин карда, ҷаҳони пуробуранги андешаи шоирро инъикос кардааст. Ба тариқи намуна, аввал чанд ғазали ёдшуда ва баъд сохтҳои қофияҳои онҳоро интихобан меоварем, то вусъати маъноӣ ва ҳамоҳангии калимаҳои қофия равшан шавад:

1. Раҳраве, хушсуханае гуфт: зи пирони тарик,
К- аввалин шарт дар ин роҳ рафиқ аст, рафиқ.
Толиби суҳбати риндон шаву тавфиқи адаб,
Аз Худо хоҳ, ки Аллоҳу валиюттавфиқ.
Чун ба наззораи соҳил гузарӣ хандазанон,
Домани отифати худ мақаш аз дасти ғарик...
Чист он ришта, ки овехт ҳур аз хайти шуоъ?
Яъне, эй зарра, бурун ой, аз ин ҷоҳи амиқ.
Ба ҷуз ин нукта нашуд ҳосилам аз диққати фикр,
Ки бад-он сирри миён раҳ набарад фикри дақиқ.
Лаъли сероби ту раҳшанда Суҳайлест, ки дод
Гавҳари ашки маро партави он ранги ақиқ.
Ҳар муошир ба рафиқе дами якрангӣ зад,
Ҷомиву ҷоми шафақгун, ки рафиқест шафиқ [29, с. 58].

2. Чун ту дар шаҳр маҳӣ, аз мани дилдода ҷӣ лоик,
Ки набошам ба сари кӯи ту ошуфтаву ошиқ.

Он ки бо рӯи накӯ дод туро пояи Узро,
 Чӣ аҷаб, гар диҳад аз ишқ маро мансаби Вомиқ.
 Гӯ, табибам зи ғами ишқи ту парҳез мафармо,
 Ки мизочи мани бемор ба ишқ аст мувофиқ.
 Дилу чон бастаи зулфат, ба рухат меҳр чӣ варзам?
 Ишқро шартӣ нахустин чӣ бувад?-Тарки алоиқ.
 Қайби чон ҳар саҳаре медарам аз меҳри ҷамолат,
 Нест чуз субҳ дар ин қисса маро шоҳиди содиқ.
 Гаштам аз ишқи ту бемор, гузар кун ба сари ман,
 К-ин маразро натавон ёфт табибе чу ту ҳозиқ.
 Қомӣ, аз сидку вафо дил ба нигоре деҳу бигсил
 Зи ҳарифони риёӣ, зи рафиқони мунофиқ [29, с. 59].

Инак, сохтҳои интихобии калимаҳои қофия аз ғазалҳои иқтибос гардида: **-тариқ, рафиқ, тавфиқ, ғариқ, амиқ, дақиқ, ақиқ, шафиқ, лоиқ, ошиқ, Вомиқ, мувофиқ, алоиқ, содиқ, ҳозиқ, мунофиқ** ва ғайра дар чузви ин чой дода шудааст, ки ҳарфи «н» равии муқайяд аст ва садоноки «и» ҳазф мебошад.

Таҷрибаи шеърии Қомӣ ва назариёти ӯ дар бораи қофия ва истифодаи он дар шеър танҳо бозгӯи мавқеи ҳунарии ӯ мебошад, ки гоҳе таҷрибааш бо назариёташ мувофиқат намекунад. Ҳамин гуна номувофиқатӣ дар мавриди қофия сохтани «у» бо «ӯ» дар таҷрибаи ӯ ба назар мерасад.

Қомӣ дар фасли якуми «Рисолаи қофия» навишта буд, ки, «Бидон, ки дар қофияи форсӣ чун «вов» ва «ё» бошад, ба ду гуна аст: маъруф ва маҷхул.

Маъруф он аст, ки замма ва касраи моқабли «вов» ва «ё»-ро ишбоъ тамом карда бошанд, чун «**нур**» ва «**пир**». Ва маҷхул он ки ишбоъ тамом накарда бошанд, чун «**шӯр**» ва «**шер**». Пас, аҳсан, балки воҷиб аст, ки маъруф ва маҷхулро дар як шеър ҳам накунад [35, с. 143].

Чунонки мушоҳида мешавад, Қомӣ ба ин дастури назарияш на ҳама вақт содиқ будааст. Саҳеҳтараш, ӯ дар таҷрибаи шоирии қофияандешӣ озод ва тобеи хостаҳои ҳунари асил буда, «маъруф ва маҷхулро дар як шеър

чамъ» [35, 143] кардааст. Масалан, $\bar{u}$ ин корро дар ғазали зер бо камоли маҳорат анҷом додааст, ки аз бисёр чихатҳо қолиб мебошад:

Ман на танҳо хоҳам ин хубони шахрошӯбро,

Кист, дар шаҳр он ки хоҳон нест, рӯи хубро?

Дер мечунбад башир, эй бод, бар Канъон гузар,

Муждаи пирохани Юсуф бубар, Якубро.

Дил ниҳодам бар чафо, то дидам он қадди баланд,

Бар дарахт он бех, ки бинад, марди оқил чӯбро.

Гӯ, макун дарди дили ман, котиб, андар нома дарч,

Тоқати ин бор набвад ҳомили мактубро.

Чун сафи дилҳо шикастӣ, зин макун рахши чафо,

Шарт набвад рафтан аз пай лашкари мағлубро.

Хоб н-ояд чашми тарро бе ту шабҳо ағлабо,

Гарчи бошад хоб қолиб мардуми мартубро.

Дӣ ба хоки пош бо сад завқ месудам мижа,

Гуфт, Қомӣ, гард шуд, оҳиста зан чорӯбро [28, с. 114].

Зимнан бояд гуфт, ки ба чуз байти аввали ғазал маъруф ва маҷхул дар калимаҳои дигари қофияшуда: «Яъқуб, чӯб, мактуб, мағлуб, мартуб» ва «чорӯб» низ истифода шудаанд. Ин мисол гувоҳи он аст, ки ба ифодаи Баҳром Сирус «шоирони гузаштаи пешқадами тоҷик», аз ҷумла Абдуррахмони Қомӣ «худро на ҳамеша бо чорчӯбаи қонуни маълум -қофияи «пурбаҳо» маҳдуд мекардаанд. Онҳо баъзан, аз худуди қонунҳои мазкури анъанавӣ берун мебароманд. Аммо ин гуна аз қоида дуршавии онҳо аксаран, ба вайрон кардани графикаи қабулшуда бурда намерасонид» [158, с. 81].

Дар мисоле, ки аз як ғазали Қомӣ оварда шуд, ба ифодаи $\bar{u}$ «маъруф ва маҷхулро дар як шеър чамъ» [35, с. 143] карда бошад ҳам, ин ҳилофи вазифаи аслии қофия ва рисолати ҳунарии шоир набудааст.

Қомӣ дар мавриде, ки риояи қоида ба манфиати ҳунар, оҳангнокӣ ва зебоии шеър аст, аз қонуни шоеъ дифоъ ва онро дар ғазалҳояш комилан риоя мекунад. Тавҷеҳ аз ҷумлаи чунин меъёрҳои устувори қофия мебошад, ки

шоир дар истифодаи он назари мусбат дошта, аз чумла навиштааст: «Тавҷеҳ ҳаракати моқабли равии сокин аст ва нашоҷд, ки мухталиф гардад, магар вақте ки равӣ мутаҳаррик шавад ба сабаби ҳарфи васл, чунонки Анварӣ дар қасидае, ки матлааш ин аст:

Эй мусулмонон, фиғон аз ҷаври чархи чанбарӣ

В-аз нифоқи Тиру қасди Моҳу сайри Муштарӣ,

-«Сомирӣ» ва «Унсурӣ»-ро қофия сохтааст» [35, с. 146-147].

Ҳамин гуна ихтилофро Шамси Қайси Розӣ низ раво доништа, нигоштааст, «...ҳарфи равиро дар ду ҳолати мухталиф ду равист, агар муқайяд аст, рӯйи ӯ сӯйи моқабли хеш аст ва агар мутлақ аст, рӯйи ӯ сӯйи мобаъди хеш аст. Пас, ҳаракати моқабли равӣ муқайяди тавҷеҳи ӯст сӯйи моқабл. Ва тавҷеҳ рӯй гардонидани касе бувад ба сӯйи чизе. Ва ихтилофи тавҷеҳ ба ҳеҷ ҳол набошад. Ва пеш аз ин гуфтаем, ки чун равӣ мавсул бошад, ҳаракати моқабли онро тавҷеҳ нахонанд, пас, ихтилофи он раво доштаанд, чунонки «чоқарӣ» ва «носирӣ», «Муштарӣ» ва «соҳирӣ» [22, с. 271].

Ҷомӣ низ бо назардошти мутаҳаррик будани равӣ чунин тарзи корбурди қофияро хилоф намедонад. Аз чумла, дар ғазали зер:

Лабам аз хоки пот мегӯяд,

Ташна з-оби ҳаёт мегӯяд.

Ҳар ки меҳробии абрӯвони ту дид,

Аҷчилу би-с-салот мегӯяд.

Уқдаи зулфи печ-печи туро,

Хирад аз мушкилот мегӯяд.

Зоири Каъбаро муқими дарат,

Кофири Суманот мегӯяд.

Зоҳид аз вирди хеш менозад,

Сӯфӣ аз воридот мегӯяд.

Масти ишқи ту вирду воридро,

Ҳилаву тарраҳот мегӯяд.

Ҷомӣ аз тарраҳот баста забон,

Сухан аз турраҳот мегӯяд [28, с. 461].

Ҷомӣ вожаҳои «салот, мушкилот, суманот, воридот, таррахот» ва «туррахот»-ро дар қофияи муқайяд, танҳо ба хотири мутаҳаррик будани рави истифода кардааст. Такрор ёфтани тавҷеҳ, ҳамчунонки Баҳром Сирус низ сари ҳамин андеша аст: «оҳангнокии қофияро зиёдтар мекунад» [158, с. 45].

Аз ин назар, таҷрибаи шеърии Ҷомӣ дар қорбурди ҳуруфи қофия ҷолиб ва ҳадафманд буда, аз бисёр ҷиҳатҳо ба ғазалиёти ӯ бартарӣ додааст. Дар ин равиш, Ҷомӣ дар ғазалиёташ дар қорбурди ҳуруфи қофия ва иҷрои ҳадафи ҳунариву ғоявии он тарзи хос доштааст, ки ин пеш аз ҳама, намоёнгари ҳунари шоирии ӯст. Вақте ки аз ғазалҳои ӯ ҳуруфи қофия, аз ҷумла равиро берун мекашем ва мутаносибан, бо мундариҷаи ғазал ва маънии калимоти қофия ва радифи он таҳлил мекунем, ҳунари ӯ равшан ба чашм мерасад.

Дар ин замина, таҷрибаи шеърии ӯ дар ғазалиёташ бартарихи хос дошта, на фақат мусиқӣ ва оҳанги шеърро такмил додаву тақвият бахшидааст, балки тобишҳои маъноии онро низ густариш додааст. Аз ҷумла, ба ифодаи Шамси Қайси Розӣ истифодаи «ҳарфи сифату ҷамъу тааддияту изофату тақвият» [22, с. 188] аз тарафи Ҷомӣ дар қофия, на фақат таъсири оҳангнокии ғазалҳои ӯро боло бурдааст, балки мазмуну муҳтавои ғазалро низ тақвият бахшида рангин кардааст. Ин ҷо суҳан аз «алиф»-у «нун»-е меравад, ки дар охири феълҳо ба маънии сифати касе ё чизе истифода шуда, тобишҳои маънавии қофияро афзудааст. Ҳарфи **алиф** (о) ва **нун** (н) дар қофияи калимаҳои ғазали поин ҳамин хусусияти тарзи нигориши ӯро ошкор месозад:

Шуд вазон сӯи разон боди хазон боз вазон,
Гашт зард аз ғами бебаргии худ рангразон.
Барғҳо бин, ба чаман гашта чу гулҳо рангин,
Нест ҷуз ранги баҳор, ин ки баровард хазон.
Ҳаст ҳар барги чаноре зи кафи рангразе,
Баста бар ҷӯби хазон дасти ҳама рангразон.
Он ки дӣ дастзанон буд ба ишрат дар боғ,
Бинӣ имрӯз ба сад ҳасраташ ангуштгазон.

Сард шуд маҷлиси мастон зи дами боди сабо,
Гӯй аз анҷумани воизи шаҳр аст вазон.
Шираро хом ба хум кун, маписанд, эй хоча,
К-аш расад офате аз оташи чуллобпазон!
Ҷомӣ, аҳсант ки он гуна ки хотир мехост,
Омад он тоза ғазал, балки бaсе беҳтар аз он [29, с. 244].

Дар ғазалҳои Ҷомӣ истифодаи ин унсури қофия на фақат дар охири мисраъ ба номҳо «фоидаи (натичаи) ҷамъ» [43, с. 188] медиҳад, мисли «ишратандешон», «эшон», «дарвешон», «вафокешон», «бадандешон», «хешон», «найсон», «чигаррешон», балки ба андешаи Шамси Қайси Розӣ: «дар авохири авомири (амрҳои) саҳеҳа фоидаи натичаи тааддият диҳад» ва «дар сиғаи изофат фоидаи ҷамъ», «дар авохири (охирҳои) авқот (вақтҳо) ва азмина (замонҳо) маънии тақвият» ва «ҳарфи ҷамъ чун мавсул (васлшуда) бувад ба «ҳо»-и баёни ҳаракот маънии лаёқату мушобаҳат диҳад» [22, с. 188]. Ҷомӣ ба ин тарзи қофиясозӣ дар ғазалиёташ тавачҷуҳи хос доштааст, ки чун намуна барои дарки таъсири ҳунари ва маънавии ҳаракати «ҳо» (а) ғазалеро иқтибос мекунем:

Муғанӣ ба овози чангу чағона
Чӣ хуш гуфт вақти сабуҳ ин тарона,
Ки эй хоча, барҳез, к-анфоси умрат
Бувад мояи давлати ҷовидона.
Дар ин базмгоҳ чанд ғофил нишинӣ
Зи савти ағониву қоми муғона?
Мабош, аз майи лаъл ғофил замоне,
Ки пайдост поёни кори замона.
Ғанимат шумар рӯзи ишрат кӣ донад,
Ки рӯзи дигар зинда бошем ё на?
Ба ҳар хона, к-аз дӯст ёбам нишоне,
Натобам сари хидмат аз остона.
Ба Каъба марав, Ҷомӣ, аз хонаи худ,
Ки холӣ набошад аз ӯ ҳеч хона [29, с. 383].

Тарз ва ҳадафи истифодаи Қомӣ дар ғазалҳояш аз ҳарфу ҳаракат ба масъалаи сохт ё низом ё сурати шеъри ӯ бармегардад. Ҳақиқат ин аст, ки гузаштагони мо таносуби комили сохту мундариҷаро сабаби бақои осори адабӣ доништа, шеърро ниёзманди сохт ва арузу қофия доништа будаанд. Аммо дар мисли онҳо касоне ҳам мисли Муҳаммад ибни Салломи Қамҳӣ ҳастанд, ки сохти шеърро аз арузу қофия чудо таъбир кардаанд. Дар заминаи ин, назариёт Шафеии Кадканӣ менависад, ки «шеъре метавонад дорои аруз ва қофия бошад, вале дараҷаи бархурдории онҳо аз сохт яқсон набошад» [97, с. 379]. Як муқоисаи кӯтоҳ нишон медиҳад, ки ғазалиёти аксари шоирони гузашта аз ҷиҳати аруз ва бархурдорӣ аз қофияву радиф ба ҳам монанданд, вале чун ба сохт ва унсурҳои сохтсози онҳо диққат медиҳем, фарқ ошкор аст.

Мо дар боло дар боби аҳаммияти мусиқоии қофия дар мустаҳкамии ғазалиёти Қомӣ ишораҳое доштем. Ҳоло нуктае чандро дар бораи камоли сохти ғазалҳои Қомӣ ва таносуби он бо қофия баён мекунем.

Сохти комили шеър ба василаи ваҳдат ва танаввуъ устувор мешавад. Ҳамон қадар ки мафҳуми ваҳдат ва танаввуъ ба ҳақиқати ваҳдат ва танаввуъ наздиктар бошад, пайванд ва устувории сохти шеър ҳалалнопазир мегардад, ки дар ин равиш нақши қофия низ созанда аст. Масалан, дар ғазали зери Қомӣ мо таносуби ҳамин ваҳдат ва таъсири онро дар устувории сохти ғазал аз назар мегузаронем:

Мавсими иду баҳори хурраму шоҳи ҷаҳон,
Соҷи абру канори сабзаву оби равон.
Мутриби хушлаҳҷаро бар лаб навои арғанун,
Соқии гулҷеҳраро бар каф шароби арғавон.
Эй ки мелофӣ зи лутфи таъби худ, инсоф дех,
Дар чунин ҳоле зи май парҳез кардан чун тавон.
Бодаи нӯшинравон дар чоми зар рез, эй надим,
Қиссаи Қам то каю афсонаи Нӯшинравон?
Мутрибо, бар туст гӯш он мастро, бишнави зи ман
Чанд ҳарфе дар баёни шавқу ӯро бишнаван.
Шуд хароб аз некӯвон ҳам дину ҳам дунё маро,

Дигарон ранҷ аз бадон бинанду ман аз некӯвон.

Баҳри базми шоҳ Қомиро зи шаҳристони ғайб,

Мерасад нуқли маонӣ корвон дар корвон [29, с. 252].

Дар байти аввали ғазал [чаҳон / равон], дар байти дувуму севум [арғавон / тавон], дар байтҳои дигар [Нӯшинравон / бишнаванон / некувон / корвон] илова бар «он» [«х»] ва «в» низ омили ваҳдат ва устувории сохтори ғазал ҳастанд. Агар ин тафовут ба воситаи алифбои овониғор нишон дода шавад, омили ваҳдат дар ғазали Қомӣ зери таъсири ҳуруф ва ҳаракати қофия назаррас буда, ифодагари чилваҳои камоли мусиқии шеъри ӯ низ ҳаст.

Дар ин замина, як нуқтаро қайд кардан лозим аст, ки он чи дар назарияи қофия (Аз Шамси Қайс сар карда то Қомӣ ва баъди ӯ) ба унвони итои ҷалӣ (такрори қофия: «некӯтар», «зеботар» ва «афсунгар»..) ё итои ҳафӣ (такрори қофия бо андак тағйир: занона, мардона..) ва шойгон (истифода аз алиф (о) ва нун (н) ҷамъ ба унвони омили мусиқӣ) аз уюби қофия шинохтаанд, ба масъалаи нақши қофия дар ваҳдат, танаввуъ ва устувории сохти шеър бозмегардад. Ба ифодаи дигар, дар такрори ҳуруфи баъди рави ваҳдат ва танаввуъ ҳаст.

Дар шакли ғазал масъалаи танаввуъ ва ваҳдат дар сохтори шеър умуман, қофия баҳусус чилваи дигар низ дорад ва дар таҷрибаи Қомӣ риоят накардани онро метавон мушоҳида кард. Ин ки Қомӣ калимоте, мисли **«синазанон, шириндаханон, наъразанон, тунукпираханон, симинзақанон, хумшиқанон, ахриманон, беватанон, пилтанон»** ва **«ширинсуханон»-ро** дар як ғазали нухбайтӣ ҳамқофия мекунад [29, с. 249], худ аз чилваҳои ваҳдат ва танаввуъ аст, зеро дар матни ғазал, ки ба тариқи мураттаб нотаҳои қофия тақрор мешавад, ин танаввуъҷӯӣ дар истифода аз қофияҳо худ амрест, ки ба такмили мусиқӣ ва сохти шеър ёрӣ мерасонад.

Дар ин тарзи қофиясозии Қомӣ маҳдудиятҳои низ ба назар мерасад, ки марбут мешавад ба сӯистифода аз вожаҳои арабӣ ва дар таносуб бо калимаҳои тоҷикӣ аз онҳо сохтани қофия, ки чандон писандида набуда, амалан мусиқӣ ва сохти ғазал коста мешавад.

Дар поин қиёсан, калимаҳои қофияшударо аз ғазалҳои Чомӣ меоварем, ки дар онҳо «он» маркази савтии қофияро ташкил дода, ягонагии мундариҷавию сохторӣ ва зебоишиносии ғазалро ба вучуд меоварад. Ифоданокии он ба такрори овоиву оҳангии унсурҳои забон асос меёбад, ки ба ифодаи Л. Тимофеев: «тазйини фардиву ҳиссиरो» [163, с. 147] дар шеър такмил мебахшад. Ба тариқи намуна фақат калимаҳои қофияро нақл мекунем, ки иборат аст аз: **зарринкамарон, ширинписарон, соҳибназарон, чомадарон, гузарон, хунинчигарон, беҳабарон, дигарон** аз ғазале, ки бо байти

Эй шаҳи тангқабоеън, маҳи зарринкамарон,

Сарвари качкулаҳон, хусрави ширинписарон, [29, с. 242]

шурӯъ мешавад. Калимаҳои ҳамқофияи **«баҳорон, бодагусорон, лолаузорон, тачрибакорон, савмиадорон, ангурфишорон, хазорон, ёрон, синафигорон»** ва **«борон»** аз ғазале ҳастанд, ки бо ин байт шуруъ мешавад:

Бикшод ниқоб аз руҳи гул боди баҳорон,

Шуд тарфи чаман базмғаҳи бодагусорон [29, с. 243].

Мисли ҳаминҳо, калимаҳои ҳамқофияи («вазон, рангразон, хазон, рангразон, ангуштгазон, вазон, чуллобпазон, аз он), («дурдкашон, токнишон, нишон, ҳамашон, кашон, чуръафишон, бичашон, риндвашон»), («саркашон, паривашон, сархушон, нишон, чашон, кашон, нишон, фишон»), («ишратандешон, эшон, дарвешон, вафокешон, бадандешон, хешон, найсон, чигаррешон»), («нозукъузорон, дӯстдорон, баҳорон, парҳезгорон, бекаророн, уммедворон, ашкборон, ҳушёрон»), («синазанон, шириндаханон, наъразанон, тунукпираханон, симинзақанон, хумшиканон, аҳриманон, беватанон, пилтанон, ширинсуханон»), («чонон, покдомонон, дилафшонон, дарбонон, меҳмонон, хотирпарешонон, мусулмонон, ғазалхонон»), («покдинон, нозанинон, борикбинон, сеҳрофаринон, андӯҳгинон, маҳчабинон, хӯшачинон, узлатнишинон») ва ғайра, ки интиҳобан аз ғазалҳои, ки бо мисраъҳои

Шуд вазон сӯи разон боди хазон боз вазон [29, с. 244],

Будам он рӯз дар ин майкада аз дурдкашон [29, с. 245],

Эй хоки наъли тавсани ту тоҷи саркашон [29, с. 246],

На зухд ояд маро монёъ зи базми ишратандешон [29, с. 247],
Фазояд зи хат хусни нозукъузoron [29, с. 248],
Эй хама симбарон санги ту бар синазанон [29, с. 249],
Ҳикоят кард бод аз гул, гул аз пирохани чонон [29, с. 250],
Зихй, абруят қиблаи покдинон [29, с. 251].

шурӯъ мешаванд, гирифта шудаанд.

Аз таҳлили қиёсии басомадии чузви «-он» чун решаи қофия дар ғазалҳои зикршудаи Ҷомӣ натиҷаҳои зерро метавон пеш гузошт:

1. Ҷомӣ ба воситаи ин қофия ваҳдати асосии ҳамроҳ бо танаввуъро ҳамчун қонун риоят карда, зарби мусиқии қофияро низ мутаносибан ба назар гирифтааст.

2. Дар мавридҳои зикршуда Ҷомӣ фақат дар баъзе мисраъҳо аз ғанои қофия чашмпӯшӣ карда, такрори ҳуруфи баъд аз равиро низ ба кор бурдааст, вале ин кор ба сохтори умумии ғазал осебе нарасондааст.

Масъалаи сохти қофия ва унсурҳои он дар ғазалиёти Ҷомӣ таносуби тарҳҳои овоии аҷзои байтро дар бар мегирад, ки ин ҳолат то ҷое ифодагари нақши мусиқии қофия низ ҳаст. Зимнан, бояд гуфт, ки низоми мусиқии ғазалиёти Ҷомӣ бар таносубҳои овоӣ ва савтӣ дар таркиби ғазал устувор буда, такрори сомитҳо ва мусаввитҳои муштарак дар доираи байт сабаби ба вучуд омадан ва устувор гардидани низоми мусиқии ғазал гардидааст.

Дар ин замина, робитаи миёни қофия ва дигар калимот аз ҷиҳати ташбеҳи савтӣ ё ваҳдати овоӣ муҳим ва қобили баррасӣ мебошад. Ҳамчунонки маълум аст, нақши аслиро дар шаклгирии низоми овоии байт ҳарфи мушаххаси қофия ташкил медиҳад. Пушкин гуфтааст, ки, «калима, шеърро ба вучуд меоварад ва ҳамин формула дар вақти таҳлили сухани шеърӣ бояд асос қарор гирад» [163, с. 175]. Масалан, агар дар қофия ҳарфи «д» дорои махсусияти савтӣ бошад, сомитҳое аз қабилӣ «д» ё наздик ба он, масалан, «т» бо басомади чашмгире дар тули байт такрор мешаванд ва заминаи ба вучуд омадани низоми мусиқии калимот мегарданд.

Аз ин назар, яке аз нақшҳои қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ «ҷазби калимот ва асвотест, ки бо он шабоҳат дошта бошад ва ин як қонуни ом дар саросари

осори адабии манзуми устодони шеъри форсист» [97, с. 437]. Вале ин равиш дар шеъри Ҷомӣ хусусияти хос дорад. Дар ин ҳол танҳо такрори садои хос наметавонад, муסיқии комили шеърро ба вучуд оварад.

Кӯшиши Ҷомӣ барои ифоданок сохтани мундариҷаи ғазал сохти овой, мусиқоӣ ва оҳанги онро такмил ва тавсия бахшидааст. Дар ин маврид, Л. Тимофеев дуруст мегӯяд, ки «Задаи овозӣ, ритмикӣ, лаҳнӣ дар калима ҳамеша дар шакли ниҳонӣ, ба ибораи дигар, ҳамчун дарачаҳои гуногунтарини озодии вожаи шоирона мавҷуд аст, аммо оё онҳо ошкор мешаванд ва маҳз кадомашон ин аллақай аз робитаҳои низомноки мазмуни додашудаи асари муайян вобаста мебошад ...» [163, с. 175].

Пайванди бонизоми мундариҷаи аксари ғазалҳои Ҷомӣ ба тарзи корбурди қофия, сохти он ва ғанои овозию маънавии он саҳт вобастагӣ дорад. Дар ин замина, ғазали зерро муфасссал таҳлил мекунем:

Маро ба кӯи ту хоҳам, ки хонае бошад,
Зи баҳри омадан он ҷо баҳонае бошад.
Гузоштам дили садпораро ба хоки дарат,
Ки пеши тири ту аз ман нишонае бошад.
Ман он наям, ки инонгирият тавонам кард,
Муродам аз ту ҳамин тозиёнае бошад.
Чӣ бим з-оташи дӯзах, ки гуфт воизи шаҳр,
Ки он зи шуълаи шавқат забонае бошад.
Зи хубии ту ба ҳар ҷо ҳикояте гуфтанд,
Ҳадиси Юсуфи Мисрӣ фасонае бошад.
Мапӯш оразу ҳол аз дили рамидаи ман,
Ки мурғ зинда ба обеву донае бошад.
Сагест Ҷомию чояш ҳамеша хоки дарат,
На он саге, ки ба ҳар остонае бошад [28, с. 408].

Дар ин ғазал ҳарфи «н» равии қофия, ҳарфи «д» охири ҳарфи радиф буда, ҳар ду хусусиятҳои хосси овой доранд (яке дандонӣ, дигаре гулӯӣ), ки дар як ғазали ҳафтбайтии Ҷомӣ бисту як бор такрор шудаанд. Яке аз

омилҳое, ки мусиқии шеър ҳассосиятро афзоиш медиҳад, таносуби овой ва маънавии калимаҳо, баҳусус дар қофияву радиф мебошад..

Шафеии Кадканӣ аз қавли Валерий Паул меоварад, ки «як шеър бар рӯи қоғаз чизе ба ҷуз пораи мактуб нест, ки метавонад масрафе аз навъи масорифи дигар навиштаҳо дошта бошад, аммо дар миёни маҷмуи имконоте, ки дар он вучуд дорад, як маврид ва танҳо як маврид аст, ки ба он фурсат медиҳад, то тавон ва шакли амалии хешро бозёбад. Ҳар шеър гуфторест, ки робитаи миёни садое, ки ҳаст ва садое, ки меояд ва садое, ки бояд биёядро эҷоб мекунад» [97, с. 439].

Дар ғазали иқтибосшуда ва бисёре аз ғазалҳои дигари Қомӣ «кайфияти кироат» (Кадканӣ) хусусияти овоии унсурҳои сохтори шеърро муайян месозад. Хусусияти тарзи нигориши Қомӣ он аст, ки талаффузи калимаҳо, аз ҷумла қофия осон аст, душворие надорад. Дар ин тарз асли хунари шоир дар такрори ҳуруф набуда, балки бар таносуби овой ва мусиқии онҳост. Ба ифодаи дигар, қофия зарбу оҳанг ва инкишофи паиҳами маъниро дар ғазал таъмин кардааст.

Дар заминаи таҷрибаи шеърӣ Қомӣ дар коркард ва истифодаи қофия дар қиёс бо мисолҳои фавқ метавон гуфт, ки ӯ дар табақабандии робитаҳои ҳарфҳо пеш рафта, робитаҳои савтии калимаҳоро дар занҷираи маънавии ғазал амалӣ сохтааст. Аз ин назар, ӯ тавонистааст, аз қонунҳои ҳоким бар мусиқии калимаҳои забони форсии тоҷикӣ бо камоли хушёрӣ ва хунармандӣ истифода кунад.

Қомӣ дар коркард ва истифодаи қофия аз асрори мусиқии калимоти қофия, робитаи овоии онҳо, «ва имкониятҳои бисёровозӣ: сачъ, қофияҳои дохилӣ, навъҳои гуногуни омонимҳо ва ба истилоҳ усулҳои иштиқоқ (усули шеърие, ки дар як байт паиҳам калимҳои якрешагӣ оварда мешаванд), буриши рукн, оҳанги такрорҳои овозӣ ва ғайра» [57, с. 360] низ хунармандона истифода кардааст, ки ин паҳлуи маҳорати ӯро А. Афсаҳзод бо таҳлили мушаххас исбот кардааст [57, с. 323-379].

Қазби сомитҳо ва мусаввитаҳои хос дар қофия, ҳамоҳангии онҳо дар охири ҳар мисраи ғазал нақши қофияро дар ғазалиёти Қомӣ мушаххастар

месозад. Дар ин замина, В.Е. Холшевников дуруст навиштааст, ки, «бояд таъкид кард, ки сухан дар бораи тасодуфи на ҳарфҳо, балки овозҳои нутқ меравад» [173, с. 78]. Ин ҷо сухан аз мушобихати савтӣ ва робитаи овоии қофия бо ҷузъҳои дигари байт меравад, ки намунаҳоеро аз ғазалиёти Ҷомӣ дар ҷазби сомитҳо ва мусаввитҳо зикр мекунем:

А: Дар ҳама шаҳр диле ку, ки на хункардаи туст,
Ё даруне, ки на аз захми ғам озурдаи туст? [28, с. 238].

Б: Водии ишқ, ки ҷуз ташна дар ӯ ноёб аст,
Регаш аз хуни лаби ташнадилон сероб аст [28, с. 202].

З: Қадам ба тарфи чаман неҳ, ки сабза навхез аст,
Шукуфа дар қадами дӯстон дирамрез аст [28, с. 212].

Қ: Раҳраве, хушсухане гуфт зи пирони тариқ,
К-аввалин шарт дар ин роҳ рафиқ аст, рафиқ [29, с. 58].

Яке аз равишҳои дигаре, ки дар истифодаи қофия дар таҷрибаи Ҷомӣ диққатангез аст, такрори сохти қофия ё қисмате аз он дар ғазал мебошад. Дар ин равиш Ҷомӣ на фақат сомитҳо ва мусаввитҳоро барҷаста намудааст, балки ба воситаи такрори овоии баъзе аз вожаҳои қофия мусиқии ғазалро низ такмил бахшидааст, ки намунаҳои зер баёнгари таҷрибаи хунарии ӯст.

Хафиф бо ҷузви «-оғе»:

Маро аз дарди ту бар сина доғест,
Ки бо он доғам аз марҳам фароғест.
Мағӯ, дигар нахоҳам сӯхт ҷонат
Ба доғи хештан, к-ин низ доғест...[28, с. 234].

Хафиф бо ҷузви «-она»:

Ваҳ, ки он турки парипайкар маро девона кард,
Ошно ногашта аз ақлу хирад бегона кард.
Ҳар мусулмоне, ки шакли он бути бадкеш дид,
Пушт бар меҳроби масҷид, рӯй бар бутхона кард...[28, с. 362].

Хафиф бо ҷузви «-од»:

Ид шуд, як дил намебинам, ки акнун шод нест,
Ҷуз дили ношоди ман, к-аз банди ғам озод нест.

Кай тавонам баҳри идӣ бо ту густохӣ намуд,
Чун маро пеши ту ёрои муборакбод нест...[28, с. 274].

Хафиф бо чузви «-ор»:

Касе, к-ӯ шаб ба болини мани бемор мегардад,
Дилаш аз нолаҳои зори ман афгор мегардад.
Ғами ман хур, Худоро, пештар з-он дам, ки гӯяндат
Фалон девона гашта, гирди ҳар бозор мегардад...[28, с. 451].

Масъалаи дигаре, ки дар сохтор ва унсурҳои қофия қобили андеша аст, ҳамсонии сомитҳои мусаввитҳои баъд аз рави омада, таъсири онҳо дар зарбу оҳанг ва инкишофи тадриҷии маънӣ ва мундариҷаи ғазалҳои Қомӣ мебошад.

Маълум аст, ки назарияпардозони гузашта, аз ҷумла Шамси Қайс ва Қомӣ низ ҳуруфро, ки баъд аз рави меоянд васл, хуруҷ, мазид ва ноира унвон кардаанд [22, с. 214-217]. Муҳаққиқони имрӯз, аз ҷумла Шафеии Кадканӣ афзоиши мизони сомитҳо ва мусаввитҳои муштараки калимоти қофияро яке аз омилҳои таъсиргузори афзоиши мусиқии шеър донистаанд [92, с. 68]. Аз ин назар, мусиқии қофияҳое, ки илова ба рави унсурҳои дигар низ доранд, бештар мебошад.

Муқоиса нишон дод, ки ҳудуди сӣ фоизи ғазалҳои Қомӣ ҳуруфи илҳокӣ дошта, ин ҳодиса ба табиати забони форсии тоҷикӣ вобастагӣ дорад. Ҷамҷунонки Баҳром Сирус навиштааст, «чун дар қофия васл доимо аз суффикс ба вучуд меояд, аз пасоянд сохта шудани он бисёр кам дида мешавад ва калимаҳои дар охир суффиксдошта дар забони тоҷикӣ бисёр дучор мешаванд» [158, с. 37]. Аз ин назар, яке аз ҷиҳатҳои гӯшнавозии қофияҳои ғазалиёти Қомӣ ба қорбурди унсурҳои муштараки қофиясозӣ баъд аз рави вобаста мебошад. Дар асоси мисолҳои поин, тарзи истифодаи Қомиро аз ҳуруфи илҳокӣ аз назар мегузаронем:

Биҳамдиллаҳ, ки бозам дида равшан шуд ба дидорат,
Гирифтам қути ҷон аз ҳуққаи лаъли шакарборат.
Ғуборолуда меою чарх ин орзу дорад,
К-аз оби чашмаи хуршед шӯяд гарди рухсорат.

Кулоҳи дилбарӣ қач неҳ, саманди ноз ҷавлон деҳ,
Ки бошад ҳиммати некон зи чашми бад ниғаҳдорат.
Каманди ҷаъди ҳам дар ҳам гар ин сон афганӣ, бинам
Ҳама гарданкашони мулкро охир гирифтадорат.
Чӣ ҳоҷат посбон гирди дару боми ту гардидан,
Чу рӯзи равшан аст аз шуълаи оҳам шаби торат.
Агар чун офтобам нест раҳ дар равзанат, ин бас,
Ки рӯзе соявор аз по дарафтам зери деворат.
Чу мурғони хазондида ҳамӯш буд аз суҳан Ҷомӣ,
Вале дар гуфтугӯ овард бозаш бӯи гулзорат [28, с. 184].

Дар ин ғазал «р» ҳарфи равӣ буда, «-ат» унсури илҳоқист. Дар маҷмуъ, ҷузви «-орат» решаи қофия аст, ки ба ғазал зарбу оҳанги хос мебахшад.

Ғазале, ки дар зер иқтибос мешавад, тарзи дигари муносибати шоирро ба ин масъала ошкор менамояд. Қофияи ин ғазал се унсури муштаракӣ қофия дошта, якеи он ҳарфи илҳоқӣ мебошад:

Ҳар нишон, к-аз хуни дил бар домани чоки ман аст,
Пеши аҳли дил далели домани поки ман аст.
Дам ба дам, эй ғунҷаи раъно, маҳанд аз гирям,
К-ин ҷаманро обу ранг аз чашми намноки ман аст.
Ишқи ту бигрифт боло, то дилу ҷонам бисӯхт,
Оре, ин оташ баланд аз хору хошоки ман аст.
Ҷошнии шарбати маргам раҳон бар доғи ҳаҷр,
Он чи дар коми қасон заҳр аст, тарёки ман аст.
Шуд танам фарсуда зери санги бедоди бутон,
Қуштаи ишқам ману ин сангҳо хоки ман аст.
Тарки марҳам, гӯ, табибо, к-ин ҷароҳат бар дилам
Ёдгор аз новаки бадхӯи бебоки ман аст.
Гуфтамаш: «Бурдӣ зи Ҷомӣ дил, ба зулфи хеш банд».
Гуфт: «Ҳар сайде кучо лоиқ ба фитроки ман аст» [28, с. 245].

Дар ғазали иқтибосшуда вожаҳои «чок», «пок», «намнок», «хошок», «тарёк», «хок», «бебок» ва «фитрок» бо ҷузви он решаи қофия ҳастанд. Равӣ «к» ва унсури асли «о» -ридфи муфрад буда, унсури илҳокӣ «и» мебошад. Дар ҷомеъият «оки» сохтори қофияро ташкил медиҳад, ки анҷоми вожаи қофияшуда мебошад. Ин сохт дар таносуб бо радиф ба мисраъҳои ғазал, бахусус дар охири он ҳамоҳангӣ ва зарби хос ба вучуд оварда, такрори таркиби «домани чоки ман аст» ва силсилаи ингуна таркиботи шеърсоз хонандаро бештар ҷазб мекунад, ки омилаш маънии тоза ва тарҳи хунармандонаи қофия мебошад.

Чунонки В. Кожинов таъкид кардааст, «он чизе, ки онро «дунёи шоирӣ» меноманд, пеш аз ҳама, дорои таҷассуми бевосита эҳсосшавандаи объективию мавзӯӣ дар низоми овозии назм мебошад», [101, с. 191]. Агар ба ғазалҳои Ҷомӣ бодикқат гӯш диҳем, метавон муқаррар кард, ки дар зарбу оҳанги он ҳамавой ва таносуби ҳарфҳои зангдор нақши муҳим доранд. Ин ҳарфҳо дар ғазалҳои шоир нисбат ба дигар овозҳои ҳамсадо бештар дучор мешаванд. Вале ҳарфҳои илҳокӣ чун омили ҳамнавой дар тарзи қофияандешии Ҷомӣ ҳамчунон таъсиргузор боқӣ мемонанд.

Намунаҳои ду ғазали поинро қиёс мекунем.

Порае аз ғазали аввал:

Хуррам дили онҳо, ки ба майхона нишастанд,
В-аз васвасаи хонақаҳу мадраса растанд.
Чун ҷомаи мо пардаи тақво бидариданд,
Чун тавбаи мо хомаи фатво бишикастанд.
Ғам ёру бало, мунису андӯҳ надим аст,
Эй дил, ту кучоӣ, ки ҳарифон ҳама ҳастанд...[28, с. 353].

Порае аз ғазали дувум:

Умрест дил ба меҳру вафои ту бастаем,
Пайванд бо ту кардаву аз худ гусастаем.
Зухҳоду хулди насяву авбошу айши нақд,
Мо худ ба давлати ғамат аз ҳар ду растаем.
Моро чу дар ҳарими висоли ту роҳ нест,

Дил пурумед бар сари роҳат нишастаем.

Бо худ хаёли орзуе баста ҳар касе,

Мо дида аз ду оламу дил дар ту бастаем...[29, с. 156].

Дар пораҳои ду ғазали иқтибосшуда равии қофия «т» ва ҳарфҳои илҳокӣ «-анд»-у «-аем» мебошад, ки бо зарбу оҳанги хос хушнавоии қофияро таъмин кардаанд. Агар ин гуна қофияҳоро бо қофияҳое, ки ҳуруфи илҳокӣ надоранд, муқоиса кунем, арзиши мусиқии ин қабил ҳаракатҳову ҳуруф равшан ба назар мерасад.

Зимнан, бояд гуфт, ки ҳарфҳои зангдор ва пуртанине, мисли «ш», «с» ва «з» дар қофияи ғазалҳои Қомӣ зарбу танини бештаре дошта, зеҳни хонандаро ковиш медиҳанд. Ин се ҳарфи ёдшуда дар ғазалҳои шоир ба қадри қофӣ ҳастанд ва шоир ба воситаи онҳо қофияҳои муҳим ва таъсиргузор сохтааст. Вале дар ин равиш аз таҷрибаи шеърӣ Қомӣ маълум мешавад, ки қофияе, ки бо ҳарфи «ш» тамом мешавад, нисбат ба қофияе, ки бо ҳарфи «м» хатм мегардад, танини бештар дорад.

Мисол бар ҳарфи «ш»:

Нома к-аз чонон расад, таъвизи чон мехонамаш

В-аз ҳама ғамҳои дил хатти амон мехонамаш.

Нуқтаи ҳарфе, ки меояд дар он нома ба чашм,

Нақши он холи хати анбарфишон мехонамаш.

Мардумон ҳар дам ба хуни дил саводаш мекунанд

Бар баёзи дидаву ман хуш равон мехонамаш.

Чун пур аст он нома аз марҳам пайи доғи ниҳон,

Гоҳи хондан марҳами доғи ниҳон мехонамаш.

Мӯниси чону дили ман шуд, надорам сабр, аз он

Як замон мебӯсам онро, як замон мехонамаш.

Медиҳад бӯе аз он барги гули хандон маро,

Қои он дорад, агар гириякунон мехонамаш.

Дӯстон гӯянд: Қомӣ, нома хондан то ба кай?

Вирди чону ҳирзи имон аст, аз он мехонамаш [29, с. 25].

Мисол бар ҳарфи «м»:

Чу натвонам, ки бо он маҳ нишинам,
Ба чашми ҳасраташ аз дур бинам.
Гаҳе, к-аз хоки кӯяш дур монам,
Мабодо ҷой ҷуз зери заминам!
Нигини давлатам лаъли лаби туст,
Хаёли хат бар он нақши нигинам.
Зи дил бар дида манзил кун, ки набвад
Туро тоби даруни оташинам.
Кунам ҳамчун мижа бар чашми худ ҷой,
Хасу хоре, ки аз кӯи ту чинам.
Ба осоиш ғунудан чун тавонам?
Балое ҳамчу ҳичрон дар каминам.
Мағӯ, Ҷомӣ, бирав з-ин дар, на охир
Сагонатро ғуломи камтаринам? [29, с. 139].

Шоир дар ғазали аввал ҷузви «онамаш»-ро решаи қофия қарор додааст, ки «о» –ридфи муфрад, «н» –равии мутлақ мебошад.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил ва арзёбие, ки анҷом гирифт, метавон ба ин натиҷа расид, ки ғазалҳои Ҷомӣ бо ғанои қофия ва сохтори хоссашон имтиёз дошта, шоир тавонистааст, сохтҳо ва унсурҳои гуногуни қофияро бо камоли маҳорат истифода кунад ва ба ин васила таносуби шакливу мундариҷавии ғазалро такмил бахшад.

2.3. Танаввуъи қофияи бадеӣ дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ

Қофия ва анвои он дар эҷодиёти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492), бахусус ғазалиёти $\bar{u}$, мавқеи вижа дорад. Мутолиа ва таҳқиқи қиёсии осори шоир нишон медиҳад, ки $\bar{u}$ дар баробари ба қор бурдани қофияҳои анъанавӣ, дар мавридҳои зарурӣ аз қофияҳои бадеӣ низ истифода намудааст. Агарчи шоир қофияи бетакаллуф ва радифи истиқлолдорро таъкид фармудааст, вале дар чараёни қори эҷодӣ ва баёни афкори матлубаш шаклро хунармандонаву огоҳона қурбони маънӣ мекунад. Қофияи бадеӣ маҳсули санъатҳои бадеист, ки дер боз дар ашъори шуароӣ гузашта истифода гардида, танаввуъ ёфта, ба ҳукми анъана даромадааст. Ҳатто ба қор бурдани ин навъи қофия дар шеърӣ маснуъ аз аҳаммият ва намоиши хунар бархурдор шудааст. Қадом навъи саноеи бадеӣ бо қофия омезиш ёфта, дар ҷои қофия қарор гирифтани ба хунари шоир вобаста мебошад. Аммо маъмултарин санъатҳои бадеӣ, ки дар офаридани қофияи бадеӣ сабаб мешаванд, санъати таҷнис, зуқофиятайн, тарсеъ, тасниқуссифот ва монанди инҳо мебошанд. Аз ин шумор, дар ғазалиёти Ҷомӣ дар тавлиди қофияи бадеӣ санъати таҷнис ва баъзе навъҳои он иштирок кардааст. Чунончи, дар байти зайл Ҷомӣ вожаи «амал»-ро дар ҷои қофия дар ҳар ду мисраъ истифода карда, навъи бадеии онро эҷод намудааст:

Хаёли холи лабат тухми мазраи амал аст,

Ҳавои хатти ту хатми саҳифаи амал аст [28, с. 216].

Шоир дар ин ҷо «амал»-и мисраи аввалро ба маънии сабзиш, рустан ва нашъунамо ёфтан ба қор бурда, «амал»-и мисраи дуюмро ба маънии фаъолият, анҷом додани қорҳои нек ва хайр истифода карда, матлабашро ба таври назаррасу бадеъ манзури хонанда намудааст. Чунонки мебинем, шоир аз такрор қардани вожаи «амал» маъниҳои гуногунро дар як шакли баён ба миён гузоштааст, ки дар асл, ин навъи санъатро таҷниси том номидаанд ва дар байти мавриди назар, он ба қофияи бадеӣ табдил ёфтааст. Дар намунаи зер шоир калимаи «дидӣ»-ро дар мисраи аввали матлаъ ва мисраи охири мақтаъи ғазалаш чунон ба қор бурдааст,

ки бадеияти суханаш коста нашуда, ба қавли худи адиб «қаҳтии қофия» ба сухулат рафъ шудааст:

Ҳаргиз, эй шӯх, суи хастади́ле дидӣ, не,
Ҳоли ушшоқи чигарсӯхта пурсидӣ, не.
Ҷомӣ аз кӯи муғон масту кафандоз расид,
Бигзар, эй мухтасиби шаҳр, шутур дидӣ, не [33, с. 304].

Аҷиб ин аст, ки шоир, «дидӣ»-и аввалро ба ҷониби «хастади́лон» нанигаристани ёр нисбат дода, ба он тобиши манфӣ ва гилаомез бахшидааст. Аммо «дидӣ»-и дуюм, ки ба сарфи назар кардани гунаҳкорон аз ҷониби «мухтасиби шаҳр» равона шуда, тобиши мусбати маъноӣ касб кардааст. Ҳамчунин, он аз таркиби мақоли маъруфи «уштури сафедро дидану надидам гуфтан» берун кашида шудааст. Ин ҷо низ вожаи «дидӣ» таҷниси том гардидааст, ки вазифаи қофияи бадеиро адо намудааст. Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун шахси огоҳ, донишмани улуми адабӣ, аз он ҷумла донандаи беҳтарини назария ва амалияи қофия ба вучуд омадани ҷунин қофияҳоро аз тангии эҷод ва қаҳтии қавофӣ доништа, ба сароҳат фармудааст:

Ҷомӣ, хичил мабош, гар аз қаҳти қофия
Воқеъ шавад ба матлаъу мақтаъ туро ғалат [33, с. 216].

Айни намунаи фавқ шоир вожаи «ғалат»-ро дар матлаи ғазале, ки ин ҷо мақтааш зикр шуд, қофияи бадеӣ дар таҷниси том сохта, онро хатоӣ раво ва хичолатнопазир маънидод намудааст. Дар мисоли дигар шоир таҷниси мураккабро дар ҷои қофия истифода карда, навъи бадеии онро эҷод намудааст. Ҷунончи:

Дило, ком аз лабаш бо чашми тар ҷӯ,
Ва илло лам таҷид мо кунту тарчу [29, с.319].

Тавре ки мебинем, шоир ифодаи «тар ҷӯ»-ро ба лафзи «тарчу», ки аслан, таҷниси мураккаб мебошад, дар маҳали қофия ҷо дода, ба тавассути ин қофия сохтааст. Ин ҷо санъати муламмаъ низ дар ташаккули қофияи мавриди назар нақш бозидааст, зеро мисраи аввал тоҷикӣ ва мисраи баъдӣ арабист. Шоир бо ин

иброз доштааст, ки «ба коми дил аз тариқи чашми тар хоҳӣ расид». Тарҷумаи мисраи арабӣ, ки мисраи нахустро такмил медиҳад ва онро тақвият мебахшад, ин мебошад: «Вагарна он чиро, ки орзу мекунӣ, нахоҳӣ ёфт». Аз ин навъи санъати таҷнис сохта шудани қофияи бадеӣ дар ғазалиёти Ҷомӣ камтар ба назар омад ва инро мо ба табъу завқи шоир вобаста медонем. Аз навъи дигари қофия, ки донишмандон онро ба қофияи бадеӣ нисбат додаанд, зуқофиятайн ва ё силсилақофия мебошад, зеро вазифаи аслии қофия дар овардани як навъи он комилан адо мешавад. Вақте ки ба қофияи асосӣ қофияҳои иловагӣ ва ё силсилаи қавофӣ ҳамроҳ мегардад, онҳо ба ин ё он восита ба қофияи бадеӣ табдил меёбанд. Зуқофиятайн ва силсилаи қофия дар ғазалиёти Ҷомӣ ҳам ба таври мустақил ва ҳам тавассути саноеъи бадеӣ ба вучуд оварда шудаанд. Ин аст, ки шоир нисбат ба ҳамаи анвои қавофии бадеӣ ба зуқофиятайн ва силсилақавофӣ тавачҷуҳи бештар зоҳир карда, онҳоро зиёдтар дар баёни андешаҳои ҷолибаш истифода кардааст. Чунончи:

Курбон шудан ба теғи ҷафои ту иди мост,

Ҷон медиҳем, баҳри чунин ид умрҳост [28, с. 196].

Қаҳрамони лирикӣ, ба «ба теғи ҷафои ёраш курбон шуданро ид» дониста, баҳри барпо гаштани чунин ид «як умр ҷон додани худро» иброз доштааст. Барои баён намудани ин маънӣ шоир аз ду қофия кор гирифтааст, ки яке дар ҷузви «ост»-и калимаҳои «мост»-у «умрҳост» ва дигаре дар таркиби калимаҳои «қурбон»-у «ҷон» ҷузви «-он» ҷой гирифтааст. Қофияи асосӣ навъи мутлақ ва қофияи иловагӣ навъи муқайяд мебошад. Ҳамчунин, дар намунаи зайл низ шоир аз беҳабарии қаҳрамони лирикияш забони шиква кушуда, фармудааст, ки:

Кас шеваи он дилбари чолок надонист,

Хунхории он кофари бебок надонист [28, с. 309].

Ин қофияи бадеӣ аз хилоли санъати тавсиф буруз кардааст ва дар «-ар»-у «-ок»-и таркиби калимоти «дилбар»-у «кофар» ва «чолок»-у «бебок» ҷой дода шудааст. Азбаски онҳо бо ҳарфи рави хатм гаштаанд, қофияи муқайяд ҳисоб меёбанд. Дар байти навбатӣ шоир ҳамоно ба тавсифу таърифи ёраш пардохта, ўро дар карашма ба моҳу дар ҷилва ба офтоб нисбат додааст:

Чу турки саркаши ман пой дар рикоб кунад,
Карашма бар маху чавлон бар офтоб кунад [28, с.369].

Дар ин чо шоир барои ибрази андешаи чолибаш решаи кофияро дар калимаҳои «дар»-у «бар» ва «рикоб»-у «офтоб» дар ҷузвҳои «-ар»-у «-об» ҷой намудааст, ки бинобар ҳарфи рави поён ёфтанишон навъи муқайяданд.

Дар байти зер шоир барои баёни андешаҳои се кофияи як решаи ба кор андохтааст, ки он дар ҷузви «-он»-и калимоти «он, чавон, чавлон, ханчарзанон, қурбон» ҷой гирифтааст. Бо ин шоир ёри чобуксавореро тасвир намудааст, ки ҷилваву чавлонаш идро фархунда сохта, бо нигоҳҳои «ушшоқро қурбон» намудааст:

Фархунда иде, к-он чавон аз пушти зин чавлон кунад,
Аз ғамзаҳо ханчарзанон ушшоқро қурбон кунад [28, с. 371].

Азбаски ин кофияҳои бадеӣ бо ҳарфи рави ҷамъбаст шудаанд, онҳоро навъи муқайяд номидан равост. Дар мақтаи ин ғазал Мавлоно Ҷомӣ ҳамонро домони кофияроии бадеиро раҳо накарда, 5 калимаи дигарро низ бо ҷузви «-он» вориди кофияи муқайяд бо ридфи муфрад кардааст:

3-ин сон ки Ҷомӣ хунфишон дар ҳар ғазал шуд қиссагон,
Дарёи хун рӯзе равон аз ҷадвали девон кунад [28, с. 371].

Дар мисоли дигар шоир аз иштиёқи қаҳрамони лирикӣ ёд кардааст, ки аз паи дидани дидори ёраш афтада, ба муродаш нарасида, ба ҳолати ногуворе мувоҷеҳ гаштааст. Барои баёни ин фикри худ соҳибсӯхан, аз кофияи бадеӣ хеле зебо ва бамаврид кор гирифтааст:

Руҳи худ ба хун нигорам, ки ниғори ман наёмад,
Ғами ӯ бикӯшт зорам, ба мазори ман наёмад [28, с. 384].

Тавре ки мебинем, шоир решаи кофияро дар ҷузви «-орам»-у «-ор»-и вожаҳои «нигорам»-у «зорам» ва «нигор»-у «мазор» ҷо кардааст, ки аввалӣ навъи мутлақ ва дуюмӣ навъи муқайяд мебошад. Мавлоно Ҷомӣ бо ин ҳама қаноат накарда, дар тасвири зебоиҳои ёр ва шарҳи бадеии ҳусну малоҳати вай ба силсилакофияҳо рӯ овардааст.

Ба ораз гул, ба мӯ сунбул, ба бар насрин, ба тан симин,

Ба қад тӯбо, ба рух чаннат, ба хат тӯтӣ, ба лаб шаккар [33, с. 190].

Тамоми ғазал бо ҳамин санъати тасниқуссифот оро ёфтааст, ки дар хилоли он қавофии бадеӣ низ падида омадааст. Масалан, омадани чор қофияи солим дар мисраи аввали ин байт худ гувоҳи бебаҳси ҳунари қофияроии Мавлоно Қомӣ мебошанд. Аз баррасии ин фасл, метавон ба натиҷаи зайл расид:

а. Қофияи бадеӣ, дар баёни андешаҳои Қомӣ нақши басазо гузоштааст, ки ин албатта, аз ҳунари хуби суҳанвари шоир гувоҳӣ медиҳад;

б. Агарчи Қомӣ намояндаи шеъри маснуъ нест, вале бо роиҷ гаштани унсурҳои он мисли қофияи бадеӣ ба навъи мазкури қофияроӣ тавачҷуҳ зоҳир карда, афкори ҳудро тавонистааст, ки ба вачҳи аҳсан тавассути қофияи бадеӣ баён намояд;

в. Навъҳои зиёди қавофии бадеӣ муайян гаштааст, аммо дар ғазалиёти Қомӣ бо таҷниси том, таҷниси мураккаб, тасниқуссифот ва монанди инҳо сохта шудани навъи мавриди назари қофия пайдо гардид;

г. Қавофии бадеии дар ғазалиёти Қомӣ истифодашуда, ба ҳеҷ вачҳ тақаллуфӣ набуда, онҳоро зарурати эҷодӣ ва ибтикороти шоир вориди каломи манзуми вай кардааст;

- Қофия дар ғазалҳои Қомӣ, заминаи таърихӣ ва сохтори хос дошта, бо табиати забони тоҷикӣ, махсусиятҳои овозӣ ва суннатҳои адабии он пайванди ҷудонашаванда дорад. Хусусиятҳои ҳунарии қофияро дар ғазалҳои Қомӣ, пеш аз ҳама тарзи ҷойгиршавӣ, сохтори овозӣ, таъсири мусиқӣ, аломатҳои сарфиву нахвӣ, таркиб ва зарбу оҳанги хос муайян мекунад, ки омилҳои аслии каломи шаклӣ ва мундариҷавии ғазалиёти шоир аст.

- Қомӣ қофияро, пеш аз ҳама бо ҳадафи ифодаи мазмун ва тақмили сохтори ҳунарии ғазал истифода карда, дар ин замина аз такрори ҳуруфи баъди қофия ва зарфиятҳои забону вожаҳо ҳунармандона баҳрагирӣ намудааст. Аз ҷумла, аз роҳи интиҳоби чанд вожаи такрор барои қофия, масалан овардани чанд калимаи такрор дар як ғазал, шароити ҳунариро барои таносуби комили вожаҳо дар байт ва тамоми ғазал ба вуҷуд

овардааст. Вай калимаҳоеро дар ин маврид корбаст кардааст, ки бо мазмуну муҳтаво ва ҳадафҳои бадеие, ки мавриди назараш будаанд, ҳамроҳанг бошанд ва гоյи хосро матраҳ кунанд.

- Дар ғазалиёти Қомӣ қофия, пеш аз ҳама, василаест барои бозофаринии мазмуну муҳтаво ва эҷоди маънии муассир. Дар ин тарзи қофиянигории ӯ зарфияти калимаҳои забон дар ифодаи мазмунҳои гуногун ва вусъати онҳо ошкор аст. Шоир барои ифодаи мазмунҳои тоза аз калимаҳои қофияшаванда ҳунармандона кор мегирад ва бо такрори ҳуруфи баъди қофия аз қудрати алфоз барои таъсирнокии ғазал истифода мебарад.

- Қузви қофия дар ғазалҳои Қомӣ гуногун буда, шаклҳои, мисли «-он, -ор, -об, -ар, -о, -ед, -инам, -оҳ, -аб, -от»-ро дар бар мегиранд. Ин қузви қофияҳо дар ғазалҳои шоир серистифода буда, онҳо аз як тараф қисми таркибии сохтори ғазал ҳастанд, аз сӯйи дигар ҳамчун унсури шаклӣ ва мундариҷавӣ сохтори (композиция) умумии ғазалро ташаккул ва таҳаввул мебахшанд. Қузвҳои қофияҳои дар боло зикршударо шоир дар ғазалҳои бисёр истифода карда, баъзеи онҳоро, ки бо ҳарфи дурушт, мисли «-оғ, -қ, -ик, -оч, -оре» ва ғайра хатм шудаанд, кам корбаст кардааст, ки низ баёнғари завқи шоирӣ ӯ дар интихоби қофия мебошад.

- Интихоби ҳарфҳои равони «н», «м», «л», «а» ва чанди дигар ба ҷойи рави, ки дар қофия хеле зиёд корбаст шудаанд, пеш аз ҳама баёнғари руҳияи ором, латиф ва ботааммули шоир бошанд, баъдан василаи такмили равонӣ, хушсадоӣ ва ҳамовоии ғазал ва таносуби комили композиционии он мебошанд.

- Калимаҳои, ки Қомӣ барои сохтани қофия истифода кардааст, аз назари мазмуни луғавӣ ва савтӣ арзиши хосе дошта, шоир тавонистааст, ки мафҳуми асли ва мавриди назари ҳудро аксаран, дар ҷойи қофия корбаст карда, ба ин васила оҳангнокии ғазалро тақвият бахшад.

- Қомӣ бо истифодаи огоҳонаи сомитҳову мусаввитаҳо (садоноку ҳамсадоҳо) дар қофия нақши ин унсури забониро дар такмили мусиқии

ғазал боло бурда, ба ин тартиб ваҳдати овой ва хушнавоиро дар маҷмуъ дар ғазал таъмин намудааст.

- Ҳуруфи илҳоқӣ низ яке аз василаҳои муассири қофияи ғазалҳои Қомӣ буда, дар қисми зиёди қофияҳо қорбаст шудааст. Ҳарфҳои дахил ва таъсис низ дар аксари ғазалҳо омили такмил ва вусъатёфтани мусиқии шеъранд.

- Қомӣ дар қорбасти қофия аз имконоти зимнӣ ва маҷозии калимаҳо низ истифода карда, тавонистааст, вожаҳои мухталиферо дар ин замина ба унвони қофия ба қор гирад ва ба ин васила аз қудрати маъноии онҳо ҳунармандона ва шоирона истифода барад.

- Мусалламан, Абдурахмони Қомӣ намояндаи шеъри маснуъ нест, вале дар ғазалиёти вай унсурҳои шеъри мазкур дар мисоли қофияи бадеӣ дида шуд, ки аз ҳунари қофияроии адиб дарак медиҳад. Ба ин равиш Қомӣ маъмултарин навъҳои қофияи бадеиро, ки дар таҷинси том, таҷнисии мураккаб ва тасниқуссифот таҷассум меёбад, қор гирифта, андешаҳои ҷолибашро дар сатҳи олий манзури хонанда кардааст. Дар ин замина бояд бигӯем, ки қофияҳои бадеие, ки Қомӣ дар ғазалиёташ истифода бурдааст, тақаллуфӣ набуд ва ба иҷрои вазифаи мушаххасе баргараф намудани зарурати қофия равона шудаанд.

БОБИ Ш

РАДИФ ВА ТАҲАВВУЛИ ОН ДАР ҒАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

Аз унсурҳои дигари шеъри тоҷикӣ, ки пас аз қофия дар каломӣ манзум нақши созгор мебозад, радиф ба шумор меравад. Радиф вазифаҳои сохторӣ бадеӣ қофияро дар шеър такмил медиҳад, мусиқии шеърро қувват мебахшад, ягонагӣро пайванди мавзӯи шеърро таъмин месозад ва ғайра. Бинобар ин, гузаштагонӣро ба радиф ва моҳияти вазифавӣ бадеӣ он аҳамияти хос зоҳир карда, барои зебу зиннати ашъори худ аз радиф фаровон кор гирифта, радифофариниро дар шеъри тоҷикӣ ба расмият даровардаанд. Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз ҷумлаи суҳанваронест, ки радифро ба тамоми нозукӣ, имконият ва вижагиҳои бадеияш дар тамоми осори адабияш, аз ҷумла ғазалиёташ ба таври васеъ истифода кардааст. Дар ин боб масъалаи хостгоҳи радиф, таҳаввули он дар ғазалиёти Ҷомӣ ва ҳамчунин ҳунари радифсозии ин шоири мубтақир ва олимӣ зӯфунун таҳқиқу баррасӣ хоҳад шуд.

3. 1. Назари донишмандон роҷеъ ба хостгоҳи радиф

Корбурди вофири радиф ва ҷилваӣ ҳунарии он дар каломӣ бадеӣ диққати назариядонҳои адабиётро дер боз ба ҷониби худ ҷалб кардааст. Дар ин ростӣ, онҳо дар бораи радиф ва хостгоҳи он, таърифи радиф ва моҳияти ҳунарии он барин нуқтаҳои муҳим изҳори назар карда, дар ин ҷо ба таври муъҷаз ёд кардани баъзеашонро зарур медонем.

Мусалламан, аксари муҳаққиқон радифро «яке аз вижагиҳои шеъри порсӣ доништа, вусъат ва густариши шигифтовар»-и [96, с. 224] онро ба имконоти хосси забони форсии тоҷикӣ аз назари ҷойи калимот дар ҷумла вобаста доништаанд. Дар шеъри арабӣ танҳо дар қадимтарин намунаҳои сурудаҳои шоирони эронитабор радиф омадааст. Аз ҷумла, муаллифи

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр» Рашидуддини Ватвот бар ин назар аст, ки, «...арабро радиф нест, магар муҳаддисон, ки бархе ба такаллуф бигӯянд [16, с. 79]. Аз ин андеша чунин бармеояд, ки шеъри арабӣ ба таври матбуъ соҳиби радиф набудааст. Шамсиддин Муҳаммад Қайси Розӣ ҳам дар «Ал-муъҷам» радифро ба форсиён махсус доништа, Абдурраҳмони Ҷомӣ низ онро «хосаи шуарои Аҷам» [35, с. 142] таъбир кардааст.

Аз муҳаққиқони назарияи шеъри гузашта Шамси Қайси Розӣ бори аввал маънии истилоҳӣ ва ҳунарии радифро шарҳ дода, аз ҷумла навиштааст: «Ва радифи қофия калимае бошад мустақили мунфасил аз қофия, ки баъд аз итмоми он дар лафз ояд, бар вачҳе, ки шеърро дар вазну маънӣ бад-он ҳочат бошад ва ҳамон маънӣ дар охири ҷумлаи абёт мутакаррар шавад, чунонки Анварӣ гуфтааст:

Шеър

Эй зи Яздон то абад мулки Сулаймон ёфта,
Ҳар чӣ ҷуста, ҷуз назир аз фазли Яздон ёфта.

Калимаи «ёфта» радифи ин шеър аст, ки дар кулли абёт мутакаррар аст ва шеър дар вазну маънӣ бад-он муҳтоҷ бошад ва бошад, ки радиф аз он ду калима ва се калима зиёдат афтад, чунонки гуфтаанд:

Шеър

Эй дӯст, ки дил зи банда бардоштай,
Некӯст, ки дил зи банда бардоштай» [22, с. 258].

Таъриф ва тавзеҳи Шамси Қайс ба нахве фарогири сайри таърихӣ ва навъҳо ва унсурҳои сохтори радиф аст, ки ниҳоят арзишманду қобили тавачҷуҳу эътимод мебошад. Зеро дар назарияи пешниҳоднамудаи вай ҳудуди истифодаи радиф ва ҷои он дар шеър мушаххас шуда, иртиботи радиф ба вазн ва маънии шеър бо вижагии маълумаш дуруст таъкид ёфтааст.

Насируддини Тӯсӣ низ радифро хосси забони порсӣ доништа, меафзояд, ки онро «мутааххирони шуарои араб аз порсигӯён фаро гирифтаанд ва ба кор медоранд. Ва он ҳуруфе бошад ё калимоте, ки баъд аз равии мавсул ё ғайримавсул мукаррар шавад дар ҳама қавофӣ. Ва эътибор дар вай такрори алфоз аст ва ба маънӣ эътиборе нест, чи агар радиф дар ҳамаи қасида ба як

маънӣ бувад ё ба маънии мухталиф ё баъзеро маънӣ бошад ва баъзеро набошад ба сабаби он ки ба инфироди лафзӣ бошад ва баъзе ҷузвӣ бошад, аз лафзе раво бувад» [18, с. 122].

Чунонки мебинем, назариядони мазбур чанд нуктаи м марбут ба радифро возеҳ таъкид кардааст. Аз ҷумлаи онҳо хостгоҳи радифро аз забон ва адаби форсии тоҷикӣ доништан, аз адабиёти мо ба адабиёти араб интиқол ёфтани он, пас аз қофия омадани радиф, вижагии тоқроӣ доштани он, ба маънии шеър иртибот доштани надоштани радиф ва ғайра мебошад.

Радиф дар шеъри форсии тоҷикӣ қофияро мукамал сохта, таносуби комилро дар сохтори шеър ба вучуд меоварад. Корбурди огоҳонаи он мояи ифтихор ва тавонмандии шоир буда, майдони густардаро барои ҳунарнамоӣ муҳайё месозад. Агар дар корбурди радиф эътидоли ҳунари риоят шавад, «ҳам чафту бастӣ абётро муҳкамтар ва мутмаинтар месозад ва ҳам ҳунари шоирро менамоёнад ва аз ин тариқ, шеърро инсичом ва ҳаловати бештаре мебахшад» [114, с. 35]. Ба ин далел, шоирон ҳам корбурди радифро мояи ифтихор доништа, ба чанбаи ҳунарии он таъкид варзидаанд. Аз ҷумла, Хоқонии Шервонӣ «радиф шеъри маро омадӣ ба кор»-гӯён нақши онро дар устуворӣ ва таносуби сохтори шеър таъкид кардааст [96, с. 121]. Ду аср аз ӯ баъдтар Лӯкарӣ низ аз шеъри мураддафи хеш ифтихор карда гуфтааст:

Соқӣ, бидеҳ он гулгуни қарқафро,

Ноёфта аз оташи газ тафро.

Наздики амир Аҳмади Мансур

Бар кӯшк бар ин шеъри мураддафро [22, с. 258-259].

Дар ҳақиқат, радиф яке аз унсурҳои хоси шеъри форсии тоҷикӣ буда, аз ҷиҳати мусиқӣ, маънӣ ва аз назари таркибот ва маҷозҳои бадеъ ба шеър зебӣ ва моҳияти ҳунарию маънавӣ мебахшад ва мояи бедории афқору андешаҳо ва ангезиши завқи салим мешавад.

Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Рисолаи қофия» «бар сабили истиқлол»-и радиф «дар охири ҳама абёт» [35, с. 142] таъкид варзида, худ дар таҷрибаи шеърнависӣ дилнишинтарин ашъор, баҳусус оҳангноктарин ғазалиёташро дар

шакли мураддаф сурудааст, ки дар фасли баъдӣ роҷеъ ба ин масъала баҳс сурат хоҳад гирифт.

Агарчи дар ин ҷо имкони аз ин беш ба риштаи баҳс кашидани масъалаи радиф ва хостгоҳу таърифу нақши он дар шеъри шуаро ҳаст, вале ба таъбири он чиз ки аён аст, хоҷат ба баён нест, ба ин қадар гуфта омад, иктифо намуда, натоиҷи бадастоамадоро баршуморӣ менамоем:

1. Радиф аз унсурҳои вижаи шеъри тоҷикӣ арзёбӣ мегардад. Он пас аз қофия воқеъ гашта, вазифаи сохторию бадеию мусиқавии онро тақвият мебахшад. Ҳамчунин, радиф яклухтию ягонагиро дар шеър ба вучуд меорад ва маъниро таҳким мебахшад мусалсалии мавзӯро таъмин месозад.

2. Ба иттифоқи назариядонҳои аршади шеъри классикӣ, ки ин ҷо андешаҳои баъзе аз онҳо оварда шуд, радиф мутаваллиди адабиёти форсии тоҷикист ва мадҳу хостгоҳи он ин адабиёт маҳсуб меёбад.

3. Радиф ба сохтори умумии шеър аз ҷумла, ба маънӣ ва лафз иртиботи ногустастанӣ дорад ва корбурди ҳунарии он аз ҷониби шуаро бо ифтихор таъкид гардидааст.

4. Мавлоно Ҷомӣ дар баробари донандаи хуби назарияи адабӣ буданаш ва ҳамчун суҳанвари мумтоз ҳамаи он назарияҳоро ба маҳорати комил дар амалия татбиқ карда, ҳиссаи муносиби худро дар такмили радифофаринии шеъри тоҷикӣ гузоштааст.

3. 2. Сохту таркиб ва ташаккулу таҳаввули радиф дар ғазалиёти

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Дар таърихи шеъри форсии тоҷикӣ радиф зинаҳои гуногуни таҳаввул ва таназзулро тай кардааст, ки баёнгари тамоюлҳои содаву табиӣ, ҳунари ва ҳам пуртакаллуф дар корбурди ин унсури сохтори шеър мебошад. Таҷрибаи шоирон дар гули таърихи ташаккул ва таҳаввули шеъри форсии тоҷикӣ, аз ҷумла ғазал, навогарон ва муқаллидони ин суннати шеърро мушаххас сохта, басомади анвои радифҳо ва тарзи корбурди онҳо дар сабақҳои ҷараёнҳои адабии нишон медиҳад ва ҳам маълум месозад, ки шоирон дар истифодаи ин унсури шеърӣ чӣ ҳадафе доштаанд.

Вақте ғазалиёти Ҷомиро, ки миқдори онҳо ба таъйиди А. Сатторзода «ба 1956-то мерасад» [155, с. 84], қиёсан аз назар мегузаронем, маълум мешавад, ки, «қариб нисфи ғазалҳои Ҷомӣ радиф доранд, ки қисмати зиёди онҳо бо зебоӣ ва ҳамоҳангӣ диққатро ҷалб мекунад» [57, с. 369]. Баррасии ғазалиёти шоир нишон медиҳад, ки дар таҷрибаи радифандешии ӯ дар ибтидо радифҳои сода, аз қабилҳои «аст», «буд» ва «шуд» нуфуз дошта, тадричан шоир ба корбурди радифҳои мураккаб ва гоҳе тулонӣ гароиш пайдо кардааст. Ин равиш ифодагари таҳаввулоти нави сохторӣ ва ҳам маъноӣ дар истифодаи радиф дар ғазалҳои шоир мебошад.

Радиф, ба назари мо, ҳеҷ гоҳ Ҷомиро дар гули фаъолияти эҷодияш дар вартаи танги интиҳоби калимот қарор намодааст, балки барои шоире чун ӯ, ки қудрати таҳайюл ва нерӯи сохтани тасвир ва баёни маонии тозаро дорад, равшане будааст «барои халқи ҳаёлҳои бадеъ ва тасвирҳои тоза. Дар ҳақиқат нави илҳом гирифта аз вожаҳост ва шуруъ кардан ба шеър бо калима, чунон ки дар давраи ҷадид шоирони сюрреалист сурудани шеър аз роҳи калимаро яке аз усули кори худ медонистанд, яъне қабл аз он ки отифа ё андешаеро матраҳ кунанд, аз калима оғоз мекарданд» [96, с. 226].

Агар ғазалиёти Ҷомиро аз назари мавҷудияти радиф ё набудани он баррасӣ кунем, фаҳмидан душвор нест, ки қудрати офарандагии ӯ дар ғазалҳои мураддаф ошкортар аст, зеро ба мушоҳидаи саҳеҳи Шафеии

Кадканӣ, «қофия вақте озод бошад, навъи хаёлҳо ва андешаҳои, ки тадоӣ мешавад, ҳамон чизҳои хоҳад буд, ки шоирони пештар аз он қофия тадоӣ кардаанд. Масалан, агар «сеҳр»-ро як бор ба таври озод дар тадоӣи шоир қарор диҳем ва як бор бо маҳдудияте, ки дар радифи «печидаанд» ё «афшондаанд» вучуд дорад, бегумон дар бештари маворид қудрати тахайюли шоир дар маҳдудаи «афшондаанд», масалан, тадоӣи тозатар ва бадеътаре хоҳад дошт» [96, с. 226].

Корбурди радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ ба равиши зикршудаи хунарӣ сурат гирифта, далел бар тахайюли тозаписанд ва навоариҳои ӯ дар шаклу мундариҷа мебошад. Аз ин нигоҳ, вақте ғазалиёти шоирро аз назар мегузаронем, таҳаввулотии навъӣ ва корбурдии радиф назаррас аст.

3.2.1. Анвои радиф дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ

Таҳлили қиёсии ғазалиёти Ҷомӣ нишон медиҳад, ки аз миқдори дар осори 8-чиллии шоир чопшуда 543-тои он ғазалҳои мураддаф ҳастанд. Дар ин миён, қисмати бештари онҳо радифҳои феълӣ буда, боқимондари ғазалҳои мураддафи исмӣ, сифатӣ, зарфӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Корбурди радифҳои исмӣ ва феълии ҷолиб ва тоза барои Ҷомӣ василаи эҷоди як ришта ташбеҳот ва истиораву киноёт шудааст, ки ҷанбаи маънавӣ ва зебоишиносии ғазалро боло бурдааст.

Ҳар як шеъри мураддаф, ба мушоҳидаи дурусти Рустам Ваҳобзода, «мисли як тафсири амалии калимаҳои радиф ва боз кардани қабатҳои маъноии онҳо ба назар мерасад ва маъноҳои, ки дар матнҳои дигар ва ҳолатҳои дигар ба тасаввур роҳ намеёбад, дар радиф ба фазли мавқеияти хоси он ва фазои шоирона, ки ҳамеша аз ихтиёрот бархурдор аст, муяссар мегардад» [78, с. 132]. Ин равиши хунариро Ҷомӣ дар ғазалҳоиаш бо истифода аз радифҳои кӯтоҳи феълӣ дунбол кардааст, ки аксаран иборатанд аз феълҳои муайян, аз қабилҳои «**буда, аст, шуд**» ва шаклҳои таркибии он ки аз ҷумла дар ғазали зер қорбаст шудааст:

Рӯйи ту офтобро монад,
 Лаъли ту шахди нобро монад.
 Чун кушодӣ даҳон ба ханда, лабат
 Дурчи дурри хушобро монад.
 Наргиси ту зи хоб нима шуда,
 Наргиси нимхобро монад.
 Пора-пора дилам бар оташи шавк
 Пораҳои кабобро монад.
 Пеши лабташнағони роҳи талаб
 Ваъдаҳоят саробро монад.
 Шуд гулистон китоби лутфу рухат
 З-он китоб интихобро монад.
 Хат бар он лаб хуш асту гирди зақан
 Рақами носавобро монад.
 Нақди ишқи туву дили вайрон
 Ганчу кунчи харобро монад.
 Назми Парвин чӣ равшан асту баланд,
 Шеъри Қомӣ ҷавобро монад! [28, с. 444].

Дар ин ғазал сифату феъл таркиб сохтаанд, вале аз ҷиҳати маънӣ радифи хеле сода ва пурмаъниву муассиранд.

Чунонки ишора шуд, сохтори забонии радиф дар ғазалҳои Қомӣ гуногун буда, аз исм, феъл, сифат ва дигар ҳиссаҳои нутқ ба ҳам омадаанд.

3.2.1.1. Радифҳои феълӣ дар ғазалиёти Абдурраҳмони Қомӣ

Азбаски дар ташаккули фикр нақши феъл хеле бориз асту дар ҷумлаҳои устувор дорад, корбурдаш нисбат ба дигар воҳидҳои луғавию дастурии забон бағоят зиёд аст. Ин аст, ки дар ба вучуд омадани радиф, пеш аз ҳама феъл ва таркиботи феълӣ мусоидат кардааст ва ҷустуҷӯ кардани радифҳои бо ин унсурҳои забонӣ сохташуда аз афзалиятҳои вижа бархурдор мебошад. Мавлоно Қомӣ ин

навъи радифро дар ғазалиёти худ бо дарки моҳият ва табиати забони тоҷикӣ хунармандона ба кор бурдааст, ки инҳоянд: «**бохт, андохт, бисӯхт, омӯхт, рехт, гуфт, мегуфт, гирифт, рафт, баст, задааст, будааст, кардааст, набаст, надонист, мегирист, навишт, дошт, надошт, гузашт, гузошт, мебинамат, гирифтааст, нишаст, бинамуд, кард, карданд, накард, кунад, мекунад, накунад, намекунад, кунанд, кунед, омад, бозомад, наёмад, бурун ояд, барояд, фуруд ояд, дер меояд, пеш меояд, фуруд омада буд, бошад, шавад, кашад, мекашад, кашид, накашид, накшоияд, равад, меравад, фитод, афтад, меафтад, намеафтад, монад, бимонд, намонд, мегардад, гардад, овард, бурд, барад, бибарад, мегӯяд, мегӯянд, зад, хезад, бархезад, диҳад, медиҳад, мабод, гузарад, барзад, бигзарад, сохтанд, расад, расид, бастаанд, бигсаланд, рехтанд, дорад, гирад, тоза шуд, бинад, медамад, бичакад, мабанд, фуру хӯрад, мехӯрад, фуру резад, бисӯзад» ва ғайраҳо.**

Радифи феълӣ дар тарзи нигориши Ҷомӣ дар роҳи таҳаввул ва таъкиди маънии дилхоҳ василаи корое будааст. Намунаҳое аз радифҳои феълӣ, ки дар зер нақл мешаванд, ин андешаро собит мекунанд:

Соҳибдиле, ки нарди вафо ошиқона бохт,
 Нақди ду кавн дар раҳи ёри ягона бохт.
 Кӯи фанову фақр аҷаб корхонаест,
 Хуш он ки ҳар чӣ дошт, дар ин корхона бохт... [28, с. 282].
 Партави шамъи рухат акс бар афлок андохт,
 Қурси хуршед шуду соя бар ин хок андохт.
 Барқе аз шаъшаъаи талъати рахшони ту част,
 Шуъла дар хирмани муште хасу хошок андохт... [28, с. 288].
 Бар фалак дӯш аз хурӯши ман дили ахтар бисӯхт,
 Шуълаи оҳам чу парвона малакро пар бисӯхт...
 Ҳар киро дил сӯхтӣ, танҳо на ўро сӯхтӣ,
 Балки аз сӯзи дилаш сад бедили дигар бисӯхт... [28, с. 289].
 Бар риёзи рухам муҳаррири ашк,
 Қиссаи дарди интизор навишт.
 Қасди шуҳрат набуд Ҷомиро,

К-ин ҳама назми обдор навишт.
Баҳри аҳбоб бар саҳифаи даҳр,
Нуктае чанд ёдгор навишт [28, с. 314].
Баски чашмони ту хуни халқи олам рехтанд,
Пушта-пушта кушта дар кӯи ту бар ҳам рехтанд.
Сад ҳазорон сурат андар қолиби ҳусну чамол,
Рехтанд, аммо зи ту матбуътар кам рехтанд...
Аз дили Ҷомӣ чӣ сон рӯяд, гиёҳи мардумӣ,
Чун дар он вайрона тухми меҳнату ғам рехтанд [28, с. 483].

Тавре ки мебинем, шоир радифҳои навъи мавриди назарро ба муҳтаво ва сохтори умумии каломи ҳунариаш якҷоя эҷод кардааст ва ҳеҷ кадомашон такаллуфию маснуъ набуда, онҳоро аз маънӣ чудо кардан аз имкон берун менамояд. Гузашта аз ин, ҳамаи радифҳои бакоррафта бори маънӣ мекашанд ва вазифаи муайянеро дар ин каломи ҳунари иҷро намудаанд. Ин аз ҳунари соҳибсухан дарак медиҳад.

3.2.1.2. Радифҳои исмӣ, масдарӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ дар ғазалиёти

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Дар зимни радифҳои феълӣ Мавлоно Ҷомӣ аз навъи дигари радиоиф истифода кардааст, ки онҳо ба исму дигар воҳидҳои луғавӣ-дастурии забон мутааллиқанд. Маъмултарин номвожаҳоеро, ки шоир ба хайси радиф ба кор бурдааст, инҳоянд: «дил, гирех, рӯза, шиша, жола, бало, ёр, нон, Салмо, субҳгоҳ, коғаз» ва ғайра.

1. Намунаҳо аз ғазалҳои, ки Ҷомӣ дар онҳо радифҳои исмиро истифода кардааст:

Дӯстон, чанд кунам нола зи бемории дил?
Кас гирифтور мабодо, ба гирифтории дил!
Эй ки бар зории дил мекуни инкор, биё,

Гӯш бар синаи ман нех, бишунав, зории дил [29, с. 98].
То бастай ба турраи анбарфишон гирех,
Ушшокро фитода ба рағҳои чон гирех...
То дид Қомӣ он гираҳи зулф бар узор,
Сад орзуест дар дили мискин аз он гирех [29, 395].

Нашояд, эй маҳи хуршедрух, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу хуршед ҳеч ҷо рӯза.
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯхтадил,
Макун – макун, ки набошад туро раво рӯза...
Ҷу нест бар шакараш дастрас туро, Қомӣ,
Ба оби дидаву хуни чигар кушо рӯза [29, 409].

.....2. Намунаҳо аз ғазалҳое, ки бо радиғҳои масдарии «**ангехтан, дидан, кардан**» ва ғайра сохта шудаанд:

Гарчи танг омад дил аз фикри маҳол ангехтан,
Ҷам ба васфи он даҳон хоҳам хаёл ангехтан...
Қомӣ аз Хусрав ҳамегирад тариқи сӯзу дард,
Таври ӯ набвад хаёлоти Камол ангехтан [29, с. 302].
Зи наъли маркаби ту бар замин нишон дидан
Хучастатар, ки маҳи нав бар осмон дидан.
Ба шаб маҳию ба рӯз офтоб, чехра мапӯш,
Ки ҷуз ба рӯи ту мушкил бувад ҷаҳон дидан...
Ҷунон зи шавқи ту Қомӣ гудохт, к-аз дили ӯ
Ҷу май зи қом хаёли лабат тавон дидан [29, с. 303].
Маро то кай зи куштан бим кардан?
Хушо, пеши ту ҷон таслим кардан.
Муаллим чун ту шӯхеро надонист
Ба ҷуз дарси ҷафо таълим кардан.
Мағӯ, Қомӣ кам аст аз хас дар ин роҳ,
Хасеро то кай ин таъзим кардан [29, с. 304].

.....3. Радиғҳои сифатӣ: **лазиз, мушток** ва ғайра.

Чанд намуна аз ғазалҳое, ки радифи онҳо ба воситаи сифат сохта шудааст:

Ҳеч нутқе зи каломи даҳанат нест лазиз,
Мевае пеши лабам чун зақанат нест лазиз.
Нутқи тӯтӣ, ки ба шаккарсуханӣ машҳур аст,
Бо вучуди лаби шаккаршиканат нест лазиз...
Шӯри ишқ аст намак хони сухан Қомиро,
Намак афзой, ки таъми суханат нест лазиз [28, с. 502].
Зиҳӣ, ба хоки дарат чашми хунфишон муштоқ,
Ба лаб ту қониву ман бандаи ба қон муштоқ.
Ту меравӣ зи қаҳону қаҳониён фориғ,
Ситода бар сари роҳат қаҳон-қаҳон муштоқ...
Ба хобгоҳи сагонат кашид Қомӣ раҳт,
Чу он ғариб, ки ояд ба хонумон муштоқ [29, с. 65].

.....4. Радифҳои қонишинӣ: «**туро, маро, моро варо, мо, шумо, хеш, ту, ўро**» ва ғайра.

Намунаи радифҳои қонишинӣ

Гарчи ҳар рӯзе зи сад раҳ кам намебинам туро,
Хун ҳамегирям, агар як дам намебинам туро [28, с. 150].
Бо ту як дам бахти бад ҳамдам намесозад маро,
Бар ҳарими васли ту маҳрам намесозад маро [28, с. 144].
Қудой меканад бунёди моро,
Худо бистонад аз вай доди моро [28, с. 145].
Он ки аз ҳалқаи зар гӯш гарон аст ўро,
Чӣ ғам аз нолаи хунинчигарон аст ўро [28, с. 151].
Кист он маҳ, ки даромад зи дари хилвати мо,
Ки шуд аз акси рухаш нур ҳама зулмати мо [28, с. 152].

Муқоиса нишон медиҳад, ки навъҳои радиф дар ғазалиёти Қомӣ фаровон буда, онҳо бо содагӣ ва бепироягӣ ба шеърӣ шоир хусн бахшидаанд ва бо унсурҳои дигари байтҳои ғазал дарҳам омехта, таносуби сохтори ғазалро мустаҳкам сохтаанд. Дар тарзи нигориши Қомӣ такрори калимаҳои

радифшуда, ҳамовоӣ ва таносуби онҳо, ҳамчунин зиддияти онҳо гӯшнавозу дилнавози соҳибони завқ аст.

3.2.1.3. Радифҳои маъмулӣ ва ғайриодӣ дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ

Мутолиаи ғазалиёти Ҷомӣ нишон медиҳад, ки вай дар каломи хунариаш аз радифҳои маъмулию ғайримаъмулӣ фаровон истифода карда, маҳорати сухановаринии хешро дар эҷоди ин навъи радиф низ бармало сохтааст.

Корбурди радифҳои ғайриодӣ ва маъмулӣ далели он аст, ки Ҷомӣ ба он гурӯҳи шоироне мансуб аст, ки навъҳои зикршудаи радифро огоҳона истифода карда, ба ин васила худуд ва миқёси маъноиву хунарии онҳоро вусъат бахшидааст. Шоири бузург дар ин равиш ҳам ба суннатҳои дақиқи радифсозӣ содиқ будааст, ҳам тозақориҳое дар замина дошта, вожаҳоеро ба кор гирифтааст, ки диққати хонандаро бо муассирӣ ва хушнавоияшон ҷалб мекунанд. Бо мақсади ба вучуд омадани гуногунрангӣ шоир аксаран аз вожаҳои маъмулӣ ва серистифода, аз қабилӣ «**гӯям, гириям, мегӯям, кардем, нагирем**» ва ғайра ҳадафмандона истифода кардааст.

Дар ин равиш корбурди таркибҳои феълӣ низ дар тарзи радифсозии шоир мусиқизо ва таъсиргузор воқеъ шудааст. Масалан:

Биё, эй ашк, то бар ҳоли зори хештан гириям,
Чу шамъ аз меҳнати шабҳои тори хештан гириям.
Надорам меҳрубоне, то ба ҳоли ман кунад гириям,
Ҳамон беҳтар, ки худ бар ҳоли зори хештан гириям.
Маро ҳам дар ғарибӣ шӯхчашме офати чон шуд,
Нагӯӣ, к-аз ғами ёру диёри хештан гириям.
Набошад дар баҳорон дур аз абри чаман гириям,
Ман он абрам, ки дур аз навбаҳори хештан гириям.
Мадад фармо, бихон, эй дил, чу дар чашмам намонд обе,
Ки хоҳам имшаб аз ҳичрони ёри хештан гириям.
Зи ҳичрон буд гириям бештар аз ваъдаи васлат,
Кунун аз дарду доғи интизори хештан гириям.

Магӯ, Ҷомӣ, нашоҷд гирия аз бедоди маҳруён,

Ки ман чандин зи бахти хоксори хештан гириям [29, с. 231].

Илова ба он ки радифи ғазал «**хештан гириям**» феъли том аст, бо бофти ғазал, бо офаринишҳои ҳунари ва мусиқии он ва ҳам мусаввитаҷову сомитаҷови таҷров, мурут, назир, таҷод ва маҷоз таҷосуби комил дошта, ҳавосу хонадаро ба худ ҷалб менамоҷд.

Камоли ҳунари шоирро дар ин ғазал аввалан, корбурди огоҳонаи радиф ва гуногунии он ошкор соҷад, аз дигар тараф, дар тарзи ниғориши ӯ радиф ҷанбаи таъкид гирифта, таҷрови бештари калимаҳо сухани шоирро устувортар ва нағмаи онро дилнишинтар сохтааст.

Баъзан, дар ғазалиёти Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ ҷунин ба назар мерасад, ки шоир аз истифодаи таркибу ибороти маъмули дар соҳтани радифҳои одӣ бурун омада, дар ин масир по фаротар ниҳода, радифҳои ғайриодӣ ва ҷумлаиро эҷод кардааст.

Навӣ радифҳои ғайриодии ҷумлай ва шабеҳи ҷумла дар ғазалиёти Ҷомӣ нақш ва ҷойгоҳи хос дошта, таҷрови онҳо зарбу оҳанг ва мусиқии ғазалро таҷвият мебахшанд. Ин навӣ радифҳо дар ғазалиёти шоир фаровон буда, гоҳе ҷанд рӯки арузиро ба ҳам меоранд. Мисол:

Эй ба боло ҳамон, ки медонӣ,
Ту гули, мо ҳамон, ки медонӣ.
Гар равӣ дар ҷаман, зи рашки қадат
Равад аз ҷо ҳамон, ки медонӣ.
Бари ту симтобу андар сим
Санги хоро ҳамон, ки медонӣ.
Оҳуи домҷастаиву туро
Зулф дар по ҳамон, ки медонӣ.
Гули сурӣ киноят аз рӯхи туст,
Мушки соро ҳамон, ки медонӣ.
Сари зулфат шаби сиёҳи ман аст,
Рӯхи зебо ҳамон, ки медонӣ.
Бо ту Ҷомӣ танест зинда ба ҷон,

Аз ту танҳо ҳамон, ки медонӣ [29, с. 506].

Радифи ин ғазал «**ҳамон, ки медонӣ**» аз ду рукни арузӣ ташкил ёфта, оҳанг ва мазмуну маънии шеърро тақвият бахшидааст. Ба ифодаи дақиқтар, радиф дар ин ва дигар ғазалҳои Ҷомӣ нақши мусиқоӣ ва савтӣ, ваҳдат бахшидан ба афкор ва таҳаюлотӣ шоир, эҷоди ягонагӣ байни сароянда ва хонанда, барҷастасозии тасвир ва мазмунро дорад, ки то ҷое хусусияти хосси ғазалҳои шоирро ифода мекунад.

3.2.2. Вижагиҳои бадеию ҳунарии радиф дар ғазалиёти

Абдурраҳмони Ҷомӣ

Ҷомӣ зимни қорбасти тамоми навъҳои ёдшудаи радиф бо истифода аз зарфиятҳои забонӣ, аз ҷумла эҷоди маъноӣ маҷозӣ, киноӣ ва истиории ҷадид дар таркиби калом ҳамаи хусусиятҳои радифро ифода карда тавонистааст. Масалан, дар ғазали зер вожаи «**нагириям**» ба унвони радиф илова ба ифодаи ранҷи қаҳрамони лирикӣ ба василаи ифшоӣ ҳол, зимни барҷаста кардани мазмун ва ваҳдат бахшидан ба афкор ва таҳайюли худ, бо эҷоди ваҳдат байни сароянда ва хонанда бо ин вожа ва ба вучуд овардани наздикии дидорӣ ва шунидорӣ, мафҳуми хос, яъне фоҷиаи ҷудоии як инсонро аз гумкардаи худ ба сароҳат таҷассум намудааст. Илова бар ин, интиҳоби ин вожа ба унвони радиф мучиби тадобии маъноии вожаи «**нагириям**» ва маънии маҷозии он дар зеҳни хонанда ва офариниши мазмуни тоза шудааст. Инак, он ғазал:

Даме нагзарад, к-аз ғамат хун нагириям,
Зи васлат ҷудо мондаам, чун нагириям?
Чу афзун шавад дамбадам бе ту дардам,
На мардам, агар ҳар дам афзун нагириям!
Набинам ба тарфи чаман сарви нозе,
Ки аз шавқи он қадди мавзун нагириям.
Наёрам гаҳе сӯи лаб ҷоми бода,
Ки бар ёди он лаъли майгун нагириям!

Зи Лайлӣ маро ҳеҷ гаҳ ёд н-ояд,
Ки бар меҳнату дарди Мачнун нагирам.
На хуни чигар монд, не оби дида,
На аз беғамӣ дон, ки акнун нагирам.
Набинам гаҳе гирияи зори Қомӣ,
Ки аз дидаву дил бар ӯ хун нагирам [29, с. 227].

Дар ин замина, метавон гуфт, ки хунар ва таҷрибаи шоирии Қомӣ дар корбурди радиф чанд нуктаи муҳимро пеши назар меорад:

- а) радиф дар ғазалҳои Қомӣ на танҳо мушкилофарин нест, балки тавонистааст, ба афзоиши зарфиятҳои маъноӣ низ ёрӣ расонад;
- б) Қомӣ дар сохтани радифҳои таркибӣ тавонманд ва навоар аст;
- в) андешаҳои маҳдудро оид ба радиф барҳам мезанад.

Шафеии Кадканӣ яке аз аломатҳои таъсирбахшии радифро дар эҷоди таъбироти хосси забони шеър, тавсияи маҷозҳо ва истиораҳо мебинад, ки ҳақ аст [97, с. 142]. Чунин фазилати радиф дар ғазалҳои Қомӣ назаррас буда, шеъри ӯро пурранг ва муассир кардааст. Ба унвони мисол, аз як ғазали шоир чанд байтро иқтибос мекунем:

Бар фалак дӯш аз хурӯши ман дили ахтар бисӯхт,
Шуълаи оҳам чу парвона малакро пар бисӯхт.
Равшанам шуд, к-аз чӣ рӯ Фарҳод ҷо дар санг сохт,
Хонаро аз оташи оҳам чу бому дар бисӯхт.
Зоҳид аз сӯзи ғамат лабхушку сӯфӣ дидатар,
Оҳ, аз ин оташ, ки чун зад шуъла, хушку тар бисӯхт.
Воизи афсурда сӯзи ошиқонро мункир аст,
Хоҳамаш рӯзе зи барқи оҳ бо минбар бисӯхт.
Ҳар киро дил сӯхтӣ, танҳо на ӯро сӯхтӣ,
Балки аз сӯзи дилаш сад бедили дигар бисӯхт,
Хоб чун ояд шаби ҳичрон чунин, к- аз чашму дил,
Шуд маро болин ба хун оғуштаву бистар бисӯхт,
Қомӣ аз дарди ҷудой ҳасби ҳоле менавишт,
Аз қалам оташ алам берун заду дафтар бисӯхт [28, с. 289].

Ин ғазал дорой ҳафт байт буда, назар ва андешаи тозаи шоирро ба воқеият ба сурати бадеъ ифода кардааст. Бо тавачҷуҳ ба абёти ғазал пай бурдан душвор нест, ки Ҷомӣ аз ҳамнишинии радифи феълии «бисӯхт» бо ҷузъҳои дигари матни ғазал таркибҳо, кинояҳо ва маҷозҳои бадеӣ падида овардааст, ки аввалан, кудрати шоирии ӯро дар офаридани маонӣ ва таркибҳои хос собит мекунад, сониян, арзиш ва мавқеи радифро дар шеър бозгӯ менамояд.

Ҷомӣ бо истифода аз радифи зикршудаи феълӣ (бисӯхт) ба миқдоре таркиботи маҷозӣ, истиорӣ ва киноӣ офарида, имконе фароҳам овардааст, ки хонанда бидуни тавачҷуҳ ба риоят нашудани ваҳдати маъноии радиф, онҳоро ба осонӣ ва бегумон мепазирад. Ҷомӣ бо истифодаи ин радиф тавонистааст, ки илова ба маънои зоҳирӣ хонандаро ба маънои маҷозӣ ва киноии радифҳои таркибӣ ошно созад.

Ҷомӣ дар эҷоди радиф монанди Хоқонӣ ханҷоргурезӣ накардааст, балки яқсонии маъноиро риоя намуда, ба василаи офариниши таркибҳои истиорӣ, киноӣ ва маҷозӣ зебоии бештари шеърро таъмин кардааст. Ин таҷрибаи мусбати Ҷомиро гароиши ӯ ба басомади анвои радиф ва тарзи корбурди онҳо таҳаввул бахшидааст, ки дар истифодаи навъҳои феълии радиф чашмрас аст. Дар ин равиш, дар ғазалиёти шоир гоҳе радиф паёмовару паёмрасон буда, аз нахустин байт мавзуи мавриди назари шоирро ба миён мегузорад. Масалан, радифи феълии «навишт» аз ғазале, ки дар поин иқтибос мешавад, паёми шоирро мерасонад, ки тақозо ва дархост набуда (Қасди шуҳрат набуд Ҷомиро), андешаи отифии шоир новобаста ба замон онро қарини хонанда месозад. Инак, он ғазал:

Ёр хатте, ки бар узор навишт,
Юличул-лайлу фӣ-н-наҳор навишт.
Ва-з-зуҳоро, ки возеҳаш руҳи ӯст,
Сурат-ул-лайл бар канор навишт.
Ба хати сабз васфи хатти руҳаш
Сабза бар тарфи лолазор навишт.
Лаби ӯ пуршакар ба мушку гулоб

Марҳами синаи фигор навишт.
Бар риёзи рухам муҳаррири ашк,
Қиссаи дарди интизор навишт.
Қасди шуҳрат набуд Қомиро,
К-ин ҳама назми обдор навишт.
Баҳри аҳбоб бар саҳифаи даҳр
Нуктае чанд ёдгор навишт [28, с. 314].

Радиф «яке аз нағмаҳои бузурги шеър»-и Қомӣ буда, ҳеҷ гоҳ дар ғазалиёти ӯ «балои чони маонӣ ва эҳсосоти шоир» [90, с. 138] нашудааст. Баръакс, ҳамаи навъҳои радифе, ки шоир ба қор бурдааст, ғазалҳои ӯро аз назари мусиқӣ, маъонӣ ва эҷоди таркибҳои маҷозҳои бадеъ таҳаввул бахшидаанд. Радиф на фақат қофияи ғазалҳои Қомиро такмил додааст, балки ба онҳо лутфу зебоии ҳосе ато кардааст. Дарои радиф будани бештарин ҳиссаи ғазалҳои шоир низ далели тавачҷуҳ ва гароиши ӯ ба ин унсури сохтори шеър аст. Барои он ки афзалияти ғазалҳои радифдори Қомӣ муайян шавад, ду ғазалро аз ӯ, ки яке бо радиф асту дигаре берадиф ин ҷо меоварем. Ғазали аввал:

Ғам рухам зард мекунад, чӣ кунам?
Нафасам сард мекунад, чӣ кунам?
Ҳамчу ахтар шарори охи маро,
Осмонгард мекунад, чӣ кунам?
Шуд танам хоку тундбоди фироқ,
Хокро гард мекунад, чӣ кунам?
Медихад қон дилам зи мастии ишқ,
Май қавонмард мекунад, чӣ кунам?
Мекашам дарднок нола зи дил,
Дили ман дард мекунад, чӣ кунам?
Бо дилам даври чарх ҳар чӣ зи қавр,
Метавон кард, мекунад, чӣ кунам?
Ёр фард асту банда Қомиро,
Аз қаҳон фард мекунад, чӣ кунам! [29, с. 209].

Ғазали дувум:

Эй туро чун ман ба ҳар вайронае девонае,
Пеши моҳи оразат шамъи фалак парвонае.
Меҳнати Яъқуб аз дарди дили ман шаммае,
Қиссаи Юсуф ба даври хубият афсонае.
Нақди чону дил на баҳри хеш меҳоҳем мо,
Сарфи роҳи туст, агар дорем дарвешонае.
Гар ба холат даст бурдам, беш помолам макун,
Мӯри мискинро нашояд кушт баҳри донае.
Хонумон гар гашт вайрон, шукр, к-аз иқболи ишқ,
Бар сари кӯи бало дорем меҳнатхонае.
Бедилонро нест раҳ дар ишратободи висол,
Баъд аз ин мову фироку гӯшаи вайронае!
Ҷомӣ аз як чуръаи чоми ғамат беҳуд фитод,
Вой, агар соқии ҳичрон пур диҳад паймонае [29, с. 427].

Муқоиса нишон медиҳад, ки ғазали аввалро радиф ғаноманд карда, чанбаи мусикияшро низ қавӣ сохтааст, ки ин хусусият дар ғазали дувуми берадиф, ба мушоҳида намерасад. Ҷамчунин, радиф дар ғазали аввал ба шоир барои баёни маонӣ ва тақвияти он ёрӣ карда, паҳно ва умқи андешаро дар шеър вусъат бахшидааст.

Агар радифи ҷумлаи «мекунад, чӣ кунам»? намебуд, дар бораи ғам ва унсурҳои таҳриқбахши он ба ин умқи паҳно андешидан барои шоир имконпазир набуд. Ба ифодаи Шафеии Кадканӣ, «ин нуктаи бисёр муҳиммест дар баррасии тахайюлоти шоирони ғазалсаро, ки ағлаб аз сохтмони таркибии қофия ва радиф кӯмак мегиранд ва як силсила маъониро тадоъӣ мекунанд» [97, с. 141].

Анвои радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ аз ҷиҳати таркибҳо ва маҷозҳои бадеъ низ ҷолиб буда, хусусияти тасвирии онро афзоиш додаанд. Эҷоди ин гуна радифҳо, ки аз таъбирҳои хосси забон сохта шудаанд, таъсири маҷозӣ ва истиории ғазалро зиёд карда, ба он халлоқият ва созандагӣ бахшидааст. Ин хунари Ҷомӣ аз раҳгузари интиҳоб ва коркарди радиф ба хубӣ ошкор

мешавад. Вале Қомӣ дар ин замина пойбанди чанбаи ҳиссӣ ва моддии хаёли шоиронаи худ будааст, ки тарзи интиҳоб ва нигориши ӯро аз намояндагони сабки ҳиндӣ фарқ мекунонад [106, с. 26-41]. Чунончи, дар ғазали зер ҳамин тарз риоят шудааст:

Манам акнун ба сари кӯи вафо хок шуда,
Ҳар чӣ чуз ишқи ту, з-олоиши он пок шуда.
Марҳами реши касониву аз ин дард маро,
Сина маҷруҳу дил афғору чигар чок шуда.
Тез махрому бубин ҳар тарафе шефтае,
Фитна бар ишваи он қомати чолок шуда
Мункири ишқ машав, хоҷа, ки бадномии ишқ,
Ҳама з-ин ҳарзараве чанд ҳаваснок шуда.
Шуъла дар хӯшаи Парвин задаву хирмани моҳ,
Шараре, к-аз дили гармам сӯи афлок шуда.
Чашми масти ту, ки медошт ба мардум назаре,
Даври мо омада хунхораву бебок шуда.
Ҳамъинон бо дигаронӣ, туву мискин Қомӣ
Монда аз дур, диле бастаи фитрок шуда [29, с. 393].

Бе он ки масъалаи илтизоми радиф риоят карда шавад, шоир ба маънии маҷозӣ ва ҳиссиву моддии хаёли шоиронаи худ диққат дода, дар ин равиш сохтори радифро устувор ва таъсиргузор сохтааст, ки гувоҳи ҳунармандии ӯст.

Дар боло ишорате ба сохтори феълии радифи ғазалҳои Қомӣ кардем, ки аз «аст», «буд», «шуд» ва амсоли он таркиб ёфта, ба асоси табиӣ сохтори забонии радифи ғазалҳои Қомӣ ишорат мекунад. Қомӣ бисёре аз ғазалҳояшро бо ҷузви «аст» (Туй, ки дарду ғамат ёри ногузири ман аст), «буд» (Дӣ давлатам мусоиду иқбол банда буд) ва «шуд» (Чун бурид аз тан раги чон, охи дил оҳиста шуд) ва мисли онҳо сохтааст, ки аз ҷумлаи радифҳои содаву ибтидоӣ буда, заминаи шифоҳӣ ва суннатии таърихӣ доранд, ки заминагузораш таронаҳои омма будааст [116, с. 165-179].

Ин равиши радифсозиҳои Қомӣ таъкид бар он дорад, ки радиф «хамин тарик, ба таври чудонашаванда дар заминаи нутқи ифоданок ба вучуд омада, ба он ҳамчун чузъи мусоидати мутақобила дохил мешуд. Ва дар айни замон, он аз як навъ омезиши садо ва ритм иборат буд, ки мазмуни махсусе дошт. Зеро он бевосита бо константа алоқаманд буда, ба туфайли ин ба вожаҳои қофиядор мазмуни махсус мебахшид. Мазмуннокии муосидати мутақобилаи шеър ва вожа дар ин ҷо бо возеҳияти хосса зоҳир мегардад» [163, с. 198].

Аз ин назар, сабаби таваҷҷуҳи зиёди шоирони форс-тоҷик ба радиф ба сохтмони табиӣ забон вобаста мебошад, ки омилҳои мусиқӣ ва забоншинохтӣ ҳаракатдиҳандаи он аст. Дар ин замина, Шафеии Кадканӣ бар ин назар аст, ки «аз он ҷо, ки калимоти форсӣ эъроб надорад, наметавонем ҳеҷ гуна кашиши савтӣ эҷод кунем. Албатта, дар форсӣ андаке таваққуф рӯи ҳаракати қабл аз равӣ мекунем, аммо ба қадре нест, ки мусиқии қофияро ишбоъ кунад. Ба ҳамин иллат аст, ки барои такмили ин мусиқӣ аз роҳи дигар ки вучуди радиф аст, истифода мешавад, то ҳуруфи муштараки поёни шеърро, ки яке-ду ҳарф бештар нест, фузунӣ бахшад ва мусиқии шеърро такмил кунад» [97, с. 136-137].

Вақте ки сохтори радифро дар ғазалиёти Қомӣ ба таври кулӣ арзёбӣ мекунем, ҳақиқати ин масъала равшантар ба назар мерасад, яъне, нақши савтӣ ва мусиқии радиф дар тарзи нигориши Қомӣ имтиёзи кулӣ дорад. Ба ифодаи дигар, шоир тавонистааст, ки бо истифода аз радиф робитаи низоми овоии калимаҳоро таъмин ва ҳамнавоии мутаносибро миёни унсурҳои сохтори ғазал барқарор кунад ва такмил бахшад. Пораи зер, ки аз як ғазали Қомӣ иқтибос шуд, баёнгари ҳамин ҳадафи ҳунарии шоир буда, ҳунармандона анҷом гирифтааст:

Эй зи мушкин турраат дар ҳар диле банде дигар,

Риштаи ҷонро ба ҳар мӯи ту пайванде дигар.

Зулфи ту, ё Раб, чӣ занҷирест, к-аз савдои ӯ

Ҳар замон девона мегардад хирадманде дигар...

Чун раҳад мискин дилам з-он ҷаъди хам дар хам, ки ҳаст

Ҳар хаме сад ҳалқаву ҳар ҳалқае банде дигар.

Гар падар хуршеду модар моҳ бошад, филмасал,
 Бар замин н-ояд ба хубӣ чун ту фарзанде дигар.
 То самоъи қавли мутриб дод панди ман, ҳаким,
 Хуш намеояд, ки дорам гӯш дар панде дигар.
 Муҳтасиб савгандам аз май доду аҳди гул расид,
 Ваҳ, ки мебояд шикастан боз савганде дигар.
 Дил гирифт аз хонақаҳ, Қомӣ, раҳи майхона гир,
 То паи маъшуку май гирем як чанде дигар [28, с. 519].

Вақте таркиби овоии ибораҳои «**банде дигар, -пайванде дигар, - хирадманде дигар, -банде дигар, -фарзанде дигар, -панде дигар, -савганде дигар**» ва «**чанде дигар**»-ро таҳлил мекунем ва зарбу оҳанги қофияву радифро андозагирӣ менамоем, яқин мешавад, ки он чи баъд аз «-де» барои такмили мусиқии шеър меояд, бояд радиф бошад. Ва Қомӣ тавонистааст, ки ҳамин корро ҳунармандона анҷом диҳад.

Ин тамоюли ҳунариро дар эҷоди радиф дар таҷрибаи шоирии Қомӣ омили забоншинохтӣ низ такмил бахшидааст, ки ба корбурди огоҳонаи радифҳои феълӣ пайванд меҳӯрад. Дар ин равиш, калимаҳои ёридиҳандаи феълӣ, монанди «**аст, буд, гашт, шуд**» ва ғайра сохтори феълии радифи ғазалҳои Қомиро шакл додаанд, ки аз ҷиҳати содагӣ ба тарзи радифсозии Рӯдакӣ пайванд меҳӯранд. Чун намуна ғазалеро аз Қомӣ иқтибос карда, баъдан таркиби сохтори қофияву радифҳои забтшударо низ меоварем. Инак, он ғазал:

Ҳилоли ид чустан кори ом аст,
 Ҳилоли иди хосон даври чом аст.
 Биё, соқӣ, ки имшаб тавбаи мо
 Зи май чун рӯзаи фардо ҳаром аст.
 Барафрӯз оташе дигар зи бода,
 Ки деги мо зи рӯза нимхом аст
 Зи рӯза раҳна шуд айёми айшам,
 Хушо, ринде, ки айши ӯ мудом аст.
 Зи бас беҳушию мастӣ надонам,

Ки моҳи рӯза дар олам кадом аст.
Карам кун, як-ду чоми дигарам дех,
Ки аз ман то ба мастӣ як-ду гом аст.
Ба майхона чу хок афтода Қомӣ,
Ба бӯйи чуръаи чоми кӣ ром аст? [28, с. 221].

Ва таркибҳои қофияву радифҳои дигари дар ин ғазал корбастшуда:

«ом аст, чом аст, ҳаром аст, нимхом аст, мудом аст, кадом аст, гом аст, ром аст».

Ин тарзи содаи корбасти радифҳои содаи феълӣ ифодагари равиши таърихии ташаккули радиф дар эҷодиёти шоир низ ҳаст, зеро чунин радифҳо бештар дар «Фотиҳат-уш-шабоб» ба назар мерасанд. Минбаъд шеъри Қомӣ чун рӯ ба таҳаввул ва такомул мениҳад ва ӯ мисли радифҳои зикршуда, ки чанбаи аслӣ ва табиӣ эҷодкориҳои шоирро бозгӯ мекунад, радифҳои дигарро низ эҷод мекунад, ки ҳам аз назари дастурӣ пураҳаммиятанд, ҳам аз ҷиҳати ҳифз ва такмили муסיқии қофия муассир ҳастанд. Ба тариқи намуна, пораҳое аз ғазалҳои Қомиро интихобан нақл мекунем, ки дар онҳо радифҳои феълӣ истифода шудаанд:

Соҳибдиле, ки нард вафо ошиқона бохт,
Нақди ду кавн дар раҳи ёри ягона бохт.
Кӯи фанову факр аҷаб корхонаест,
Хуш он, ки ҳар чӣ дошт, дар ин корхона бохт [28, с. 282].
Ғамат рӯзи маро расми шаб омӯхт,
Диламро тобу чонамро таб омӯхт...
Наҷӯяд чуз шароби лаъл Қомӣ,
Аз он дам, к-аз лабат ин машраб омӯхт [28, с. 290].
Омад хазони умру маро гуна зард кард,
Бар хотирам ҳавои гулу сабза сард кард...
Ғарра машав, ки хоҷа ба некӣ ситоядат,
Бадмардии замона туро некмард кард...
Қомӣ, чу нест маънии рангин ҳасудро,
Тазйини шеъри худ ба зару лочвард кард [28, с. 358].

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки батадрич сохтори радиф дар эҷодиёти шоир, аз ҷумла дар ғазалиёти ӯ таҳаввул ёфта, аз марҳалаи сода ба мураккаб мерасад ва гоҳе нима аз мисраъро ишғол мекунад. Корбурди фаровони радифҳои исмӣ, феълӣ, ҷонишинӣ ва ғайра далели таҳаввули сохтори радиф дар ғазалҳои Ҷомӣ мебошад, ки бо намунаҳои он дар боло шинос шудем.

Тадричан, дар ғазалиёти шоир зиёд шудани навъи радифҳо низ далели таҳаввули сохтори радиф аст, ки гоҳе навъҳои мураккаб, маснӯӣ ва исмиро ба ҳам меоварад. Ин навъи радифҳо дар ғазалҳои шоир ба миқдор низ зиёд шуда, наздик ба 50 радифи исмӣ, бо радифи феълии мураккаб ва 30 радифи ҷонишиниро дар бар мегиранд.

Ҳарчанд он хусусиятеро, ки дар ғазалҳои баъзе аз пешиниёни Ҷомӣ, баҳусус, Саноиву Хоқониву Мавлавӣ мебинем, бо он вусъат дар ғазалиёти Ҷомӣ ба назар намерасад, вале тағйиру таҳаввули сохтори ғазал дар тарзи ӯ ошкор аст. Аз ҷумла, радифҳое, ки қабл аз Ҷомӣ дар ашъори шоирон кам ба назар мерасиданд, тадричан дар ғазалҳои Ҷомӣ афзалият пайдо мекунанд, мисли: **«шудааст, фурсат аст, гирифтааст, бирафт, гирифт, шикаст, намуда, дигар»** ва ғайра аз ин қабил буда, радифҳои васфӣ низ дар ғазалҳои Ҷомӣ тадричан мавқеъ пайдо мекунанд, ки **«сӯхта, баста, ороста, рафта»** ва ғайра мебошанд.

Дар ҳақиқат дар қиёс бо пешгузаштагонаш ғазалҳои Ҷомӣ давраи аввали «авҷи бозӣ бо радиф»-ро инъикос карда, шоир тавонистааст, ки дар ин замина аз уҳдаи адои фикр ва баёни мазмунҳои ҷолиб низ барояд. Дар ин равиш бо корбурди исми Ҷомӣ дар сохтани радифҳои таркибӣ муваффақ будааст. Мисол: **«гул, лаб аст, бадан аст, араб аст, ноёб аст, фурсат аст, набот аст, ид аст, зар аст, муяссар аст, пиндор аст, оламафрӯз аст, навхез аст, амал аст, ғам аст, ом аст, равшан аст, ҷон аст, осон аст, ҳаросон аст, тихидастон аст, дин аст, маҳ аст»** ва ғайра, ки баёнгари хусусияти навъии радифи ғазалҳои шоир аст.

Дигар аз хусусиятҳои муҳимми радиф дар ғазалҳои Ҷомӣ нақши мусиқиву савтӣ доштани он буда, дар ин замина радиф ба афкор ва

тахайюлоту шоир вахдати комил мебахшад ва мафҳумҳову таркиботи тозаро ба вучуд меоварад. Ҳамчунин ин тарзи коркарди радиф байни сароянда ва хонанда ягонагӣ эҷод карда, тасвир ва мазмуну муҳтаворо барҷаста месозад ва таносуби комиле миёни дидану шунидан созмон медиҳад. Ҷомӣ ҳангоми истифода аз коркардҳои зикршудаи радиф ва қолабҳои забонӣ маъниҳои моддӣ, ҳиссӣ, маҷозӣ, киноӣ ва истиории тозаро дар бофти сохтори каломии ғазал ҷой дода, вахдати маъноӣ ва ҳунарии онро таъмин намудааст.

Ғазали «Биё, эй ашк, то бар ҳоли зори хештан гириям», ки дар боло ёд шуд, ба ҳамин усул эҷод шуда, радифи «**хештан гириям**» таносуби комили сохтори мундариҷавӣ ва шаклии онро ба вучуд овардааст. Мазмуни фоҷиавии ғазал ба василаи тасвир ва қофия, баҳусус радифи хушоҳанг барҷаста карда шудааст, ки ба афкор ва тахайюлоту шоир вахдат мебахшад.

Радифи таркибии «**хештан гириям**» бо эҷоди вахдат миёни хонандаву сароянда қаробати дидорӣ ва шунидориро эҳё мекунад, ки ифодагари хусусияти хоси сохтори радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ мебошад. Интиҳоби таркиби радифсозии «**хештан гириям**» маънии ҳиссӣ ва гоҳе маҷозии ин калимаро ифода карда, зехниёти хонанда ва шунавандаро таҳрик мебахшад ва хонандаро барои шинохти мазмуни тоза омода мекунад.

Дар ин замина мавридҳои зеро метавон ҳамчун намуна бо мисол зикр кард:

Надорам меҳрубоне, то ба ҳоли ман кунад гирия,

Ҳамон беҳтар, ки худ бар ҳоли зори хештан гириям [29, с. 231].

Дар ин байт ва баъзе байтҳои дигари ғазал вожаи «**гирия**» дар мисраи қаблӣ такрор шуда, мазмуни ҳиссӣ ва моддии шеър ба воситаи радиф тақвият ёфтааст, ки моҳияти инсонии андешаи шоир дар ин ғазал хонанда, сароянда ва шунавандаро саҳт гирифта меорад. Ин радиф пас аз таркиб бо вожаи «**хештан**» дар меҳвари ҳамнишинӣ бо ибораҳо ва таркибҳои феълӣ маънии тоза ва муассирро ба вучуд овардааст. Ин навъи радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ зиёд буда, чанд намунаашро дар поин зикр мекунем:

1. **Гил кардан:** омехтан, якҷо кардан.
2. **Манзил кардан:** ба хок супурдан:

Хоки кӯяшро пас аз куштан ба хунам гил кунед,
Хонае созеду чонамро дар ӯ манзил кунед [28, с. 381].

3. **Котил кардан:** аз чониби касе ба қатл расонидан:

Чун бирезад хуни ман, ин бас дият, к-аз баъди қатл,
Гоҳ-гоҳе нисбати хунам ба он қотил кунед [28, с. 381].

4. **Бисмил кардан:** куштан, сар буридан:

Ҳайф бошад хуни ман дар гарданаш, баҳри Худо,
Пеш аз он дам, к-ӯ кашад ханчар, маро бисмил кунед [28, с. 381].

5. **Фикри дил кардан:** ғамхорӣ кардан, дар фикри касе ё чизе будан:

Тан агар бемор шуд, бар сар маёредам табиб,
Эй азизон, кори тан сахл аст, фикри дил кунед [28, 381].

6. **Парда хоил кардан:** бастанӣ пеши чизе:

Ман надорам тоқати дидору ӯ тоби назар,
Пеши рӯяш пардае, баҳри Худо, хоил кунед [28, с. 381].

7. **Тадбири давои дарди беҳосил кардан:** кинояи дарди бедаво, киноя ба дарде, ки ангезанда ё омиле надорад:

Нест пеши аҳли дил дарде зи бедардӣ батар,
Чанд тадбири давои дарди беҳосил кунед [28, с. 381].

8. **Бо чуръае лояқил (беҳабар) кардан:** киноя аз беҳабарӣ:

Чанд дарди сар кашад Ҷомӣ зи гуфтугӯи ақл?
Эй ҳарифон, бозаш аз як чуръа лояқил кунед [28, с. 381].

Дар заминаи таҳлили қиёсии ҳамин ғазал метавон гуфт, ки таҷрибаи шеърӣи Ҷомӣ шомили никоти зер аст: нахуст ин ки радиф дар ғазали шоир на фақат мушкилофар нест, балки ба афзоиши зарфияти маъноии шеър ёрӣ кардааст; дигар ин ки тавонмандии шоирро дар таркибсозӣ нишон додааст, ки на ба ҳар шоир даст медиҳад; ниҳоят, баъд аз вучуди радиф василаи воқеъ ва муассири ваҳдати лафзӣ, маъноӣ ва умуман сохтори ғазал мебошад.

Яке аз нақшҳои радиф дар ғазалиёти Ҷомӣ таъсирест, ки дар эҷоди таъбироти хоси забони шеър ва вусъат додани маънии маҷозаи калимаву ибораҳо ба назар мерасад. Ҷомӣ ин тарзи коркарди радифро фаровон

истифода карда, ки бештаринашон ба василаи таркибҳои феълӣ сохта шудаанд. Ба унвони мисол, ғазали зер иқтибос мешавад:

То кай он шӯх маро бинаду нодида кунад,
Бишнавад нолаи зори ману нашнида кунад?
Чун бигирям бари ӯ фoš, зи ман пинҳонӣ
Дар рақибон нигарад, хандаи дуздида кунад.
Бар замине, ки шавад дида нишони қадамаш,
Ҳар кӣ аҳли назар, он ҷо қадам аз дида кунад.
Ман надорам гилае з-он кулаи шоназада,
Ҳар чӣ бо ман кунад, он турраи жӯлида кунад.
Бархарошида дилам, гӯ, магузар, з-он ки мабод,
К-аш хароши дили ман пой харошида кунад.
Пардаи зоҳиди солус барандохта бод,
Бо бутон чанд назарбозии пӯшида кунад?
Ҷомӣ, аз ёри писандида чӣ ранҷӣ, ҳошо,
К-он писандида ба ҷуз кори писандида кунад [28, с. 372].

Ин навъи радифсозӣ, ки дар ғазалиёти шоир зиёд ба назар мерасад, далели он аст, ки Ҷомӣ аз ҳамнишинии радифи феълӣ «кунад» бо ҷузъҳои дигари шеър таркиботи гуногунмаънӣ сохта, ки аз як тараф гувоҳи қудрати шоирии ӯст ва аз сӯе дигар, нақш ва ҷойгоҳи радифро дар сохтори шеър собит месозад. Ин тарзи корбурди радиф дар таҷрибаи шеърии Ҷомӣ таъкид бар он дорад, ки радиф дар сохтори шеър хусусан ғазал, «бо тамоми муҳиммияташ дар шеър, дар бофтаи воқеии шоирона берун аз шеър вучуд надорад» [106, с. 99].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки радиф дар шеъри асили тоҷикӣ, аз ҷумла ғазалиёти Ҷомӣ танҳо ҳодисаи «графикӣ ва овой» [106, с. 73] набуда, балки ба таъбири Ю.М. Лотман хусусияти «семантикӣ» [107, с. 61] низ дорад, зеро хусусияти асосии сохторӣ ва мундариҷавии ғазалҳои Ҷомӣ маҳз ба воситаи радиф ба камол ва нуктаи ниҳой мерасад, ки ифодагари бадеият ва зебоиҳои ҳунарии ғазали шоир низ ҳаст. Ҷунонки ба мушоҳида мерасад, Ҷомӣ бо баҳрагирӣ аз радифи зикршудаи феълӣ (кунад), тавонистааст, ҳашт

навъи таркиби маҷозӣ созад. Шоир дар ин равиш, ваҳдати маъноии радифро риоят карда, маъно ва мазмуни ғазалро вусъат бахшидааст. Ин таҷриба гувоҳи он аст, ки корбурди радиф на фақат шоире, чун Ҷомиро маҳдуд накардааст, балки сабаби зебоӣ ва тавсияи забони шеърӣ ӯ низ гардидааст.

Истифодаи Ҷомӣ аз таркибҳои феълӣ ё ҷумлаи феълӣ паҳлуи дигари ҳунари ӯро дар корбурди радиф нишон медиҳад. Дар ғазале, ки бо мисраи «Дӯш дар базми гадо шоҳ фуруд омада буд» сар мешавад, ҳамнишинии радифи феълии «фуруд омада буд» бо дигар ҷузъҳои ғазал таркибот, маҷозот ва киноёти бадеъ ба вуҷуд оварда, ки дар ҷадвали зер нишон дода шудаанд:

Шумораи байтҳо	Таркиб	Маънӣ ва шарҳи он
Мисраи аввалу дувум	Шоҳ фуруд омада буд Моҳ фуруд омада буд	ҳақиқати хоксориро намудан, расидани бузурге ба маҳфили поиниҳо
Мисраи чорум	Гоҳ фуруд омада буд	хоксорӣ
Мисраи шашум	Ногоҳ фуруд омада буд	Воқеияти муҳол, ки анҷом гирифта
Мисраи ҳаштум	Ҳавохоҳ фуруд омада буд	Ба хоҳиши худ ба ҷое ё касе расидан
Мисраи даҳум	Роҳ фуруд омада буд	Рехтани ашк
Мисраи дувоздаҳум	Оҳ фуруд омада буд	Дуо кардан
Мисраи чаҳордаҳум	Кӯтоҳ фуруд омада буд	Ҳиммат ва ғурурро аз даст додан [28, 403].

Ин гуна радифҳои феълӣ моро мутаваҷҷеҳи ин нуқта месозад, ки Ҷомӣ бо тозақориҳои ҳунарияш дар корбурди радиф мисли баъзе аз шоирони дигар ваҳдати маъноии ғазалро аз миён набурда, балки ҷомеияти маъноии онро ҳифз намудааст, ки натиҷаи тавонмандии ӯст.

Дар заминаи таҳлилҳои боло метавон ба ин натиҷа расид, ки радиф дар корбурди Ҷомӣ, баҳусус дар ғазалиёти ӯ калимаест, ки пеш аз қофия омада, аксаран дорои як маънӣ мебошад ва гоҳ-гоҳе ҷузъе аз лафзе дигар ба шумор

омада, дар бофти калом маъноӣ маҷозӣ, истиорӣ ва киноӣ тоза ба вучуд меоварад, ки гувоҳи тавонмандӣ ва ҳунарписандии шоири бузург мебошад.

- Радиф дар ғазалҳои Қомӣ дорои маънӣ ва ҳавзаӣ лафзӣ хос буда, дар бофти калом маъноӣ маҷозӣ ё худ киноӣ ро паҳид меоварад. Ба истифодаи дақиқтаре, Қомӣ дар эҷоди ғазал ба радиф аҳамияти фаровоне дода, 90 дар сади ғазалҳои ӯро ба радиф гуфтааст. Дар ин миён, радифҳои **ҷумлаӣ**, **февлӣ**, **номӣ** ва **таркибӣ** дар тарзи нигоҳиши ӯ ҷойгоҳи хос дошта, шоири тавоно дар офариниши радиф илова ба таъмини зебоии калом, мазмунҳои тозаро низ ҳадафи эҷодӣ қарор додааст, ки аз афзалиятҳои усули корбурди ғазал дар тарзи нигоҳиши ӯ мебошад.

- Қомӣ дар корбурди радиф равиш ва таваҷҷуҳи хос доштааст, ки ҳиссаи бештари ғазалҳои ӯро ба радиф сурудани ӯ бар ин далел аст. Радифҳои февлӣ дар истифодаи шоир афзалият дошта, хусусияти тарзи нигоҳиши ӯро муайян кардаанд, ки марбут ба маънисозӣ ва тақвияти ғояи ғазал мешавад. Ӯ дар офариниши радиф мисли Ҳоконӣ ба ҳанҷоргурезии маъноӣ ғарош надошта, балки бо истифода аз радифҳои гуногунтаркиб радифҳои киноӣ, истиорӣ ва маҷозӣ ба вучуд овардааст, ки як таркиби радиф маъноӣ гуногунро истифода кардааст.

- Қомӣ дар таҷрибаи шоирӣ дар корбурди радиф ҳамеша эътидолро риоят ва радифро бо ҳадаф истифода кардааст ва ба ин васила ҳам таносуби сохтори ғазалро тақмил бахшидааст, ҳам ҳунари худро намуда, таъсири ғазалро бештар кардааст.

ХУЛОСА

Бар асоси таҳқиқ ва арзёбии масъалаи нақши қофия ва радиф дар ғазалиёти Қомӣ, ки паҳлуҳои дигари ин мавзӯ, аз ҷумла моҳияти назарии Абдурраҳмони Қомӣ оид ба нақш ва ҷойгоҳи қофияву радиф дар шеър, мавқеи қофия ва радиф дар ғазалиёти шоир, зинаҳои тақмили онҳо, сохти қофия ва унсурҳои шаклсози онро дар бар мегирад, метавон чанд нуктаро ба тариқи хулоса баён намуд.

1. Абдурраҳмони Қомӣ назарии ҷомеашро оид ба моҳияти шеър, баҳусус қофия ва радиф ва нақшу ҷойгоҳи ҳунарии онҳо дар сохтори каломӣ манзум, нахуст дар шеъру манзумаҳояш, сониян дар «Рисолаи қофия» ба таври мухтасар иброз намудааст. Дар осори илмӣ ва рисолаҳои ҷудогонааш низ дар боби нақши шеъру шоир дар зиндагӣ ва мавқеи қофияву радиф дар сохтори мусиқоиву зебоишинохтии шеър андешаҳояшро ба таври мушаххас баён доштааст [4-М].

2. Назарии адабии Абдурраҳмони Қомӣ дар бораи шеър ва унсурҳои сохтории он қофияву радиф зери таъсири андешаҳои назарӣ ва равишҳои амалии шоирон ва донишмандони соҳа ташаккул ва таҳаввул ёфта, ҳадафаш тозақорӣ ва ислоҳу таҳзиби суҳан будааст. Тафовути назари ӯ аз пешгузаштагонаш дар ин аст, ки вай мутаваҷҷеҳи моддаву мазмун ва сурати ҳунариву сохтории шеър буда, ба ҷанбаи нафсонии он кам тавачҷуҳ доштааст. Равиши ҳоси дидгоҳҳои назарии ӯро дар шинохти шеър ва нақши қофияву радиф дар он ҷанбаи амалии андешаҳояш шакл додаанд, ки формулааш чунин аст: вазн «хилъати ноз», қофия «нақшу нигор» ва радиф «халхол»-и он мебошад. Ба ин тартиб, Қомӣ таносуби қофия ва радиф ба сохтории шеър, шаклу мундариҷа ва тасвирро омили бақои шеър медонад. Назари ӯ оид ба ин масъала ҳам дар шеършавӣ ва ҳам дар рисолаҳояш, баҳусус «Рисолаи қофия», ба таври ҷомеъ ифода шудааст [3-М].

3. Абдурраҳмони Қомӣ дар қатори дигар унсурҳои шеър қофияву радифро ҷузъҳои асосии сохтории шеър дониста, дар «Ҳафт авранг», «Силсилат-уз-заҳаб», «Тухфат-ул-Аҳрор» ва «Субҳат-ул-аброр» диди хосашро оид ба ин мавзӯ баён кардааст. Вай дар ин осораш бештар мутаваҷҷеҳи ҳамоҳангӣ, тавозун ва мушобихати савтии қофия ва радиф буда, онҳоро омили анғезандаи ҳаёли

шоирона медонад, ки таъкид бар чанбаи ҳунари ва зебоишинохтии қофияву радиф дорад. Ба ифодаи дигар, Қомӣ хусусиятҳои маънавий, ҳунари ва зебоишинохтии қофияву радифро омили бақои шеър таъбир мекунад [3-М].

4. Назариёти Абдурраҳмони Қомиро дар бораи қофияву радиф «Рисолаи қофия» такмил мебахшад. Ин рисола қоидаҳои марбут ба қофия ва радифро ба тариқи мухтасар фаро гирифта, арзиши назарӣ ва амалӣ дорад. Рисола ба сифати дастури таълим таълиф шуда, чиҳати фарқкунандаи он аз осори ҳамсонаш дар мухтасарбаёнӣ ва ҳадафгирии андешаҳои муаллиф аст [4-М].

5. Назариёти Абдурраҳмони Қомӣ дар бораи қофия ва радиф, зинаҳои ташаккул ва таҳаввули онҳо ҳам назарӣ ва ҳам таърихист. Арзёбиҳои ӯ дар бораи ҳаракатҳои ҳуруфи қофия, навъҳо, қисматҳо ва уюби он даставвал хусусиятҳо ва қонунмандии сохтори қофияро дар шеъри форсии тоҷикӣ муайян карда, сипас равишҳои мақбул ва номақбули қорбурди онро дар таҷрибаи шоирон ошкор месозад, ки арзиши назарӣ ва амалӣ дорад. Дар ин замина, Қомӣ тафовутҳои таърихии ҳарфи қайд ва таъсис, мутаҳаррик будани ҳарфи васл ва дар ашъори Аҷам наомадани қофияи мутақовисро бо мисолҳо нишон дода, ба ин васила тафовутҳои таърихӣ ва забонии онҳоро мушаххас намудааст [3-М].

6. Истифодаи қофия дар ғазалҳои Абдурраҳмони Қомӣ, пеш аз ҳама, ҳадафи ғоявию мундариҷавӣ дошта, ба таносуб ва ваҳдати комили шакли мундариҷа мусоидат намудааст. Шоир дар ғазалиёташ бештар сохти қофияҳои пурқорбурд, машҳур ва ҳуруфи нарму равони маъмул истифода карда, ба ин васила чанбаи маъноӣ ва савтии ғазалро тақвият бахшидааст. Ин тарзи қофиясозӣ дар ғазалҳои шоир ҷойгоҳи хос дошта, сабаби нармии калом ва таъкиди маънавии он мегардад. Омилҳои аслии таъсирбахш дар ин тарзи қофияандешии Абдурраҳмони Қомӣ қорбурди сомитҳои (ҳамсадо) нарму равон мебошанд. Ҳамчунин истифодаи қофияи такрор низ дар тарзи ниғориши Қомӣ василаи тақмили қофия буда, ҳунари мазмунсозии шоирро такмил бахшидааст. Шоир дар такрори қофия асосан, аз калимаҳои, ки маъноҳои мухталиф доранд, истифода кардааст, ки такрори қофия дар таҷрибаи шоирии Қомӣ, пеш аз ҳама, бо баёни ҳунари рабт дошта, шоир ба ин васила аз имконоти маъноии вожаҳо

хунармандона истифода кардааст. Ин таҷриба гувоҳи он аст, ки қофия ҳамеша таҳти фармони шоир буда, василаи такмил ва қавӣ сохтани сохтори ғазал ва таносуби комили мундариҷавию шаклии он гардидааст. Вожаи қофиясозро Қомӣ танҳо бо ҳадафи густардани суҳан ва эҷоди тасвирҳову маъниҳои тоза интиҳоб ва қорбасти кардааст [1-М].

7. Сохти қофия ва унсурҳои шаклсозии он дар ғазалиёти Абдураҳмони Қомӣ сода ва суннатӣ буда, тобеи низоми назарии забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ мебошад. Аз ин ҷиҳат, қофия дар қорбурди шоир нақши сохторӣ дошта, воситаи эҷод, тақвияти ҳамоҳангӣ, тавозуни шакливу маънавий, ташҳиси воҳидҳо ва анвои шеър, ваҳдатбахшӣ ба афкор, мазмунсозӣ, таносуби унсурҳои сохторӣ ва ёрӣ дар ҳифзи сохтори воҳиди шеър мебошад [5-М].

8. Абдураҳмони Қомӣ дар ғазалиёташ вобаста ба талаботи жанри ғазал, хусусияти экспрессивӣ ва тарзи адои он қофияандешӣ карда, мувофиқи талаботи шеъри ғиноӣ аз истифодаи ҳуруфи душворталаффуз дар сохтани қофия парҳез кардааст. Таҳлилҳои қиёсӣ нишон медиҳанд, ки Қомӣ бештар ба интиҳоб ва қорбурди ҷузвҳои қофияи савтиёташ ғанӣ, аз қабилҳои «-ор, -он, -ар, -о» таъя карда, дар интиҳоби қофия озодии мутлақ доштааст. Қорбурди ҷузвҳои гуногуни қофия барои шоир аввалан, ҳадафи ҳунарий дошта, сониян, ҳамчун унсурҳои мазмунсоз ва вазни сохтори композитсионии ғазалро тавсия ва такмил додааст. Дар ин замина, ҷузвҳои қофиясозии «-ам, -ед, -ан, -о, -ох, -оз, -аб, -иб, -от, -ишт, -аш, -ят, -ор, -оч, -ох, -ид, -ад, -яд, -ар, -ез, -ас, -ос, -аш, -ок, -шам, -ораш, -нам, -ан, -инам, -ат, -от, -астӣ, -еҳ, -оҳе, -ас, -аб, -анд, -ӯянд» ва ғайра дар ташаккул ва таҳаввули шакли мундариҷаи ғазалҳои шоир нақши муассир доштаанд. Сохтҳои қофия, аз ҷумла «-ола, -ил, -ол» ҳамчунин пасвандҳои феълсоз ба тарзи ниғориши шоир латофат ва раванӣ бахшидаанд, ки ифодагари маҳорати ӯ дар интиҳоб ва қорбасти ин унсурҳои сохтории шеър аст [3-М].

9. Истифодаи мусаввитаи баланд (садоноки дароз) ва пас аз рави замири ғоиб (бандакҷонишини шахси сеюм / дар қофия ғазалҳои Қомиро саршор аз оҳангу зебоӣ сохта, вазифаи зарбу оҳангсозиро низ бар уҳда гирифтаанд. Ҳамин тамоюли ҳунарий шоирро дар интиҳоб ва қорбурди ҳарфу ҳаракот низ муваффақ

кардааст. Дар ғазалиёти ӯ барои сохтани қофия ба чуз ҳарфҳои з (ظ), ч (چ), з (ذ) ва ж (ج) дигар ҳамаи ҳарфҳои алифбои форсии тоҷикӣ истифода шудаанд. Таносуби истифодаи онҳо нисбат ба -р (94), -н (90), -о (44), -м (32), -д (28), -л (20), -б (24), -ҳ (18), -ш (14) ва —з (12) мавридро ташкил медиҳад [1-М].

10. Дар тарзи нигориш ва андешаи адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ қофия заминаи таърихӣ ва сохтори хос дошта, сохти он бо табиати забони тоҷикӣ махсусиятҳои овозӣ ва суннатҳои баргузидаи сохтори он пайванди ҷудоношаванда дорад. Дар ташаккул ва таҳаввули хусусиятҳои ҳунарии ғазалиёти шоир нақши тарзи ҷойгиршавӣ, сохти қофия, таркиби овозӣ, ҳадафи мусиқӣ, нишонаҳои сарфиву нахвӣ ва зарбу оҳанг муассир буда, ин омил ба сохтори шаклӣ ва мундариҷавии ғазал қамоли ҳунарий ато кардааст. Радиф аз вижагиҳои ғазали Абдурраҳмони Ҷомӣ буда, имконоти ҳунарии шоирро дар интиҳоб ва қорбасти он муайян мекунад. Радиф дар ғазалҳои шоир қофияро такмил дода, таносуби қомилро дар сохтори ғазал ба вучуд меоварад. Шоир, чун Саъдию Ҳофиз, аз зумраи шоиронест, ки дар истифодаи радиф дар ғазал мавқеи хоси назариву амалӣ дошта, дар ин самт ба ҳеҷ гуна тақаллуф ва суратгарой роҳ намодааст. Аз ин назар, радиф низ мисли қофия дар ғазалҳои шоир арзиши ҳунарий дошта, бо гуногунрангӣ ва вусъати сохториву маъноӣ имтиёз дорад [1-М].

11. Радиф низ аз вижагиҳои сохтори ғазалҳои Ҷомӣ буда, имконоти ҳунарии шоирро дар интиҳоб ва қорбасти он муайян мекунад. Радиф дар ғазалҳои шоир қофияро такмил дода, таносуби қомилро дар сохтори ғазал ба вучуд меоварад. Таҳлил ва арзёбии миқдори ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки 1956 ададро ташкил медиҳад, нишон дод, ки қариб нисфи онҳо радиф дошта, зебӣ ва оҳангноки аз вижагиҳои онҳост. Ҷомӣ дар таҷрибаи шоирӣ сароғоз ба қорбурди радифҳои сода, аз қабилӣ «-аст, -буд, ва -шуд» эътибор дода, тадриҷан бо истифодаи радифҳои мураккаб, гоҳе тулонӣ, сохтори ғазалро такмил додааст. Ин равиш на фақат омилҳои таҳаввулотии сохтори ғазал гардидааст, балки қанбаи маъноии онро низ вусъат бахшида амиқ кардааст [2-М].

12. Ташаккул ва таҳаввулотии навӣ ва қорбурдии радиф аз хусусиятҳои тарзи радифандешии шоир буда, аз ҷиҳати миқдор низ ғазалҳои радифдор қабилӣ

таваччуҳ аст ва шумораи онҳо ба 543 адад мерасад. Аз ин қисмат, бештарини онҳо радифҳои феълӣ буда, боқиро радифҳои исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, зарфӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Корбурди ин навъи радифҳо барои Абдурраҳмони Ҷомӣ василаи эҷоди як ришта ташбеҳот, истиораву киноёт, ба ифодаи дигар такмили хусусияти балоғии ғазал аст [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Аз омӯзиши мавод ва масоили мавриди баҳси диссертатсия бармеояд, ки он нахустин пажӯҳиши фарогир ва монографӣ доир ба қофияву радиф ва нақшу мақоми онҳо дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ мебошад. Оиди қофияву радиф дар ғазалиёти шоир дар адабиётшиносӣ ва шарқшиносии тоҷик то ҳол таҳқиқоти мукаммале сурат нагирифтааст.

2. Ҳудуди баҳси Абдурраҳмони Ҷомӣ оид ба шеър ва унсурҳои сохтори он доираи васеътареро фаро гирифта, дар бораи ҳақиқати шеър, ҷанбаҳои ҳунари ва унсурҳои сохториву сабкии он баҳс мекунад. Дар ин равиш, ӯ назариёташро ҳам дар осори бадеӣ, аз ҷумла шеърҳои дostonхояш ва ҳам дар «Рисолаи қофия» ва дигар таълифоти ҳамонанд баён кардааст.

3. Абдурраҳмони Ҷомӣ «Рисолаи қофия»-ро бо усули ҳоси назарӣ таълиф карда, дидгоҳҳои амалии ӯро низ оид ба қофияву радиф ва тарзи корбурди онҳо дар бар мегирад. Рисола аз муқаддима, панҷ фасл ва хотима иборат буда, нахуст муаллиф мафҳуми қофияро шарҳ медиҳад ва баъд дар бораи ҳуруфи қофия, ҳаракатҳо, хусусияти сохтори онҳо, ҳудуди қофия, ба истилоҳи муаллиф «синоат, навъҳо ва уюби қофия» ва қисматҳои он маълумоти мухтасарро бо зикри мисолҳо ва таҳлили амалӣ меоварад.

4. Масъалаи алоқамандии қофия бо навъҳои шеъри форсии тоҷикӣ, аз ҷумла ғазал дар таҷрибаи шоирии Абдурраҳмони Ҷомӣ ифодагари хусусиятҳои хоси ҳунари шоирии ӯ мебошад. Ҷазалиёти шоир аз ҷиҳати мундариҷаву сохтор тозагиҳо дошта, ин хусусият дар кашфи мазмун, тарзи нигориш ва сохтори шеър, ки қофия ҷузъе аз он аст, равшан зоҳир мешавад. Ҳама гуна матлаберо, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ғазалиёташ «бофте ошиқона ва андӯҳгинона» додааст, ба сохтори ғазал, аз ҷумла қофияву радиф низ пайванд меҳӯрад. Ба ифодаи дигар, дар ғазалиёти Ҷомӣ он таркиби мундариҷа, ки хусусияти ҳоси шеърро ташкил медиҳад, аз қофия ибтидо гирифта, нақши ин

унсури сохторӣ дар такмили мундариҷа, ғоя ва таркиби мусиқоиву сабки нигориш бузург мебошад.

5. Абдуррахмони Қомӣ дар қофияандешӣ ба нақши мусиқоии қофия эътибори хос дода, илова ба риояти қофияи аслий, дар ғазалҳояш ба қофияи дарунӣ (миёни мисраъҳо) низ диққати хос додааст. Ба ин равиш, сабки ӯ имтиёз дошта, ин корро бо мақсади боло бурдани таъсири маънавӣ ва ҳиссии ғазал ҳунармандона анҷом додааст. Қофияи дарунӣ, мизони муштаракӣ калимаҳои қофияшавандаро таъмин кардааст, ки омили тавлиди мусиқии бештар дар ғазал шуда, аз чиҳати маънавӣ онро лаззатбахштар сохтааст. Аз ин чиҳат, таносуби тарҳҳои овоии аҷзҳои байт бо қофия дар қофияандешии Қомӣ василаи такмили ҷанбаи маънавӣ ва мусиқоии ғазал аст.

6. Абдуррахмони Қомӣ ба ҷуз радифҳои исмию феълӣ дар ғазалиёташ аз навъҳои масдарӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, ғайриодӣ ва маъмулӣ, таркибҳои феълӣ, ҷумлай ва шабеҳи ҷумла ҳунармандона истифода карда, бо истифода аз зарфиятҳои забонӣ, аз ҷумла эҷоди маъноӣ маҷозӣ, киноӣ ва истиории тоза ҷанбаи ҳунари ва маънавии ғазалро такмил бахшидааст. Дар ин маврид радиф ҳам василаи ифшоӣ ҳол ва ормони шоирона буда, омили барҷаста сохтани мазмун ва ваҳдат бахшидан ба афкор ва таҳайюли шоирона мебошад. Ба ин тартиб, радиф дар ғазалҳои Қомӣ сохтори ҳунари ва зарфиятҳои маъноиро такмил бахшида, шоир дар қорбурди радифҳои таркибӣ тавонманд ва навоар аст, ки ин таҷрибаи ӯ андешаҳои маҳдудро оид ба радиф ва радифандешӣ аз байн мебарад.

7. Таҷрибаи Абдуррахмони Қомӣ дар қорбурди радиф собит месозад, ки радиф барои ӯ мушкилофар набуда, нахуст зарфияти маъноии ғазалро вусъат бахшидааст, сониян тавонмандии ӯро дар таркибсозӣ нишон дода, ниҳоят, баъд аз қофия радиф дар такмили ваҳдати лафзӣ, маъноӣ ва умуман хусусиятҳои сохтории ғазал василаи муассире будааст.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳо

1. Авфӣ, Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб. Аз рӯи чопи профессор Браун, бо муқаддима ва таълиқоти аллома Муҳаммад Қазвинӣ ва нусхаи таҳқиқоти Саид Нафисӣ ва тарҷумаи дебочаи англисӣ ба форсӣ бо қалами Муҳаммад Аббосӣ, Номаи аввал [Матн] / Муҳаммад Авфӣ. – Техрон: Китобфурӯшии Фаҳри Розӣ, баҳори 1341. – 2036 с.
2. «Аруз»-и Сайфӣ ва «Қофия»-и Ҷомӣ [Матн]. Ба эҳтимоми Муҳаммади Фишоракӣ. – Техрон, 1372. – 102 с.
3. Ҳусайнӣ Маҳмуди Атоулло. Бадоеъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Раҳим Муслмонқулов [Матн] / Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 222 с.
4. Ашъори парокандаи қадимтарин шуарои форсизабон аз Ҳанзалаи Бодғисӣ то Дақиқӣ (ба ғайр аз Рӯдакӣ) [Матн] / Бо тасҳеҳу муқобила ва тарҷумаву муқаддима ба забони фаронсавӣ. Ба кӯшиши Жилбер Лазар, устоди мадрасаи забонҳои шарқии Порис. – Техрон: Анҷумани эроншиносии Фаронса дар Техрон. Сандуқи пустии 1968-11, 1982 / 1362. – 224 с.
5. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия [Матн] / Абурайҳони Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
6. Ваҳидӣ, Ҳусайн. Аспи сапеди хуршед [Матн] / Ҳусайни Ваҳидӣ. – Техрон: чопхонаи Сикка, 1369. – 510 с.
7. Ганҷи бозёфта [Матн]. Гирдоваранда Муҳаммаддабири Сиёқӣ. – Техрон: Интишороти китобхонаи Хайём, обонмоҳи 1334 хуршедӣ. – С. 3- 44.
8. Гёте, В.И. Девони Ғарбӣ-Шарқӣ [Матн] / Иохан Волфганг Гёте. – Душанбе. – Адиб, 2011. – 384 с.
9. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Девони комили Ҷомӣ [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ / Бо муқаддимаи васеи Ҳошим Разӣ дар таърихи адабӣ, фалсафиву сиёсии қарни нуҳум ва баҳси интиқодӣ дар аҳволу осор ва нақди сурудаҳои Ҷомӣ... – Техрон: Интишороти Пирӯз, 1341. – 680 с.

10. Ибни Рушд. Китоби шеър. [Матн] / Ибни Рушд // Фанни шеър – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 85-123.
11. Ибни Сино. Дар бораи саноати шеърӣ [Матн] / Ибни Сино // Фанни шеър. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 22-84.
12. Ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби худус-ул-хуруф. Ҳикмати аруз [Матн] / Ибни Сино. Осори мунтахаб, Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С. 128-243.
13. Кайковус, Унсуралмаолӣ. Дар расми шоирӣ. Таҳияи А. Девонакулов [Матн] / Унсуралмаолии Кайковус. Насихатнома. – Душанбе: Ирфон, 1968. – С. 106-110.
14. Кашифи, Камал ал-дин Хусайн Воиз, Бадаи ал афкар фи санаи ал-ашар (Новые мысли о поэтическом искусстве) [Текст] / Камал ал-дин Хусайн Воиз Кашифи // Изд. текста, предисловие, примечание и указатели Р. Мусулманкулова. – Москва: Наука, 1977. – 222 с.
15. Луғати фурс, мансуб ба Асадии Тӯсӣ, бо ҳавошӣ ва таълиқот ва фаҳорис [Матн] / Ба кӯшиши Муҳаммаддабири Сиёқӣ. – Техрон, 1336- хуршедӣ. – 210 с.
16. Мунтахаби «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» [Матн] / Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 144 с.
17. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн]. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ. 2. / Ғиёсуддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
18. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор. Таҳияи Урбатулло Тоиров, Мирзо Абдуллоев, Раҳмуддини Ҷалол [Матн] / Насируддини Тӯсӣ. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 150 с.
19. Самарқандӣ, Низомии Арузӣ. Чаҳор мақола. Мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони чоп Х. Шарифов ва У. Тоиров [Матн] / Низомии Арузии Самарқандӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 159 с.
20. Самарқандӣ, Низомии Арузӣ. Чаҳор мақола [Матн] / Низомии Арузии Самарқандӣ. – Хуҷанд: Ношир, 2015. – 192 с.

21. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола. Ба эҳтимоми Муҳаммад Муин [Матн] / Низомии Арӯзии Самарқандӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1344 – с.
22. Розӣ Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайс. Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам [Матн] / Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайс Розӣ. – Техрон, 1349 – 553 с.
23. Рӯдакӣ. Девон. Таҳия ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам [Матн] / Рӯдакӣ. – Олмотӣ, 2007. – 256 с.
24. Садри Зиё. Тазкори ашъор [Матн] / Садри Зиё. – Техрон: Суруш, 1380 2001. – 364 с.
25. Табрзӣ, Ваҳид. Рисолаи ҷамъи мухтасар. Матни комил ва тасҳеҳшуда ба эҳтимоми А. Бертелс [Матн] / Ваҳиди Табрзӣ. – Маскав: Идораи нашриёти Ховар, 1956. – 120 с.
26. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷилди 1 – Москва: Советская Энциклопедия, 1969. – 953 с.
27. Фароҳӣ, Абунаسر. Нисоб-ус-сибён. Таҳия Саидамир Аминзода ва Муқим Алламуродов [Матн] / Абунасри Фароҳӣ. – Душанбе, 1993 – 24 с.
28. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди якум. Фотиҳат-уш-шабоб. Ба ҷоп ҳозиркунанда Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 560 с.
29. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди дуюм. Фотиҳат-уш-шабоб. Ба ҷоп ҳозиркунанда Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ.– Душанбе: Ирфон, 1987. – 576 с.
30. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди сеюм. Силсилат-уз-заҳаб. Саломон ва Абсол. Тухфат-ул-аброр. Ба ҷоп тайёркунандагон К. Айнӣ, А. Зухуриддинов [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ.– Душанбе: Ирфон, 1987. – 288 с.
31. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди чорум. Юсуф ва Зулайхо. Ба ҷоп ҳозиркунанда Зоҳир Аҳрорӣ [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ – Душанбе: Адиб, 1988. – 381 с.

32. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди шашум. Воситат-ул-икд. Ҳозиркунандаи ҷоп Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 510 с.
33. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳафтум. Хотимат-ул-ҳаёт. Баҳористон. Ҳозиркунандаи ҷоп ва муаллифи шарҳу луғат Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 544 с.
34. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди панҷум. Ба ҷоп ҳозиркунанда Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 383 с.
35. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Рисолаи қофия. Таҳияи Абубакр Зухуриддинов [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 135-150.
36. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Рисолаи аруз. Таҳияи Абӯбакр Зухуриддинов [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 153-204.
37. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Рисолаи мусиқӣ. Таҳияи Абубакр Зухуриддинов [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 207-266.
38. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Нафаҳот-ал-унс. Таҳияи Алӣ Муҳаммадиев [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 7-132.
39. Ҷомӣ, Нуриддин Абдурраҳмон ибни Аҳмад. Девони Ҷомӣ. Ҷилди аввал. Фотиҳат-уш-шабоб. Муқаддима ва тасҳеҳи Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Нуриддин Абдурраҳмон ибни Аҳмади Ҷомӣ. – Техрон: Дафтари нашри мероси мактуб. Ойнаи мерос, 1378. – 940 с.
40. Ҷомӣ, Нуриддин Абдурраҳмон ибни Аҳмад. Девони Ҷомӣ. Ҷилди дувум. Фотиҳат-уш-шабоб. Муқаддима ва тасҳеҳи Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] / Нуриддин Абдурраҳмон ибни Аҳмади Ҷомӣ. Техрон: Дафтари нашри мероси мактуб. Ойнаи мерос, 1378. – 732 с.

41. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Мунтахаби ғазалиёт [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Таҳия ва тадвини матн аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Холида Давлатова. – Душанбе: Адиб, 2016. - 480 с.
42. Ҷурҷонӣ, Абдулқоҳир. Асрор-ул-балоға. Тарҷумаи Ҷалили Таҷлил [Матн] / Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ. – Техрон, 1370. – 302 с.
43. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик [Матн]. Ҷилди 1. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1988 – 544 с.
44. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик [Матн]. Ҷилди 2. / – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – 560 с.

II. Адабиёти илмӣ

45. Абдуллоев, И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X–начала XI в. [Текст] / И. Абдуллоев. – Ташкент: Фан, 1984. – 292 с.
46. Абдуллоев, А. Қасидаҳои Ҷомӣ ва баъзе хусусиятҳои онҳо [Матн] / А. Абдуллоев // Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе, 1973. – Ҷилди 2. – С. 106-120.
47. Абдуллоҳӣ, Ризо. Баҳсе пиромуни зихофи роиҷ дар шеърӣ форсӣ [Матн] / – Техрон: Амири кабир, 1369. – 130 с.
48. Азер, А. Рифмы персидского языка [Текст] / А. Азер // Проблемы восточного стихосложения. – Москва: Наука, 1973. – С. 16-24.
49. Айнӣ, Садриддин. Алишер Навоӣ / Садриддин Айнӣ [Матн] / Садриддин Айнӣ Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби яқум. Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963. – С. 265-469.
50. Аллахвердиев, Г.А. Труд Хатиба Табрези «Китаб ал-кафи фи-л-аруз вал-кавафи» как источник по восточной поэтике [Текст] / Г.А. Аллахвердиев. // Автореферат. канд. дисс. фил. наук – Баку, 1984. – 21 с.
51. Арасту. Поэтика [Матн] / Арасту. – Душанбе: Бухоро, 2016. – 120 с.
52. Афлотун. Ҷумхур [Матн] / Афлотун. – Душанбе: Маркази тарғиби адабиёт, 2011. – 296 с.

53. Афсаҳзод, А. Рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1980. – 223 с.
54. Афсаҳзод, А. Таҳаввули афкори Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1981. – 159 с.
55. Афсаҳзод, А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами (Проблемы текста и поэтики) [Текст] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Москва: Наука, 1988. – 326 с.
56. Афсаҳзод, А. Девони ғазали ошиқони шайдоӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод // Садои Шарқ. – 1989. – № 12. – С. 104-110.
57. Афсаҳзод, А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами (Проблемы текста и поэтики) [Текст] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 2014. – 460 с.
58. Афсаҳов, А. Низомии Арузӣ дар бораи шоирӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳов // Маориф ва маданият. – 1963. – 15 январ.
59. Афсаҳов, А. Шаклу вази ашъори Мирзо Турсунзода [Матн] / Аълоҳон Афсаҳов // Суннатҳои устувор ва навпардозии эҷодкор. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 231-244.
60. Афсаҳзод, А. Достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Ҷомӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 173-184.
61. Бақоев, Муҳаммадвафо. Ҷомӣ ва Хусрав [Матн] / Муҳаммадвафо Бақоев // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 137-146.
62. Бароханӣ, Ризо. Тило дар мис [Матн] / Ризо Бароханӣ. – Техрон: Нигоҳ, 1376. – 114 с.
63. Бахтин, М.М. Проблема содержания материала и формы в словесном художественном творчестве [Текст] / М.М. Бахтин. Литературно – критические статьи. – Москва: Художественная литература, 1986. – С. 26-89.
64. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ [Матн] / Маликушшуаро Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

65. Баҳор ва адаби форсӣ. Маҷмуаи яқсад мақола аз Маликушшуаро Баҳор [Матн]. Ба кӯшиши Муҳаммади Гулбун бо муқаддимаи дуктур Гуломхусайни Юсуфӣ, ҷилди аввал – Техрон, 1351. – 408 с.
66. Белинский, В.Г. Статьи и рецензии 1841-1844, том первый [Текст] / В.Г. Белинский. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 862 с.
67. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений, том VII [Текст] / В.Г. Белинский. – Москва: Издательство АН. СССР, 1955. – 684 с.
68. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Москва: Наука, 1965. – С. 469 - 481.
69. Бетоб, М. Қофия ва аруз [Матн] / М. Бетоб. – Аз нашароти факултаи адабиёт, ҷавзо, 1333. – 46 с.
70. Бобоев, Ю. Вазн ва соҳти шеърӣ тоҷикӣ [Матн] / Ю. Бобоев. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 135-142.
71. Болдырев, А.Н. К вопросу о литературно – критических взглядах Джами и его современников [Текст] / А.Н. Болдырев // Народы Азии и Африки. – 1969. - №2. – С. 149-151.
72. Брагинский, И.С. О мастерстве Рудаки [Текст] / И.С. Брагинский. Из истории персидской и таджикской литературы. – Москва: Наука, 1972. – С. 173-242.
73. Брагинский, И.С. Заметки к изучению творчества Джами [Текст] / И.С. Брагинский. Из истории персидской и таджикской литературы. – Москва: Наука, 1972. – С. 413-436.
74. Буало. Поэтическое искусство [Текст] / Буало. – Москва: Наука, 1978. – 101 с.
75. Бушмин, А. Наука о литературе [Текст] / А. Бушмин. – Москва: Современник, 1980. – 334 с.
76. Ваҳҳоб, Рустам. Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён [Матн] / Рустами Ваҳҳоб. – Техрон: Анҷумани шоирони Эрон, 1393. – 399 с.
77. Ваҳҳоб, Р. Поэтикаи вазн ва хусусиятҳои ритмии назми муосири тоҷик [Матн] / Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 200 с.

78. Ваххобзода, Рустам. Шеър ва дониш [Матн] / Рустам Ваххобзода. – Душанбе: Адиб, 2017. – 188 с.
79. Веселовский А.Н. Историческая поэтика [Текст] / А.Н. Веселовский. – Ленинград, 1940. – 358 с.
80. Ворожейкина, З.Н. Приёмы усиления рифмы в малых стихотворных формах персоязычной лирики XII в. [Текст] / З.Н. Ворожейкина // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. – Москва: Наука, 1988. – С. 269-285
81. Всеволодова, Н.Е. Мелодика стиха (На материале русской лирической поэзии) [Текст] / Н.Е. Всеволодова. – Афтореф. дис. канд. фил. наук. – Ленинград, 1974. – 22 с.
82. Дориюш, П. Намунаҳои шеъри нав [Матн] / П. Дориюш. – Техрон: Сухан, 1376. – 268 с.
83. Гаспаров, М.Л. Очерк истории русского стиха: материка, ритмика, рифма, строфика [Текст] / М.Л. Гаспаров. – Москва, 1984. – 319 с.
84. Гинзбург, Л. О лирике [Текст] / Л. Гинзбург. – М. – Л. Советский писатель, 1964. – 382 с.
85. Гончаров, Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифм [Текст] / Б.П. Гончаров. – Москва: Наука, 1973. – 275 с.
86. Фуломризой, М. Сабкшиноси шеъри порсӣ. Аз Рӯдакӣ то Шомлу [Матн] / М. Фуломризой. – Техрон: чопи Гулшан, 1377. – 108 с.
87. Давронов, С. Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ [Матн] / Субҳон Давронов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 163 с.
88. Давронов, С. Соҳти шеъри тоҷикӣ [Матн] / Субҳон Давронов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 25 с.
89. Жирмунский, В. Рифма, ее история и теория [Текст] / В. Жирмунский. – Петербург: АCADEMIA, 1923. – 337 с.
90. Жирмунский, В.М. Теория стиха [Текст] / В.М. Жирмунский. – Ленинград, 1975. – 260 с.
91. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] / В.М. Жирмунский: – Ленинград: Наука, 1979 – 493 с.

92. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Накди адабӣ [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 712 с.
93. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Шеъри бедурӯғ, шеъри бениқоб [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Техрон: Созмони интишороти Ҷовидон, 1363. – 291 с.
94. Зеҳнӣ, Т. Санъати суҳан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 326 с.
95. Зухуриддинов, Абубакр. Рисолаи арузи Ҷомӣ [Матн] / Абубакр Зухуриддинов // Адабиёт ва санъат. – 1989. №49. – С. 4.
96. Кадканӣ, Шафей. Сувари хаёл дар шеъри форсӣ [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: 1365 – 732 с.
97. Кадканӣ, Шафей. Мусиқии шеър [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: 1370. – 679 с.
98. Капранов, В. «Рисолаи қофия», таълифи Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / В. Капранов // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 6. – Душанбе, 1986. – С. 377.
99. Капранов, В.А. К вопросу о воззрениях Джами на язык [Текст] // В.А. Капранов // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 105-117.
100. Коваленков, А.А. Степень точности. Заметки о стихе [Текст] / А.А. Коваленков. – Москва: Советский писатель, 1972. – 143 с.
101. Кожинов, В. Стихи и поэзия [Текст] / В. Кожинов. – Москва: Советская Россия, 1980. – 304 с.
102. Комёр, В. Қофия дар шеъри форсӣ [Матн] / В. Комёр // Маҷаллаи Ваҳид. – Шумораи дувум, давраи ёздаҳум. – С. 190-198.
103. Қосим, Низом. Меҳру сеҳри шеър [Матн] / Низом Қосим. – Душанбе: Маориф, 2016. – 336 с.
104. Липкин, С. На путях земных (Поэтическое мастерство Джами) [Текст] / Семен Липкин // Дружба народов. – 1964. - №10. – С. 122-128.
105. Лихачев, Д.С. Поэтика древнерусской литературы, 3-е издание [Текст] / Д.С. Лихачев. – Москва: Наука, 1979. – 360 с.

106. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста [Текст] / Ю.М. Лотман. – Ленинград: Издательство «Просвещение», 1972. – 270 с.
107. Лотман, Ю.М. В школе поэтического слова [Текст] / Ю.М. Лотман. – Москва: «Просвещение», 1988. – 240 с.
108. Луначарский, А.В. Вл. Маяковский – новатор [Текст] / А.В. Луначарский // Статьи о литературе. – Москва: Художественная литература, 1957. – С. 312-398.
109. Махчуб, М. Сабки хуросонӣ дар шеъри форсӣ. Баррасии мухтассоти сабки шеъри форсӣ аз оғози зухур то поёни қарни панҷуми ҳиҷрӣ [Матн] / М. Махчуб. – Техрон, 1345. – 749 с.
110. Маҳмадаминов, Абдулхай. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ [Матн] / Абдулхай Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1997. – 212 с.
111. Маяковский, В. Как делать стихи? [Текст] / В. Маяковский. Полн. соб. соч, Т. XII. – Москва, 1959. – С. 103-120.
112. Мирзоев, Абдулғанӣ. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV // Сездаҳ мақола (Аз таърихи адабиёти асрҳои даҳ-понздаҳи форсу тоҷик) [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 5-52.
113. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 238 с.
114. Мударрисзода, А. Радиф дар шеъри форсӣ [Матн] / А. Мударрисзода // Номаи пажӯҳишгоҳ. – 14/2. – С. 34-39.
115. Мукаддам, В.М. Фарҳанги луғоти қофия [Матн] / В.М. Мукаддам. – Ҳамадон, 1370. – 648 с.
116. Муродӣ, М. Коркардҳои мутамоизи қофия ва ридифи дубайтиҳои омма дар лафз ва маънӣ [Матн] / М. Муродӣ // Фаслномаи фарҳанг ва адабиёти омма. – Соли 4. – Шумораи 10. – Поизи 1395. – С. 165-179.
117. Мусулмониён. Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Раҳим Мусулмониён. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 335 с.
118. Мусулмонкулов, Раҳим. Персидско-таджикская классическая поэтика 10-15 вв [Текст] / Раҳим Мусулмонкулов. – Москва: Наука, 1989. – 240 с.

119. Мусулмонқулов, Раҳим. Асрори сухан [Матн] / Раҳим Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 151 с.
120. Мусулмониён, Раҳим. Шеър дар сарчашмаҳои назарӣ [Матн] / Раҳими Мусулмониён. – Техрон: Ҳавзаи ҳунари, 1377 х. ш. – 350 с.
121. Мусулмонқулов, Раҳим. Атоулла Маҳмуд Ҳусайнӣ [Матн] / Раҳим Мусулмонқулов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 196 с.
122. Муҳаммадиев, Алӣ. «Нафаҳот ал-унс»-и Ҷомӣ (Муқаддима) [Матн] / Алӣ Муҳаммадиев // Абдурахмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди 8 Мураттибон Абубакр Зухуриддинов, Алӣ Муҳаммадиев, Асрор Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 7-9.
123. Наимбоев, С. Роли овозу ҳичо дар шеър: Тақомули шеър дар назми советии тоҷик [Матн] / С. Наимбоев. Таълими шеър дар мактаб. – Душанбе: Маориф, 1982. – С. 39-59.
124. Насриддин, Абдулманнон. Матншиносии осори адабӣ [Матн] / Абдулманнони Насриддин. – Душанбе, 2011. – 392 с.
125. Нарзиқул, Мисбоҳиддин. Истифодаи ҳунарии қофия ва радиф дар шеър [Матн] / Мисбоҳиддин Нарзиқул // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2019. – №1 (58). – С. 69-78.
126. Низомӣ, Аслиддин. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва илми мусиқӣ [Матн] / Аслиддин Низомӣ. – Душанбе: Дониш, 2019. – 200 с.
127. Нодирпур, Нодир. Кухна ва нав [Матн] / Нодири Нодирпур // Садои Шарқ. – 1968. – №2. – С. 138-145.
128. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилдҳои сеум, чорум ва панҷум [Матн] / Шиблии Нуъмонӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 576 с.
129. Осимӣ, Муҳаммад. Назми ҳикмати халқ [Матн] / Муҳаммад Осимӣ // Садои Шарқ – 1965. – №1. – С. 70-78.
130. Осимӣ, Муҳаммад. Ҷомӣ ва худшиносии тоҷикон [Матн] / Муҳаммад Осимӣ // Садои Шарқ, 1989. – №11. – С. 88-93.
131. Османов, М.-Н. Синтаксическая структура бейта [Текст] / М.-Н. Османов // Проблемы восточного стихосложения. – Москва: Наука, 1973. – С. 60- 67.

132. Османов, М.-Н. Стил персидско-таджикской поэзии 9-10 вв [Текст] / М.-Н. Османов. – Москва: Наука, 1974. – 266 с.
133. Османов М.-Н. О частотный словарь Унсури [Текст] / М.-Н. Османов. – Москва: Наука, 1970. – 326 с.
134. Отахонова, Х. Хусусиятҳои вази ва қофияи достон [Матн] / Хуршеда Отахонова. Таҳаввулотӣ жанри достон дар назми муосири тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 226-237.
135. Панченко, А.М. Русское стихотворная культура XVII века [Текст] / А.М. Панченко. – Ленинград: Наука. – 279 с.
136. Пospelов, Г.Н. Теория литературы [Текст] / Г.Н. Пospelов. – Москва: Высшая школа, 1978. – 342 с.
137. Раҳмонов, Шохзамон. Байт ва муносибати он дар шеър [Матн] / Шохзамон Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 64 с.
138. Раҳмонов, Шохзамон. Таҳаввулотӣ воҳидҳои лирикӣ [Матн] / Шохзамон Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1988. – 143 с.
139. Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (10-19 вв.) [Текст] / М.Л. Рейснер. – Москва: Наука, 1989. – 221 с.
140. Рипка, Ян. Таърихи адабиёти Эрон [Текст] / Ян Рипка. – Техрон, 1354. – 440 с.
141. Сабур, Дориюш. Офоқи ғазали форсӣ [Матн] / Дориюши Сабур. – Техрон: Заввор, 1384. – 610 с.
142. Сайфиев, Начмӣ. Қомӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ [Матн] / Начмӣ Сайфиев // Маориф ва маданият. – 1962. - 11 август.
143. Сайфуллоев, Атахон. Аркони сухан. [Матн] / Атахон Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 272 с.
144. Самад, Валӣ. Хроникаи чашн [Матн] / Валӣ Самад // Абдурахмони Қомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 226-234.
145. Самойлов, Д.К. Книга о русской рифме [Текст] / Д.К. Самойлов. – Москва: Художественная литература, 1973. – 278 с.

146. Самохвалова, В.И. Литературно – эстетические взгляды Джами и их значение для развития поэзии [Текст] / В.И. Самохвалова // Народы Азии и Африки. – 1974. - №4. – С. 139-146.
147. Сардоғӣ, М. Насрободӣ, Н. Ғиноӣ кофия дар «Хусраву Ширин»-и Низомӣ [Матн] / М. Сардоғӣ, Н. Насрободӣ // Фунуни адабӣ (илмӣ - пажӯҳишӣ). – Соли ҳаштум. – Шумораи 1 (паёпай 14). – Баҳори 1395. – С. 119-132.
148. Сатторов, Абдунабӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ оид ба масъалаҳои адабӣ ва эҷоди бадеӣ дар «Ҳафт авранг» [Матн] / Абдунабӣ Сатторов // Сборник докладов межвузовской студенческой научной конференции вузов Средней Азии и Казахстан. – Душанбе, 1963. – С. 179-187.
149. Сатторов, Абдунабӣ. Ҷомӣ дар бораи шеърӯ шоирӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторов // Комсомоли Тоҷикистон. – 1964. – 29 апрел.
150. Сатторов, Абдунабӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи мазмун ва шакли бадеӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторов // Садои Шарқ. – 1964. - №5. – С. 55-62.
151. Сатторов, Абдунабӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ оид ба мавқеъ ва роли шеър дар ҳаёт [Матн] / Абдунабӣ Сатторов // Маориф ва маданият. – 1964. – 14 май.
152. Сатторов, Абдунабӣ. Аз таърихи омӯзиши андешаҳои адабии Ҷомӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 190-200.
153. Сатторов, Абдунабӣ. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 104 с.
154. Сатторзода, Абдунабӣ. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторов. – Душанбе: Адиб, 2001. – 144 с.
155. Сатторзода, Абдунабӣ. Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторзода. – Душанбе: Дониш, 2014. – 163 с.
156. Сафавӣ, Куруш. Нигоҳе гузаро ба истилоҳи «Аруз ва кофия» [Матн] / Куруши Сафавӣ // Фаслномаи забон ва адабиёт. – Шумораи панҷум, давраи ёздаҳум. – С. 47-60.

157. Сафавӣ, Куруш. Нигоҳе ба чигунагии пайдоиши сабки ҳиндӣ дар шеъри форсӣ [Матн] / Куруши Сафавӣ / Маҷаллаи донишкадаи адабиёти форсӣ ва забонҳои хориҷӣ. – Баҳор ва тобистони 1381-и ҳичрии шамсӣ, шумораи понздаҳум, соли панҷум. – С. 26-41.
158. Сирус, Баҳром. Қофия дар назми тоҷик [Матн] / Баҳром Сирус. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 181 с.
159. Сирус. Баҳром. Оид ба рисолаи арузи Ҷомӣ [Матн] / Баҳром Сирус // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Ҷилди 2 – Душанбе, 1973. – С. 55-60.
160. Ситоиш, Н. Навоварӣ дар қофия ва равӣ дар ғазалҳои Мавлоно [Матн] / Н. Ситоиш // Кайҳони фарҳангӣ. – Исфанди 87. – Шумораи 269. – С. 24-27.
161. Сураатгар, Лутфалӣ. Суннати адабӣ ва шеъри муосир [Матн] / Лутфалии Сураатгар // Садои Шарқ. – 1968. - №2 – С. 113-126.
162. Табаров, С. Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Соҳиб Табаров – Душанбе: Маориф, 1980. – 52 с.
163. Тимофеев, Леонид. Слово в стихе [Текст] / Леонид Тимофеев. – Москва: Советский писатель, 1987. – 424 с.
164. Тобон, Алихусайн. Қофия дар шеъри форсӣ [Матн] / Алихусайни Тобон. – Техрон: Урдубиҳишти чонон, 1389. – 142 с.
165. Толибиён Я., Исломият М. Баррасии нақши мусиқоии қофия дар шеъри Ҳофиз [Матн] / Я. Толибиён, М. Исломият // Нашрияти донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 25 (паёпай 22). – Баҳори 88. – С. 115-139.
166. Томашевский, Б.В. Стих и язык: филологические очерки [Текст] / Б.В. Томашевский. – М. – Л., 1959. – 470 с.
167. Тоҳирӣ, М. Каримӣ, М. Қофия ва мазмунофаринӣ бо такрори қофия дар ғазалиёти Соиби Табрзӣ [Матн] / М. Тоҳирӣ, М. Каримӣ // Маҷаллаи шеърпажӯҳӣ (бӯстони адаб). – Донишгоҳи Шероз, соли ҳафтум, шумораи сеум, поэзи 1394, паёпай 25. – С. 57-84.
168. Турсунзода, Мирзо. Сухансаро ва ифодакунандаи ғояҳои дӯстӣ [Матн] / Мирзо Турсунзода // Садои Шарқ. – 1965. – №-1. – С. 67-69.

169. Фасоӣ, Мансури Растагор. Анвои шеърӣ форсӣ [Матн] / Мансури Растагори Фасоӣ. –Шероз: Навид, 1373. – 375 с.
170. Фурӯзонфар, Бадъуззамон. Мабоҳисе аз таърихи адабиёти Эрон. Ба кӯшиши Иноятуллоҳи Маҷидӣ [Матн] / Бадъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон, 1344. – 460 с.
171. Футухӣ, Маҳмуд. Балоғати тасвир [Матн] / Маҳмуди Футухӣ. – Техрон: Интишороти Сухан, 1386. – 461 с.
172. Халилӣ, Халилуллоҳ. Хитобае дар рӯзи тантана [Матн] / Халилуллоҳи Халилӣ // Садои Шарқ. – 1965 – №1. – С. 79-81.
173. Холшевников, В.Е. Основы стиховедения. Русское стихо-сложение [Текст] / В.Е. Холшевников. – Ленинград: – Издательство Ленинградского Университета, 1972. – 167 с.
174. Холшевников, В.Е. Стиховедение и поэзия [Текст] / В.Е. Холшевников. – Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1991. – 256 с.
175. Хонларӣ, Нотил. Нағмаи хуруф [Матн] / Нотили Хонларӣ // 26 – 42 – Сухан. – Даври 5. – Шаҳривари 1333. – №8.
176. Хуросонӣ, Алии Муҳаммадӣ. Қозибай калом [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. –Душанбе: Дониш, 2019. – 322 с.
177. Ҳақимов, Аскар. Шеър ва замон [Матн] / Аскар Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 252 с.
178. Ҳалимов, М. Муаммой шеър [Матн] / М. Ҳалимов // Рӯз. “Маориф ва маданият”. – 1976. – 16 март.
179. Ҳикмат, Алиасғар. Абдуррахмони Қомӣ [Матн] / Алиасғари Ҳикмат. – Техрон, 1320. – 126 с.
180. Ҳодизода, Расул. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣи Қомӣ [Матн] / Расул Ҳодизода // Абдурахмони Қомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 87-104.
181. Ҳодизода, Расул. Шеър ва шоирӣ аз назари Қомӣ [Матн] / Расул Ҳодизода // Қашнномаи Қомӣ. – Ленинобод, 1966. – С. 30-39.
182. Ҳокӣ, А. Қофия бар асоси мусаввита кӯтоҳ [Матн] / А. Ҳокӣ // Оянда. – Соли нуздаҳум. – С. 24-27.

183. Ҳусейнзода, Шарифҷон. Шеър ва шоирӣ аз нуқтаи назари Қомӣ [Матн] / Шарифҷон Ҳусейнзода // Садои Шарқ. – 1965. – №1. – С. 84-103.
184. Қомӣ, Саййид. Паллаи аввал [Матн] / Саййиди Қомӣ. – Кобул: Ҷаҳон, 1387. – 226 с.
185. Шамисо, Сирус. Сабкшиносии шеър [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Фирдавсӣ, 1384. – 430 с.
186. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Фирдавсӣ, 1381. – 376 с.
187. Шарифов, Худой. Назарияи наср дар адаби форсии асрҳои 4-9 ҳиҷрӣ [Матн] / Худой Шарифов. – Душанбе, 2004. – 319 с.
188. Шарифов, Худой. Ташаккули афкори адабӣ дар асрҳои X-XI [Матн] / Худой Шарифов. – Душанбе, 2017. – 240 с.
189. Шукуров, Муҳаммадҷон. Қомӣ ва адабиёти советии тоҷик [Матн] / Муҳаммадҷон Шукуров. Пайванди замонаҳо ва халқҳо. – Душанбе: Ирфон, 1982. – С. 34-43.
190. Эте, Ҳерман. Таърихи адабиёти форсӣ. Таҷумаи Ризозода Шафак [Матн] / Ҳерман Эте. – Техрон, 1332. – 463 с.

III. Сомонаҳои интернетӣ

191. www.tg.wikipedia.org
192. www.amazon.com

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Назар, Б. Нақши қофия дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/3. – С. 245-248.
- [2-М]. Назар, Б. Радиф дар ғазалҳои Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2017. – №3 (70). – С. 129-132.
- [3-М]. Назар, Б. Қофия ва радиф аз назари Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №3. – С. 253-257.
- [4-М]. Назар, Б. Сохт ва муҳтавои «Рисолаи қофия»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар // Гузориши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2018. – №3 (003) – С. 175-178.
- [5-М]. Назар, Б., Муҳаммадиев А. Танаввуъи қофияи бадеӣ дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар, А. Муҳаммадиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2022. – №3. – С. 151-154.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [6-М]. Назар, Б. Мавқеи радиф дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Б. Назар // Мероси шарқ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2022. – №1 (2). – С. 188-184.